

TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

Annaýew A. Allanurowa A

Ykdysady Nazaryýet

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Aşgabat – 2010

Giriş

Türkmenistanda Täze Galkynyşyň zamanasynda Hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen ygylan edilen Beýik özgertmeler tutuşlygyna halkyň bähbidine gönükdirildi. Bu barada Hormatly Prezidentimiz: “Baş wezipämiz bolsa Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan nusgawy derejelere götermekden ybarat bolup, raýatlarymyzyň ýaşaýyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň ilatynyň ýaşaýyş derejesine ýetirmeli” diýip, öňde duran wezipäni kesgitledi.

Ýurdumyzyň oňaly geosyýasy ýagdaýy, mineral çig malyň ägirt uly gorlary, şeýle-de önümçilik, ykdysady we zähmet resurslarynyň derejeleri düýpli wezipäniň üstünlikli durmuşa geçirilmegine binýat döredýär. Hojalygy ýöretmegiň bütewi we çeyce ulgamy döreýär, ykdysady ösüşiň depginleri durnukly ýokarlanýar, gazanylýan netijeler jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmak üçin peýdalanylýar.

Türkmenistanda, aýratyn hem ylym, bilim ugurlary ileri tutmak bilen täze tehnologiýalary import etmek, döwrebap senagat pudaklaryny, hyzmatlar toplumyny işe girizmek, bilelikdäki kärhanalary we innowasion strukturalary döretmek, maýa goýumlaryň işjeňleşmegini artdyrmak, iri halkara taslamalaryna maýa goýmak arkaly gatnaşmak, ykdysady diwersifikasiýanyň we integrasiýanyň gerimini giňeltmek, çig malyň alternatiw çeşmelerini ýüze çykarmak hem olardan ýerlikli peýdalanmak, döwlet bilen telekeçiligiň ysnyşykly hyzmatdaşlygyny ösdürmek ýaly işler boýunça döwlet syýasaty alyp barylýar. Ykdysady ösüşiň täze hil görnüşlerine geçmäge, intellektual potensialy ýokary derejede ulanmaga uly mümkinçilikler döreýär. Öndüriji güýçler innowasiýa taýdan täzelenýär, täze önümçilik gatnaşyklary ýüze çykarylýar. Şoňa baglylykda täze nusgalyk durmuş-ykdysady gurluş emele gelýär.

Şeýlelik bilen, bazar gatnaşyklarynyň esasy düşüňjeleriniň adamlaryň aňynda we ykdysadyýetde möhüm strukturalar hökmünde orun tutmagyny gazanmak möhüm wezipä öwrülýär. Çünki her bir adam haýsy iş bilen meşgullanýandygyna garamazdan elmydama ykdysady barlyklaryň dünýäsinde ýaşaýar. Şonuň üçin hem adamlarda durmuşa gabat gelýän ýörgünli ykdysady düşüňjelere, hadysalara we wakalara, olaryň emele gelmegine getirýän şertlere gyzyklanma döreýär. Munuň özi ykdysady bilimleriň öwrenilmegine

talaby güýçlendirýär. Ykdysady taglymat durmuşyň düýp mazmunyna aralaşyp, ykdysady hadysalary dolandyrýan kanunlary ýüze çykarýar.

XXI asyrdaky globallaşýan dünýäde bäsdeşligiň barha ýitileşýän şertlerinde ýüze çykýan dürli ykdysady meseleleriň mazmunyna düşüňän, ukyply we olary çözmegi başaryan hünärmenleri terbiýeläp, ýetirdirmek ykdysadyýetiň nazary esaslaryny öwrenmekden başlanýar.

Şu taýýarlanylýan okuw gollanma talyplara ykdysadyýet ylmynyň dersi, onuň kanunlary we usullary barada bütewi düşüňje bermegi maksat edinýär. Dersiň nazary esaslaryny öwrenmek talyplara ykdysady taýdan pikirlenmäge we oýlanmaga hem umumy ykdysady meseleleri çözmäge ulgamlaýyn çemeleşmäge degişli endikleri ösdürer.

Ykdysady taglymat durmuşyň düýp mazmunyna aralaşyp, ykdysady hadysalary dolandyrýan kanunlary ýüze çykarýar hem olary ulanmagyň ugruny görkezýär. Bu bolsa geljekki hünärmenleriň durmuş taýdan işjeňligini ýokarlandyrýar hem-de olara kärhanany döwürüň talabyna laýyklykda sowatly dolandyrmaga we täze ykdysady ösüşlere akyl ýetirmäge ýardam berýär.

Beýan edilýän dersiň mazmuny ykdysadyýet ylmynyň we dünýä siwilizasiýasynyň gazanan üstünliklerine, ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde hem ylmy edaralarynda toplanan tejribelere, döwlet bilim standartlaryna esaslanýar. Umumy adamzat gymmatlyklary hökmünde çykyş edýän kanunlara we kategorialara, şol sanda öwrenmäge möhüm ähmiýet berilýär.

Okuw gollanmada “Ykdysady nazaryýet” dersiň ykdysady ylmylar ulgamynda tutulýan orny, ösüş döwürleri, umumy meseleleri we olaryň çözüliş ugurlary ýerleşdirilýär. Bazar şertlerinde ykdysady subýektleriň özara gatnaşyklary, öndürilýän harytlar (hyzmatlar) bilen bagly mikroykdysady prosessler öwrenilýär. Şeýle hem telekeçilik, bäsdeşlik we girdejiniň durnukly bolmagyna täsir edýän faktorlar görkezilýär. Jemi içerki önüm ýaly makroykdysady görkeziji bilen birlikde ykdysady döwürleýinlik, döwletiň maliýe ulgamyna we durmuş syýasatyna belli orun berilýär. XXI asyrdaky adamzadyň durnukly ösüşi bilen bagly globallaşmak meseleleri hem öz beýanyny tapýar.

Ykdysadyýetiň nazaryýeti boýunça alan bilimleri talyplara soňky derslerde ykdysady ösüşiň obýektiw ýörelgelerine, ykdysady ulgamyň hereketiniň kanunal^{aw}ýyklygyna, ykdysady prosessleriň özara baglylygyna we olaryň durmuş ugurly mazmunyna düşünmäge kömek berer.

Öwrenilen endikler talyplara bazar gatnaşyklaryna mikroykdysady derejede seljerme bermegiň usulyýetini, kärhananyň önümçilik-ykdysady ýagdaýyna baha berýän usullary ulanmaga mümkinçilik döredýär, şeýle hem milli ykdysadyýetiň strukturasyna, maksadyna we onuň wezipelerine, emele gelyän makroykdysady ýagdaýlara düşünmäge ýardam berer.

Okuw gollanmanyň düzüm gurluşynda, şeýle hem mazmuny taýdan beýan edilende logiki yzygiderliligi saklamaga çalşyldy, bu bolsa onuň belli derejede ýeňil özleşdirilmegine kömek eder diýip pikir edýäris.

Okuw gollanmada ýurdumyzyň we daşary ýurt alymlarynyň hem hünärmenleriniň ylmy, okuw-usuly işleri ulanyldy.

Awtorlar gollanmanyň ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlaryna, talyplaryna, ylmy edaralaryň işgärlerine, önümçilikdäki we dolandyryşdaky hünärmenler üçin peýdaly boljakdygyna umyt bildirýärler.

Bu kitap awtorlaryň “Ykdysady nazaryýet” dersi boýunça taýýarlan ilkinji okuw gollanmasydyr, şoňa görä-de gollanmadaky beýan edilýän meseleler, maglumatlar, terminler bilen bagly bellikleri we maslahatlary awtorlar minnetdarlyk bilen kabul etmäge hem-de geljekki netijelerde göz önünde tutmaga taýýardyrlar.

Ykdysady nazaryýeti dersi barada düşünje

- Ykdysady nazaryýetiň **esasy wezipeleri**;
- Ykdysadyýetiň düýpli meseleleri
- **Önümçilik we onyň mümkinçilikleri.**

Ykdysadyýet we döwür, ykdysadyýet we durmuş, ykdysadyýet we jemgyýet, ykdysadyýet we döwlet diýen düşüňjeler hemişe dürli görnüşli gatnaşyklarda uly

zerurlyk hökmünde hereket edýär. Islendik gatnaşyklarda ykdysadyýet merkezi orun tutýar, ykdysadyýet durmuşyň öňe tarap gitmegine itergi berýär. Ykdysadyýet durmuşam, döwrem kesgitleýär, ýagny ykdysadyýetsiz ýaşamak mümkin däl.

Adamynyň durmuşy üçin zerur zatlary hojalyk işi üpjün edýär. Hojalyk işi maşgalanyň, kärhananyň, pudagyň, ýurduň we dünýä möçberinde amala aşyrylýar: önümler öndürilýär, hyzmatlar ýerine ýetirilýär. Olar adamlaryň ýaşayyş derejesini ýokarlandyrýarlar, durmuş şertlerini oňatlaşdyrýarlar. Şeýlelik bilen ykdysadyýet durmuş diýen manyny aňladyp, ol jemgyýetiň ýaşayyş derejesini ölçeýän ylymdyr, hojalyk işiniň netijeli alnyp barylmagyny ykdysadyýet ylmy öwrenýär. Ony ykdysady nazaryýetiň taryhy ösüş döwründe alymlar tarapyndan öňe sürülen pikirler tassyk edýär.

Mälim bolşy ýaly ykdysady nygmatlar önümçilikde taýýarlanylýar. Diýmek, hut önümçilikde adam durmuşynyň baş şerti ýaşayyş üçin önümler we hyzmatlar emele gelýär. Ykdysadyýet hem ylym hökmünde jemgyýetiň ösüşiniň hut şu tarapyny öwrenýär. Häzirki döwürde ykdysadyýetiň nazaryýeti adamlaryň maddy nygmatlary öndürmek, paýlamak, alyş-çalyş we sarp etmek ugurda diňe adamlaryň özlerini alyp barşyny öwrenmeýär. Şonuň bilen birlikde bu ders maşgalanyň, kärhananyň, jemgyýetiň dürli görnüşli isleglerini doly derejede kanagatlandyrmak üçin çäkli ykdysady resurslary netijeli dolandyrmak meselesiniň çözgüdiniň üstünde hem işleýär.

Şu hereketiň başlangyjy-gönümel önümçilikdir, ýagny önümçilik wagtynda peýdaly önümler döredilýär. Önümçilik tutuş ykdysadyýetiň esasydyr. Sebäbi önüm döredilse, onda paýlamaga, alyş-çalyşa, sarp etmäge hiç zat bolmaýar.

Paýlamak-önümçilikden başlanýar, ýagny peýdaly zatlary döretmek üçin zähmet çekýän işgärleri we enjamlary hojalyk işiniň dürli görnüşleri boýunça ýerleşdirmek talap edilýär. Zähmet bölünşiği wagtyň geçmegi bilen giňelýär. Hojalyk işiniň netijesi boýunça emele gelen girdeji paýlanan halatynda, döredilen baýlykda her bir adamyň paýy kesgitlenilýär. Ol taýýarlanylýan nygmatlaryň möçberine baglydyr.

Alyş-çalyş ilkinji nobatda önümçilige çuňňur aralaşýar. Çünki zähmet bölünşiği işgärleri ukyplylygyny kämilleşdirmäge mejbur edýär. Şunuň esasynda hem, ahyrky maksada ýetmek üçin bilimi we tejribäni alyş-çalyş etmek zerurlygy ýüze çykýar. Adamlara paýlamakdan ýeten nygmatlar köplenç ýagdaýlarda şahsy sarp etmek

üçin ýeterlik bolmaýar. Diýmek, şol bir wagtda başga zatlara zerurlyk döreyär. Şonuň üçin hem zähmet arkaly öndürilen nygmat alyş-çalyş edilýär. Sarp etmek, ömümçilik bilen gönümel baglydyr. Kärhanada işgärleriň güýji we ukyby sarp edilýär. Şeýle hem çig mal, ýangyç, maşynlar we beýleki zat bilen bagly şertler nygmaty öndürmek üçin peýdalanylýar, ýagny önümçiligiň sarp etmegi amala aşyrylýar. Şol bir wagtda hem sarp etmek, adamlaryň şahsy zerurlyklaryny kanagatlandyrýar. Şu wagtda peýdaly zatlar önümçilige degişli bolmadyk ugurda sarp edilýär we olary täzedan döretmäge mejburlyk emele gelýär.

Mälim bolşy ýaly, irki taryhy döwürde adamlar ýaşayş üçin tebigatyň taýýar önümleriniň sarp edipdirler. Şol döwürde sazlaşykly önümçilik bolmandyr. Şonuň netijesinde sarp edilýän önümlere, kähalatda uly mätäçlik duýulypdyr.

Taryh ylymyň şaýatlyk etmegine görä, takmynaň 10 muň ýyl mundan ozal agrar öwrülişik amala aşyrylýar: ekerançylykda (topragy sürüp agdarmak we dänäni ekmek) we maldarçylykda (wagşy haýwanlar eldeki görnüşe eýe bolup, köpeldilipdir). Şeýlelik bilen öndüriji ykdysadyýet emele gelipdir.

Önümçilikde süňkden, agaçdan ýa-da daşdan ýasalan zähmet serişdeleri ulanylýpdyr. Bir neme soň, metaldan ýasalan azal we tigris peýda bolýar.

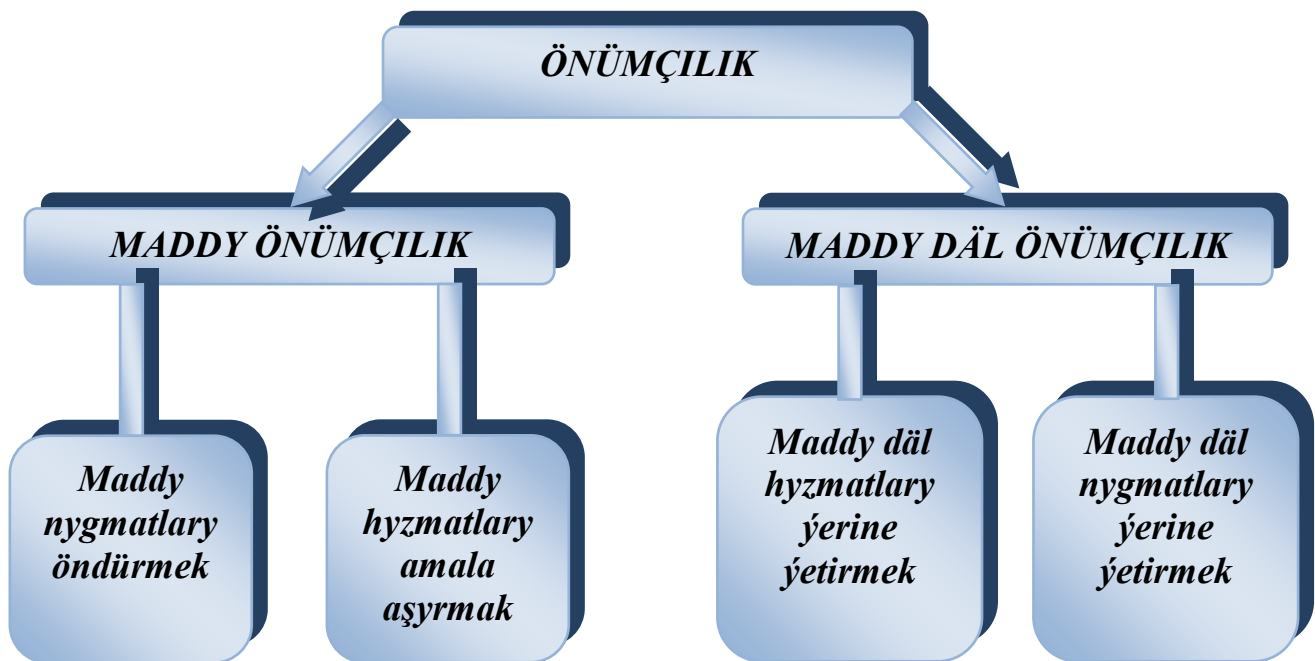
Şeýlelik bilen, önümçiligi senagatlaşdyrmakdan öňki döwür başlanýar. Şu tapgyrda ykdysadyýetiň ilkinji ugry - oba hojalygy agdyklyk edýär. Zähmete ukyply adamlaryň aglabasy ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanýar. Hojalykda gol zähmeti we guramaçylygyň ýönekeý görnüşini ulanylýar. Adamlar oturymly durmuşa geçýärler, olar ýaşayş we hojalyk jaýlaryny bina edip, gurluşyk bilen meşgurlanyp başladylar. Maddy ugurda hil taýdan üýtgeşmeler ilatyň sanynyň gysga wagtda köpelmegine getirýär, ýagny ilkinji gezek demografiýa taýdan partlaýyş adyny alan hadysa ýüze çykýar. Ýer ýüzüniň ilatynyň ösüş depgini neolit eýýämynda üç esse ýokarlanýar. Ýer ýüzüniň ilatynyň ösüşi we olaryň islegleriniň gol zähmetini ulanýan önümçiligiň mümkinçilikleri bilen laýyk gelmeýär. Şeýle näsazlyk XVIII asyryň 60-njy ýyllarynda Angliýada başlanan we Günübat Ewropada, ABŞ-da XIX asyryň 50-60-njy ýyllarynda tamamlanan senagat öwrülişiginiň netijesinde kadalaşdyryldy. Önümçiligiň senagatlaşdyrylan tapgyrynda gaýtadan, täzedan işleýän ykdysadyýet, maşynlaşdyrylan

senagat önümçiligi-baş orna eýe bolýar. Maşynlaryň, enjamlaryň kömegi bilen senagat oba hojalygyny, gurluşygy, ulagy we beýleki möhüm pudaklary özgerdýär. Önümçilik mümkinçilikleriniň kuwwatynyň köpelmegi we hojalygyň köp pudakly düzüm gurluşy ilatyň maddy we medeni islegleriniň giň gerimini kanagatlandyrýar. Ykdysadyýetiň şu tapgyry demografiýa partlaýyş bilen baglydyr, ilatyň sany dünýäde 7 esse ösýär (1650-1974 ý. ý.)

Emma, mälim bolşy ýaly mehanizimiň kömegi bilen işgäriňçekýän zähmeti, köp halatda diňe bir maşyny dolandyrmaga mümkinçilik berýär we önümleriň ýokary hilini gurnukly derejede üpjün edip bilmeýär, şeýle ýagdaýda iň täze enjamlary döretmäge ýeterlik şert bolmaýar. Senagat taýdan ösen ýurtlar çig mala we energiýany göterijilere zerurlyga has ýiti duýup başladylar. Netijede önümçiligiň çäkli mümkinçilikleri bilen islegleriň düýpden täze derejesiniň arasynda çuňňur näsazlyk ýüze çykýar, ol XX asyryň 40-50-nji ýyllarynda başlanan egirt uly ylmy-tehniki öwrülişigiň barşynda çözülýär. Bu öwrülüşik önümçiligi senagatlaşdyrmakdan soňky tapgyra tarap adamzada ýol açdy. Şeýlelik bilen, maglumatlar jemgyýetine geçildi. Ykdysadyýetiň üçünji döwri-hyzmatlar toplum ugry-uly ösüşe eýe bolýar. Jemgyýetde maglumatlaryň ähmiýeti ýokarlanýar, gol we akyl zähmeti awtomatlaşýar. Ilatyň zerur isleglerini kanagatlandyrmaga ukyply ykdysadyýet emele geldi, şu döwürde maglumatlary almak, özgertmek we ulanmak bilen bagly zähmet aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Ykdysadyýet, häzirki wagtda önümçiligiň maddy (zat baýlyklary) we maddy däl (ruhy baýlyklar) görnüşlerinden ybaratdyr. Häzirki zaman önümçiligi hyzmatlar toplumyny hem özüne birleşdirýär. Hyzmat-bu maksada laýyk hereketdir, onuň peýdaly netijesi zähmet çekilen wagta ýüze çykýar we haýsydyr bir islegi kanagatlandyrmak baglydyr. Hyzmatlar hem maddy (ulag bilen ýük daşamak, önümçilik aragatnaşyklary, söwda, jemagat-ýaşaýyş jaý hyzmatlary we ş.m.) we maddy däl (bilim ulgamynda, saglygy goramakda, ylmy iş, sungat, durmuş hyzmatlary, karz amallary we ş.m.) görnüşlere bölünýär.

Häzirki döwrüň önümçiligiň düzüm gurlyşy 1-nji çyzgyda şekillendirilýär.

Çyzgy 1. Önümçiligiň düzüm gurluşy.

Önümçiligiň düzüm gurluşynda infrastruktura (ýa-da goşmaça edara) - önümçilik we ilatyň durmuşy üçin umumy şertleri üpjün edýän hojalyklaryň dürli görnüşleriniň toparydyr. Ol hem iki - önümçilik we önümçilige degişli däl (ýa-da durmuş) görnüşlerinden ybaratdyr.

Infrastruktura ýa-da goşmaça edara häzirki döwrüň önümçiligiň we onuň düzüm bölekleriniň özara baglanşygyny üpjün edýär. Şeýlelik-de olar hojalyk işlerini ýeke-täk bütewi görnüşe getirýärler we oňa ulgamlayyn häsiýet berýärler.

Onuň wezipesi – jemgyýetiň ykdysady gurluşynyň obýektiv kanunalaýyklygyna düşünmek, hojalykda bolup geçýän hadysalary nazaryýet taýdan tertipleşdirmek, ýaşayyş nygmatlaryny öndürmek, paýlamak, alyş-çalyş we sarp etmek boýunça teklipleri taýýarlamak.

Ykdysady ylym birnäçe görnüşlere bölünýär, olar özara bagly bolup, ulgamy emele getirýärler. Ykdysady ylymlaryň ulgamyny umumy ykdysady (ykdysady taglymatyň taryhy, ykdysadyýetiň nazaryýeti, ykdysady statistika), funksional (dolandyryş, marketing, maliýe-pul dolanşygy, bahanyň emele gelmegi) we pudaklar (senagat, oba hojalygy, ulag aragatnaşyk we başgalar) boýunça ylymlar düzýärler. Bu ulgamyň nazaryýet we usulyýet esasyny ykdysady nazaryýet ylmy emele getirýär.

Ykdysady ylymlaryň ulgamynyň hatarynda ykdysady nazaryýet ähli döwürlerde jemgyýetiň önünde goýlan anyk üç düýpli meseläni çözmäge gatnaşýar.

Ol düýpli meseleler:

- näme öndürmeli;
- nähili öndürmeli;
- kim üçin öndürmeli.

“Näme öndürmeli” diýen mesele hemişe möhüm we derwaýys hasap edilýär. Çünki jemgyýet elmydama çäkli resurslar bilen işlemeli bolýar, şu sebäpden öndürmeli hem önümleriň şol bir resurslar bilen arasyndan zeruryny saýlap almaly bolýar.

“Nähili öndürmeli” diýen mesele tehnologiýany we zerur resurslary anyklamak we saýlap almak bilen baglydyr. Sebäbi şol bir netijäni dürli serişdeleriň kömegi arkaly almak mümkin. Resurslaryň bahalaryna we ulanylýan tehnologiýa laýyklykda resurslaryň dürli utgaşdyrmasy saýlap alýarlar. Önümi has arzan öndürmegiň ýolyny gözläp tapmak alnyp barylýan işiň möhüm bölegidir. Şu mesele bütin ykdysadyýetiň önünde hem durýar, halk hojalygynyň netijeliligi bu meseläniň çözgüdine baglydyr. Şu mesele diňe resurslary we tehnologiýany saýlap almak bilen çäklenmeyär. Ol önümçilikde döwrebap guramaçylyk-hukuk görnüşleriniň ulanylmagyny nazarda tutýar. Ykdysadyýetde hususy ýa-da döwlet kärhanalary, iri we ownuk firmalar we ş.m. agdyklyk edip biler. Dürli ykdysady ulgamlarda bu meselä degişli çözgüde eýe bolýar.

Ykdysadyýetiň “kim üçin öndürmeli” diýen üçünji düýpli meselesi öndürilen milli önümi hojalyklaryň arasynda paýlamak bilen baglydyr. Paýlamak şu esasy amala aşyrylýar:

- 1) deň derejede;
- 2) zähmete görä;
- 3) ähli resurslaryň önümçilikde ulanylyşyna baglylykda, mysal üçin önümiň möçberine degişlilikde goýlan zähmet we kapital resurslary.

Milli önümi paýlamak ykdysadyýetiň çylşyrymly meseleleriniň biridir. Onuň çözgüdine ykdysady ulgamyň ösüş depgini we durmuş taýdan durnuklylygy baglydyr. Hojalyklaryň arasynda girdeji paýlamakdaky tapawudyň derejesini kesgitlemek üçin amerikanyň ykdysatçysy Lorensiň usulnamasy ulanylýar. Ýagny, girdejiler hojalyklaryň

arasynnda deň derejede paýlanylan halatynda jemgyýetiň durmuş ýagdaýy hem durnukly bolýar. Emma şol bir wagtda zähmete höwes we durmuş häsiýetli peýdaly işeňňirlik (telekeçilik, oýlap tapmak we ş.m.) pese düşýär. Tersine, girdejiniň ýokary derejede tapawutlanýan halatynda jemgyýetde ösüşe höwes güýçlenýär: durmuş basgançagy boýunça ýokary hereket etmek maddy üpjünçiligi üzüň-kesil oňatlaşdyrýar. Emma girdejiniň ýokary derejede tapawutly bolmagy netijesinde jemgyýetde närazylyk, garşylyk köpeliýär.

Ýokarda görkezilen ykdysady nusga ýönekeý görnüşe eýedir, çünki ol hakykatda emele gelýän prosesslere howaýy garaýar. Birinjiden, öý hojalyklaryň bazara çykarýan ähli resurslaryna, firmalar doly derejede isleg bildirmeýärler. Mysal üçin bu nusga işsizlik diýen ýaly durmuş hadysanyň bardygyny görkezmeýär. Ikinjiden, nusga laýyklykda firmalaryň öndürýän harytlaryny we hyzmatlaryny öý hojalyklary sarp edýärler, oňa gerek firmalar girdeji alýarlar. Emma hakykatda firmalara öndüren harytlaryny doly suratda satmak başartmaýar, şonuň üçin hem häzirki döwürde telekeçilikde önümi we hyzmatlary ýerleşdirmek meselesi örän möhüm hasap edilýär. Üçünjiden, nusgada öý hojalygynda we firmalarda diňe hususy hyzmatlary sarp etmek bilen çäklenilýär, emma durmuşda jemgyýetçilik hyzmatlarynyň ähli adamlara degişlidigi mälimdir. Nusgada olar hem-de bu nygmatlary öndüriji-döwlet görkezilmeýär. Häzirki wagtda döwlet ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda ykdysady prosessleri sazlaşdyrmak funksiýasyny öz üstüne alýar. Pul dolanşygy, iş bilen üpjünçilik, ykdysady döwürleýinlik töleg balansy hojalygyň pudaklaýyn we sebitleýin düzüm gurluşy, ylmy-barlag we synag-düzgüt işleri durmuş gatnaşyklary, daşary ykdysady gatnaşyklar we ş.m. döwletiň üns berýän meseleleridir.

Ykdysady nazaryýetiň ösüş döwürleri

- taryhy döwüriň ykdysady düşüňjeleri;
- nazary ykdysadyýetiň nusgawy ugry;
- ykdysady nazaryýet häzirki döwürde

Nazaryýet ähli ykdysady ylymlaryň binýadyny düzýär, ol iň gadymy ylymdyr. Ol gözbaşyny gadymy eýýam dünýäniň we Orta Asyryň, ilkinji nobatda, Gadymy Gündogaryň akyldarlarynyň taglymatlaryndan alyp gaýdýar. Gadymy Hindileriň “Manu kanunlary” (IV-III b.e.ö) jemgyýetde zähmet bölünşiginiň hereket edýändigini belleýär. Gadymy Hytaý alymlary, hususanda Konfuksiýe (551-479 ýý. b.e.ö) akyl we fiziki zähmetiň aýratynlyklaryna ünsi çekipdirler. Ykdysady pikirler Türkmenistanda irki döwürde döräpdir. Salgyt, dolandyryş, gümrük tölegi, pul, karz, göterim we şuna meňzeşler barada ykdysady pikirler ulanylypdyr.

Gündogaryň ykdysady taglymatyny Gadymy Gresiýanyň alymlary dowam edýärler. Bu ýurduň alymlary Ksenofontanyň (430-354 b.e.ö), Platonyň (427-347 b.e.ö), Aristoteliň (384-322 ýý. b.e.ö) beýan eden nukdaý nazarlary ykdysadyýet ylmynyň esasyny emele getirýär. Mysal: hojalykda öndürilen nygmatlaryň peýdalylygy, olaryň dogry alyş-çalyşy üçin degişli ekwiwalentiň zerurlygy barada pikirler öňe sürülipdir.

Gadymy Rimiň akyldarlary Warron (116-27 ýý. b.e.ö), Seneki (4-65 ýý. b.e.ö) we başgalar zähmetiň erkin bolmagyny goldapdyrlar hem-de pul karzynda göterime garşy çykypdyrlar. Emma bu nukdaý nazarlar ykdysady taglymatyň mazmunyny doly derejede beýan edip bilmändir. “Ykdysadyýet” sözünü aňladýan “ekonomika” ilkinji gezek Aristotel tarapyndan ylmy dolanyşyga girizilýär. Bu grek sözi türkmençe hojalygy ýöretmegiň taglymatyny aňladýar, soňra onuň manysy giň gerime eýe bolýar.

Ykdysady ulgamyň maksadyny we wezipelerini beýan edýän ylym hökmünde ykdysady nazaryýet XVI-XVII asyrlarda ýüze çykýar. Bu kapitalizmiň ösüp başlaýan döwrüdir, bu döwre jemgyýetde zähmetiň bölünmegi, irki we daşky bazarlaryň döremegi, pul dolanşygynyň tizlenmegi häsiýetlidir. Şu aýratyn häsiýetler ykdysady ylymda merkantilizm ugrunyň döremegine getirýär. Olaryň taglymaty – baýlygyň çeşmesini kesgitlemekden ybarat bolupdyr. Bu barada olar ilkinji bolup aýdan bolsalar hem, meseläniň çözgüdini nädogry beýan edipdirler. Olar baýlyk diýip pula düşünişdirler, ony dolanyşyk sferadan çykarypdyrlar. Bu ugruň hakyky ady: “merkanteliýest” – “pully” diýmegi aňladýar. Olar baýlygyň çeşmesini söwdada gözläpdirler we söwdagärleriň bähbitlerini gorapdyrlar. Onuň belli wekilleriniň biri – Antuan Monkretýen (1575-1621

ýý.), - Fransiýaly alym, ol “Syýasy ykdysadyýet barada taglymat” (1615 ý.) diýen işinde syýasy ykdysadyýet döwletiň çäklerinde hojalygy ýöretmegiň kanunydyr diýip belleýär. Maýany toplamak we daşky söwda işinde döwletiň tutýan ornuna uly ähmiýet berýär. Onuň ylmy işi ykdysady nazaryýetiň 300 ýylyň dowamynda ösmegine getirýär. Bu alym ilkinji bolup “Syýasy ykdysadyýet” diýen düşüňjani ylma girizýär, bu düşüňje döwlet gurluşyny, onuň ykdysady ylym tarapyndan goldanylmagy baradaky pikiri öňe sürýär.

Wilýam ~~As~~Petti Angliýaly alym (1623-1686 ýý.) merkantilizmiň ugruny nusgawy ylym bilen baglaşdyrýan ylmy işleriň awtorydyr. Onuň “Salgytlar we ýygymlar barada taglymat” (1662 ý.), “Syýasy arifmetika” (1662 ý.), “Pul barada” (1682 ý.) diýen ylmy işlerinde ilkinji gezek zähmet we ýer baýlygyň çeşmesi diýip aýdylýar. Ol zähmet baýlygyň atasy, ýer onuň enesidir diýip nygtaýar.

Şeýlelik bilen ykdysady nazaryýet ylmynyň täze döwri başlanýar. Bu döwürde iri ýer eýeleriniň bähbitlerini goraýan “fiziokratlaryň” ugry döreýär. Ony esaslandyryjy Fransua Kenedir (1694-1774 ýý.). Ol “Ykdysady tablisa” (1758 ý.) ylmy işinde öndürilýän önümiň natural we gymmat görnüşlerine seljerme berýär. Ol merkantilizmiň alyş-çalyş, ýagny sowda, baýlygy döredýär diýen pikirine garşy çykýar, baýlygyň esasy çeşmesi - oba hojalygynda sarp edilen önümden daşgary başga öndürilýän goşmaça önüm diýip hasap edýär. Onuň taglymatynyň çäkli ýeri – diňe ekerançylykdaky zähmet baýlygyň çeşmesi – diýip aýtmagydyr.

Ykdysady nazaryýet Adam Smitiň (1723-1790 ýý.) we Dawid Rikardonyň işlerinde hem ösdürilýär.

A.Smit Şotlandiýaly alym. Ol ykdysady ylmynyň taryhynda nusgawy syýasy ykdysadyýetiň esasy goýujy hökmünde bellidir. Ol dünýä ýurtlarynyň durmuş-ykdysady gurluşynyň nazary esaslaryny öwrenmäge çalyşýar. 1775 ý. “Adamlaryň baýlyklarynyň tebigaty we olaryň sebäpleri” barada ylmy iş ýazýar. Onuň taglymatynyň esasy mazmuny – ykdysadyýetde liberalizme (erkanalyga) giň ýol açmak, isleg we teklibe baglylykda emele gelýän erkin bahalar esasynda bazaryň öz-özünü kadalaşdyrmak. Ykdysadyýeti kadalaşdyryjylara ol “Görünmeýän el” diýip at berýär. A.Smit zähmetiň gymmatynyň nazary esaslaryny beýan etdi, öndürijilikli zähmetiň

ähmiýetiniň ýokarydygyny subut etdi, girdejiler barada ylmy düşünje döredýär, salgytlary almagyň tertiplerini işläp düzýär we başgalar.

Dawid Rikardo A.Smitiň işini dowam edýär. Onuň “Syýasy ykdysadyýetiň we salgydy salmagyň esaslary” diýen işi dünýäde meşhurlyk gazanýar. Bu işde gymmatyň ýeke-täk çeşmesi işçiniň zähmetidir, ol ilatyň dürli girdejili gatlaklara bölünmegine getirýär. Şeýle hem peýda işçiniň zähmetine doly töleg berilmedik ýagdaýynda emele gelýär, zähmet haky bilen peýdanyň arasyndaky ters proporsional baglanyşyk we başgalar barada aýdylýar. Onuň ylmy teklipleri Angliýanyň utopiki (hyýaly, amala aşmajak) sosializmiň esasyny düzýär.

Nusgawy ugur işläp düzen nazary esaslaryna absolýut görnüşi berýär, ýagny olar ähli ýurtlar, halklar, döwürler üçin peýdaly diýip hasap edipdirler, şeýle-de döwletiň hojalygy ýöretmekde tutýan ornyna pes baha beripdirler. Bu bolsa nusgawy ugryň kämil dældigini görkezýär.

Sosialistler – utopistler Anri Sen-Simon~~æ~~ (1760-1825 ýý.), Şarl ~~füry~~ Furýe (1772-1837 ýý.) – Fransiýada we Robert Ouen (1771-1858 ýý.) – Beýik Britaniýadan geljek döwürdäki dörejek jemgyýet barada öz pikirlerini beýan edipdirler. Olar kapitalizmi tankyt edipdirler, şeýle hem önümçiligi, öndürilen önümiň paýlanyşyny we sarp edilişini düýpgöter özgertmegi we adalatly durmuş ulgamynyň döredilmegini talap edipdirler, şeýle hem olar akyl we fiziki zähmetiň arasyndaky emele gelen gatnaşyga, hususy eýeçiligiň garşysyna çykyş edipdirler. Olar rewolýusiýa we syýasy göreşe garşy bolupdyrlar.

Syýasy ykdysadyýetiň nusgawy ugrunyň gazanan netijelerine esaslanyp Karl Marks we ~~Fridrih~~ Engelç ykdysady konsepsiýany (baş ýörelgäni) işläp taýýarlapdyrlar. Ol “Marksizm”, ýagny ylmy kommunizmiň nazaryýeti ady bilen bellidir we ykdysady nazaryýetiň ösüşinde möhüm tapgyra eýe boldy.

Bu ulgam~~da~~ – sosializmiň (kommunizmiň) – konsepsiýasy teklipl edilýär. Täze ulgam sosializmiň ýörelgelerine esaslanýar: önümçilik serişdelerine jemgyýetçilik eýeçiligi, hakyna tutma zähmetiň bolmazlygy, deň çekilen zähmete deň töleg, ähli umumy we doly iş bilen üpjünçilik, hojalygy bütewi meýilnama boýunça alyp barmak ýaly pikirler ýöredilýär.

Karl Marks (1818-1883), ~~E~~germaniýaly merkezden kadalaşdyrylýan ykdysadyýetine daýanyp, önümçilik serişdelerine jemgyýetiň eýeçiligi bolan ~~döwletiň~~ gurnamagy niýet edinipdir. K.Marks “Kamunipital” (1876 ý.) diýen ylmy işi bilen dünýäde meşhurlyk gazanýar, ol dünýäniň iň beýik ykdysatçylaryň biri, “Kamunipital” german ylmynyň ajaýyp nusgasy diýip ykrar edilýär. K.Marksyň esasy hyzmatlary: jemgyýetçilik – ykdysady döwürler (~~formasiýalar~~) we olaryň çalşylmagynyň sebäpleri barada; kapitalizmiň ösüşiniň kanunlary, onuň özüni herekete getirýän içki çeşmesi – garşylyklar, kapitalizmiň döwür görnüşde döremeginiň taryhy hökmanylygy; üznüksiz önümçilik we ykdysady krizisler, önümçiligiň bahasy, harydy öndürmekde sarp edilen zähmetiň iki taraply häsiýeti, harytdaky garşylyklar, goşmaça gymmat barada taglymat; absolýut rentanyň, hakyna tutulýan zähmetiň mazmuny giňden açylyp beýan edilýär, kapitalistik ekspluatasiýanyň umumy häsiýetnamasy berilýär.

Marksizmiň esasy düşüňjelerini ulanmakda goýberilen kemçilikleriň biri: esasy üns synplaryň barlaşyksyz gapma-garşylyklaryna gönükdirilýär, jemgyýeti güldedip ösdürmäge degişli maslahatlar bolsa ünsden düşürildi. Karl Marksýň taglymatlary günbataryň dünýä belli ykdysatçylaryň käbirleri tarapyndan dowam etdirildi. Şol bir wagtda hem marksizm häzirki wagtda ~~örän-berk~~ tankyda eýe bolýar.

Şeýlelik bilen, XVII we XVIII asyrlarda dörän ykdysady nazaryýetiň nusgawy ugry, dürli görnüşdäki kämilleşmeleri ulanyp, XIX asyryň ahyryna çenli dowam etdi. Bu nazaryýet analitiki görnüşe eýe boldy, ýagny ol ykdysady hadysalaryň mazmunyny we olaryň daşky görnüşini öwrendi, şeýle hem ykdysady kategoriýalary tertipleşdirdi, oňa laýyklykda önümçilik ugry dolandyryş ugra garaňda ilkinji, ~~baş, başlangyç~~ kategoriýa zähmetiň gymmaty (başgaça – önümçilik harajatlary), diýip ygylan edildi.

XIX asyryň ahyrynda – XX asyryň başynda nusgawy ugryň nazaryýetinden ýüz dönderilýär, analitiki görnüşli ylym ulgamlaýyn özgerýär. Ýagny, “Hereket edýän hadysanyň mazmuny nämeden ybarat?” diýen soragyň ýerine “Ykdysady hadysalar özara nähili hereket edýärler” diýen soraga jogap taýýarlanylýar. Şu döwürde hem XX asyryň ykdysady düşüňjeleriňni esasy ugurlary emele gelýär.

Şu döwür XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başlangyç wagtyny öz içine alýar. Bu döwürde ykdysady nazaryýete garaýyşlaryň, nukdaý nazarlaryň, oý-pikirleriň giň we

dürli görnüşleri mälim edilýär. Onuň esasy ugry neonusgawy ugurdyr. Bu ugur XIX asyryň ahyrynda K.Marksyň ykdysady taglymatyna seslenme, tankydy babatda baha bermek hökmünde ýüze çykýar. Ol esasan maržinalizm nazaryýeti bilen bellidir. Maržinalizm (iňlisçe terjimede “margina” “çäkli”) – ykdysadyýeti özara bagly hojalyk subýektleriň ulgamy diýip kesgitleýär. Ykdysadyýetdäki toplum işler we hadysalar täze düşüňjä görä – ululyklaryň iň soňky çäkli ýagdaýlaryny ulanmak-hadysalaryň manysyny däl-de, beýleki hadysalaryň üýtgemegine baglylykda üýtgeýşini häsiýetlendirýär. Şu ugurda aňrybaş peýdalylyk harajatlar we başga düşüňjeler getirilýär. Maržinalizm mukdar taýdan seljermä esaslanýar we ykdysady-matematiki usullary, modelleri peýdalanýar, olar bolsa mälim bolşy ýaly hadysalara subýektiw baha berýärler.

Matematiki ugruň belli nazaryýetçileriniň biri Leon Walras (1834-1910 ýý.), Şweýsariýaly ykdysatçy, umumy ykdysatçy deňagramlylygyň modelini işläp düzýär. Model islege we teklibe degişli deňlemelerden ybaratdyr.

O.Kurno (1801-1877) “Baýlygy toplamagyň matematiki prinsiplerini ylmy taýdan barlag etmek” (1838) işinde “Ykdysady deňagramlylyk” diýen düşüňjani matematiki usullar boýunça kesgitleýär. Ol islegiň (D) bahanyň (R) funksiýasydygyny kesgitledi.

$$D=F(R)$$

Häzirki döwürdäki ykdysady nazaryýet Günbatar ýurtlarynda “Ekonomiks” ady bilen bellidir, ol maržinal ykdysady nazaryýerte esaslanýar we nusgawy syýasy ykdysadyýeti hem maržinalizmi birleşdirmäge çalyşýar.

Şeýlelikde bolsa Angliýanyň we Amerikanyň edebiýatlarynda ekonomiks hem syýasy ykdysadyýet manydaş diýip hasap edilýär.

“Ekonomiks” dersi boýunça ilkinji gezek Kæmbrij uniwersitetinde 1902 ý. A.Marşall nusgawy syýasy ykdysadyýet dersiniň ýerine sapak berýär. 1890 ý. Alfred Marşallyň (1842-1924 ýý.) “Ekonomiksiň ýörelgeleri” diýen kitaby çapdan çykýar. “Ekonomiks” adalga döreýär.

XIX asyryň ahyryndan başlap, 20 ýyl dowam eden ykdysadyýetdäki durgunly, hatda pese düşmeklige çenli getiren ýagdaý, döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyrmaga

goşulmagynyň peýdasyzdygyny görkezdi. Şonuň üçin A.Marşall “Syýasy ykdysadyýetde” döwletiň bazar ykdysadyýetine ýetirýän täsiri baradaky pikirleriň Gowşakdygyny ýüze çykarýar we onuň alamaty hökmünde şu derse “Ekonomiks” diýip at berýär.

Günbataryň ykdysady edebiýatlarynda bu ugur “Täze nusgawy ekonomiks” diýen ady aldy. Şu ugur monetarizm we neoliberalizm nazaryýetlerden ybaratdyr.

Monetarizm – pul faktorynyň ähmiýetini göz önünde tutup, ykdysadyýeti durnuklaşdyrmak nazaryýetidir. Monetaristler ykdysadyýeti dolandyrmagy, ilkinji nobatda döwletiň dolanyşykda we ätiýaşlykdaky puluň möçberini gözegçilikde saklamagy bilen baglanyşdyrýarlar. Şeýle-de döwlet býujetiniň balansly derejesine we bank karzynyň ýokary göteriminiň kesgitlenilmegine ähmiýet berilýär.

Amerikaly alym – ykdysatçy Milton ~~F~~ridmen (1912 ý.) “Erkin saýlamak” diýen ylmy işinde, ähli uly ykdysady sarsgynlar bazar ykdysadyýetiniň durnuksyzlygy boýunça däl-de pul syýasatynyň netijesi bilen düşündirilýär. Şonuň üçin döwlet guramalary bazar gatnaşyklaryna mümkin boldygyça ~~az we~~ seresaply goşulmagy gerek diýip ýazýar.

Neoliberalizm – döwletiň ykdysadyýetine goşulmagynyň ~~azaltmagyň~~ zerurlygyny wagyz edýän alym, olar hususy telekeçilik ykdysadyýeti krizisli (~~batymly~~) ýagdaýdan çykarmaga we ilatyň ýaşayyş derejesini ýokarlandyrmaga ukyplydyr diýip aýdypdyrlar. Şonuň üçin hem telekeçilere we söwdagärlere hojalyk işlerinde erkinlik giňden berilmelidir diýen teklibi öňe sürüpdirler. XX asyrdan bu ~~ak~~ymyň görnükli wekilleri Amerikaly ykdysatçy (asly Awstraliýaly) Lýudwiç fon Mizes (1881 ý. ~~1884~~) we onuň şägirdi ~~F~~ridrih fon Haýekdir (1899-1984 ýý.). Sosializimde bazar gatnaşyklary hökümet tarapyndan kadalaşdyrylýar, ykdysadyýet merkezleşdirilen görnüşde dolandyrylýar. Şonuň üçin hem ~~A~~-L.Mizes sosializm uzak ýaşap bilmez, çünki bahalar islegden we teklipten gelip çykmaýarlar, önümçiligiň ösüş ugruny salgy berip bilmeýärler. Mizesiň aýtmagyna görä “Sosializmiň kadalaşdyrylýan ykdysadyýeti” meýilnama düzüjileriň eden-etdiligine öwrülýär, netijede bulaşyk meýilnama düzülýär. Ýeke-täk paýhasly ykdysady syýasat – liberalizmdir (erkinlik, ~~geçirimlilik~~, köp ugurlylyk), **diýýip nygtaýar**. Siwilizasiýanyň umumy düýp esasyny zähmetiň bölünmegi, hususy eýeçilik we erkin alyş-çalyş düzýär, diýip ylmy işlerinde belläpdir.

F.Haýek Angliýanyň ykdysatçysy (asly Germaniýaly) ol özüniň “Gulçylyga tarap ýol” diýen kitabynda ykdysady erkinlikden bazaryň täsiri bilen emele gelýän bahadan ýüzdöndürmek hökmürowanlyga, ykdysady gulçylyga alyp barýar diýip belleýär. Ol bazar hojalyk ulgamynyň garşylyk we “buýruk beriji” ykdysadyýetden artykmaçlygyny görkezýär, kapitaly (maýany) ömürlük kategoriýa diýip ygylan edýär.

Neoliberalizm nazaryýetine esaslanyp, Germaniýaly alym we döwlet işgäri Lýudwiç Erhard (1897-1977 ýý.) özüniň durmuş tarapa gönükdirilen bazar hojalygynyň nazaryýetini işläp düzdi we iş ýüzüne ornaşdyrdy. Nazaryýet erkin baha, erkin bäsdeşlik, islegiň we teklibiň gatnaşygyny dogry kesgitlemek, ykdysadyýetde deňagramlylyk – ýaly düzgünlere esaslanýar we olaryň berjaý edilmeginiň zerurdygyna ünsi çekýär. Bazar hojalygynynda döwlet ýokardaky şertleri we olaryň durmuş ugurly ösüşini kepillendirýär.

Dünýä ykdysadyýetinde neonusgawy ugur XX asyryň 30-njy ýyllaryna çenli uly ähmiýete eýe boldy. Krizis we uly derejedäki durgunly ýagdaý (~~depresiýa~~) jemgyýetiň ähli durmuş-ykdysady meselelerini erkin bäsdeşligiň çözmäge mümkinçiliginiň ýokdygyny görkezdi, şoňa göräde täze ykdysady taglymat-keýnsianlyk ýüze çykýar. (1930-1950 ýý.).

Keýnsianlyk ugry ykdysady nazaryýetde Angliýanyň we Amerikanyň alymy Jon Meýnard Keýns (1883-1946 ýý.) tarapyndan esaslandyrylýar. Bu taglymat ösýän bazar ykdysadyýetini puluň möçberini köpeltmek ýa-da azaltmak arkaly döwlet tarapyndan kadalaşdyrmak üçin nazary esas bolup hyzmat edýär. Şonuň ýaly kadalaşdyrmagyň üsti bilen inflýasiýa iş bilen üpjünçilige täsir etmek mümkin, şeýle hem harytlara islegiň we teklibiň endigansyzlygyny düzetmäge, ykdysady krizisleri basyp ýatymaga ýol görkezýär.

Keýnsiň jemgyýetçiligiň pikirine eden täsiri, A.Smitden we K.Marksdan soň, güýçli bolupdyr. Onuň esasy “Iş bilen üpjünçiligiň, puluň we göterimiň umumy nazaryýeti” diýen ylmy işinde ykdysadyýeti döwlet tarapyndan kadalaşdyrmagyň nazary esaslary we maksatnamasly beýan edilýär. J.Keýns krizis şertlerinde kanunalaýyklygy öwrenýär, şeýle hem ykdysadyýetiň bökdençsiz işlemegine ýardam bermek üçin döwletiň kadalaşdyryjy çärelerini taýýarlapdyr. Ol makroykdysady seljermäni (mikroykdysady çemeleşmeden tapawutlylykda) geçirmegiň tertibini kesgitledi, şeýle hem topar

görkezijileriň-milli girdejiniň, maýa goýumyň sarp etmegiň, tygşytlanan serişdeleriň özara baglanyşygyny ~~şertlidigini~~ subut etdi. J.Keýns “Kapitalizmi halas ediji”, onuň nazaryýeti “Syýasy ykdysadyýetde Keýnsiň rewolýusiýasy” hökmünde yglan edildi. Şonuň bilen birlikde Keýnsiň bir näçe nazary esaslary A.Smitiň we D.Rikardonyň nusgawy syýasy ykdysadyýetinden, şeýle hem marksizmiň ykdysady nazaryýetinden ~~(mysal üçin Marksýň üznüksiz önümçiligiň nazaryýetinden)~~ alynýar. Bu bolsa keýnsiançylyk bilen marksizmiň arasynda baglanyşyk barada pikir ýöretmäge mümkinçilik berýär. Bazaryň göwrümi, netijeli islegiň ýörelgesini, iş bilen üpjünçilik nazaryýetini, kapitalyň çäkli netijeliligi we göterimiň normasy ýaly markoykdysady görkezijileri kesgitlemegi Keýns aýgytlaýjy çözülmeli meseleler diýip hasap edýär.

Neokeýnsianlar ykdysady prosesleriň çalytlyk bilen özgermeginden, durnukly bolmadyk ýagdaýlara täsir edýän faktorlaryň doly hasaba almak zerurlygyndan ugur alypdyrlar. Bu ugur Angliýada döreýär.

Neoinstitusionalizm tehniki faktorlary absolýutlaşdyrmakdan daşlaşýar we adama, durmuş meselelerine uly üns berýär. Emläge hukuk (R.Kouz, ABŞ), jemgyýetde saýlamak nazaryýeti (J.Býukenes, ABŞ) şoňa esaslanyp döredi. Oňa baglylykda ösen ýurtlaryň ykdysady syýasaty hem üýtgeýär, netijede kapitalizmiň durmuş meselelerini çözmäge has köp üns bermäge başlandygy barada belleniýär.

Häzirki döwrüň institusionalizmiň baş mazmuny diňe adamyň senagatlaşdyrylan jemgyýetiň baş ykdysady serişdesi hökmünde ähmiýetiniň artmagynda däl-de, şu jemgyýetde şahsyýetiň ähli taraplaýyn delillendirmekden ybaratdyr, XXI asyr adamynyň ýüzýyllygy diýip yglan edilýär.

Ykdysatçy – globalistler ykdysady ewolýusiýanyň hereketini öwrenýärler we ewolýusiýa ösüşi dürli ulgamlar boýunça özgertmeleri hökmünde kabul edýär. Şu özgertmeleriň netijesinde täze neoindustrializm ykdysady sosializm görnüşi hökmünde çykyş eder, şeýlelik bilen, adam özüne mynasyň baş orna eýe bolýar, **diýen pikiri öňe sürýärler.**

Ykdysady nazaryýetiň usullary

- usulyýet we usullar barada düşünje;
- ykdysady kanunlar we kategoriýalar

Ykdysady hadysalar degişli usullar boýunça öwrenilýär. Umumy görnüşde usul-bu öňde goýlan maksada ýetmek üçin ulanylýan ýoly, täri aňladýar. Usulyýet-ykdysady hadysalary öwrenmekde umumy çemeleşmäni häsiýetlendirýär.

Usulyýet usullara esaslanýar. Usul-bu ykdysady hadysalary nazaryýet we tejribe taýdan öwrenmek üçin peýdalanylýan tärleriň we amallaryň toplumydyr. Ol hadysalaryň we taglymatlaryň özara baglanyşygyny oňa esaslanyp olaryň ösüş ugruny kesgitleýär, şeýle hem olary ulgam görnüşine getirmäge mümkinçilik berýär.

Dialektika ykdysadyýet ylmynyň esasy usulydyr, şol bir wagtda hem ol hemme düýpli ylmlara hem degişlidir. Adamlaryň hojalyk durmuşy, ykdysady işleri üznüksiz ösüşde öwrenilýär. Köpsanly maglumatlardan we hadysalardan ykdysady ulgama häsiýetli görnüşlere aýratyn üns berýär. Ylmy-barlag boýunça seljermek hadysalaryň we maglumatlaryň many-mazmunyna, olaryň arasyndaky logiki baglanyşyga şeýle hem ykdysady ulgamyň ösüş ugurlaryna düşünmäge kömek edýär. Ylmy abstraksiýa ykdysadyýetde başga görnüşli köp ulanylýan usuldyr. Ol obýektiň ähli sypatlaryndan diňe durnuklary, esaslary öwrenýär. Bölekleýin, wagtlaýyn ýa-da tötänleýin hadysalara üns bermän, obýektiň mazmunyny takyk beýan etmäge çalşylýar, şeýle çemeleşmek obýektiň ösüşindäki kanuna laýyklygy ýüze çykarmaga mümkinçilik döredýär. Şeýlelik bilen öwrenilýän obýektiň ykdysady prosesiniň, hadysanyň esasy (aýry-aýry ýa-da umumylaşdyrylan) häsiýetini beýan edýän düşüňjeler, ýagny ylmy kategoriýalar delillendirilýär. Ylmy abstraksiýanyň ýokary derejesi obýektiň mazmunyny, onuň içki we daşky durnukly arabaglanyşygyny görkezýän ykdysady kanuny ýüze çykarmakdan, oňa kesgitleme bermekden hem-de matematiki görnüşde aňlatmakdan ybaratdyr.

Jemgyýetiň hojalyk durmuşy ylmy taýdan öwrenilende taryhy we logiki bütewilik ýörelgesine möhüm ähmiýet berilýär. Ulgamy düzüji bölekleriň logiki arabaglanyşygy we ösüşiň barşynda özara hereketleri öwrenilýär, şeýle hem olaryň her haýsynyň taryhy döwürden ösýändigini we üýtgeýändigini nazara alynýar. Durmuşda adamlaryň arasyndaky emele gelýän çylşyrymly gatnaşyklary analiz we sintez öwrenýär. Analiziň ýagny

seljermäniň kömegi bilen çylşyrymly ulgamlaýyn gatnaşyklar aýry-aýry düzüji böleklere bölünýär we olaryň her biri aýratyn öwrenilýär. Maglumatlara seljerme berilýär we emele gelen durmuş-ykdysady ýagdaý suratlandyrylýar hem oňa baha berilýär. Seljerilýän düzüji bölekler sintez arkaly birleşdirilip, öwrenilýän ulgam barada doly, bütewi düşünje alynýar. Nazaryýet ylmy-barlag işlerinde induksiýa we deduksiýa usullar giňden peýdalanylýar. Induksiýa aýry-aýry maglumatlaryň kömegi bilen umumy netijä geçmek üpjün edilýär. Onuň tersine, deduksiýa umumy netijä esaslanyp, hususy logiki netijä gelmegi aňladýar. Ykdysadyýet ylmynda tejribe ýa-da syn etmek usuly arkaly maglumatlar toplanýar, hadysalar beýan edilýär. Alymlar ykdysadyýetde bolup geçýän hadysalary öwrenýärler, olaryň yzygiderliligini we gaýtalanylyşyny bellige alýarlar. Şonuň ýaly synlamalara esaslanyp, netijelere gelinýär. Ykdysatçylaryň ony ýeke-täk usul hökmünde taryhy döwürde başlangyç maglumatlary almak üçin peýdalanandyklary mälimdir, XVII asyrdan Angliýanyň ykdysatçysy W.Petti (1623-1687) tejribe usulyny kämilleşdirýär. Ol ýönekeý maglumatlar toplamak işini onuň mukdar taýdan seljermesi bilen üstüni doldurýar we şeýlelik bilen statistika ýa-da hasabatlar usuly döreýär.

Ykdysadyýetiň nazaryýetinde analiz we sintez, induksiýa we deduksiýa bilelikde ulanylýar. Ylmy-barlag işleriň netijesinde ýüze çykarylýan kanunalaýyklara esaslanyp, hakykatda bolup geçýän wakalary aýdyň şekillendirýän (grafik, diagramma, tablisa we ş.m. görnüşde) ykdysadyýetiň modellerini (nusgalaryny) gurmak mümkin. Ykdysady model – bu ykdysady prosessleri, hadysalary, olaryň düzümi häsiýetlerini, gurluşyndan gelip çykýan häsiýetleri boýunça beýan edilen aňlatmalardyr. Mysal üçin, birmeňzeş harydy köpsanly ownuk öndürijileriň bazarynyň hereket etmeginiň kanunalaýyklygyny ýüze çykarmak erkin ýa-da kämil bäsdeşligiň modelini düzmäge mümkinçilik berýär. Ýa-da özara bagly baha, isleg we teklipleriň bazaryň deňagramly ýagdaýynyň grafiki modeliniň şekillendirmegine getirýär. Abstraktdan anyk ýagdaýa geçip, ylmy-barlag işler dowam etdirilýär, şunlukda logiki modeller ykdysadyýetde hakyky dörän ýagdaý bilen deňeşdirilýär, zerur halatda düzedişler girizilýär. Durmuş nazaryýetiň dogrylygyny synagdan geçirýän ýeke-täk ýoldur.

Ykdysadyýetiň nazaryýetinde modelleri gurmak bilen bagly funksional analiza, ýagny seljermä, uly ähmiýet berilýär.

Funksiýa üýtgeýän ululyklara bagly ululykdyr. Adamy durmuşda funksiýalara düş gelinýär. Ykdysadyýet barada aýdylanda bolsa, mysal üçin, harydyň bahasy bilen bazaryň islegi arasyndaky funksional baglanyşygy bellemek bolar. harydyň bahasy ýokary galan we bebeýleki şertleriň üýtgemeyän ýagdaýynda oňa bildirilýän islegiň ululygy kiçelip biler. Şu ýagdaýda, baha garaşsyz üýtgeýän ululyk, isleg – garaşly ululyk, ýa-da funksiýa hökmünde çykyş edýär. Şeýlelik bilen, hakykatdan hem isleg bahanyň funksiýasydyr. Emma isleg bilen tekliplik ýerlerini hem çalşyp bilerler. Ýagny islegiň artmagy, belki şertleriň üýtgemeyän halatynda, bahanyň ýokarlanmagyna getirýär. Diýmek, baha islegiň funksiýasynyň bolmagy mümkin.

Ykdysadyýetde funksional analiziň üstünlikli ulanylmagy ykdysady-matematiki usullaryň ýa-da ekonometrikanyň döremegine alyp bardy. Regressiýa analizi, matematiki modelirmek, çyzykly we çyzykly däl programlirmek, ulgamlaryň seljermesi, işewür ýagdaýlar we ş.m. Giňden we işjeň ulanylýar. Ykdysady ýagdaý matematiki aňlatmalara şekillendirilip, ykdysadyýetiň ösüşiniň dürli ugurlaryny hasaplamak mümkin, ýa-da dürli ugurlar boýunça emele gelýän harajatlara baha bermäge we olary deňeşdirmäge, geljek döwürdäki ösüşi çaklamaga we köpsanly ykdysady mümkinçilikden amatlysyny saýlap almaga ýagdaý döreýär. Ykdysady-matematiki usullaryň netijeli ulanylmagy, adaty ykdysady seljermä garaňda, kompýuterleriň degişli hili ýokary (mysal seljermesi geçirmek üçin) maksatnamalar bilen üpjün edilmegine baglydyr.

Şol bir wagtda şu usulyň ulanylyş geriminiň çäklidigine hem üns bermek gerek, çünki ykdysadyýetdäki ähli hadysalary we wakalary funksional, matematiki aňlatmalarda şekillendirmek mümkin däl.

Ýokarda beýan edilen usullaryň ylanmak bilen ykdysadyýetiň nazaryýeti esasan şu wezipeleri ýerine ýetirýär. Ykdysady nazaryýet obýektiv hakykata akyl ýetirmegi wezipe edinýär. Ýagny şu wezipe jemgyýetiň ykdysady durmuşyny tapgyrlar boýunça ylmy taýdan öwrenmegi, ykdysady ulgamlarda hereket edýän kanunlary aýan etmegi, we olaryň aýratynlyklaryny şeýle hem olaryň döremegine we ösmegine getirýän sebäpleri hem şertleri açyp görkezmegi maksat edinýär.

Ykdysady nazaryýet düýpli ylmlaryň hatarynda bolmak bilen, ol ähli amaly ykdysady ylmlaryň, şol sanda senagat kärhanasynyň ykdysadyýeti, gurluşyk

kärhanasynyň ykdysadyýeti, menejement, logistika we ş.m., usulyýetiniň binýady hökmünde çykyş edýär. Şonuň üsti bilen hem ykdysadyýetiň nazaryýetiniň usulyýet wezipesi ýüze çykýär. Ykdysadyýetiň nazaryýeti tejribe wezipesini ykdysady syýasat bilen özara hereket edip ýerine ýetirýär. Tutuşlygyna ýurt, pudak ýa-da kärhana boýunça gabat gelinýän ykdysady meseleleriň mazmuny açylyp beýan edýär hem-de olary çözmegiň ýollary, onuň üçin zerur resurslar görkezilýär we şeýlelik bilen, ol ykdysady syýasatyň nazary esaslary bolup hyzmat edýär.

Nazaryýet dürli görnüşli usullary peýdalanyp, ykdysady hadysalaryň gaýtalanýan, durnukly aragatnaşyklaryny ýüze çykarýar, olara ykdysady kanunlar diýilýär. Her hojalykda adamlar tarapyndan ýüze çykarylan ýa-da çykarylmaýyk bolsa-da ykdysady kanunlar hereket edýär. Çünki tebigatda, jemgyýetde bolşy ýaly ykdysadyýetde hem daşyndan bulaşyk we tötänleýin ýaly görünýän toplumlaryň arasyndan, ösüşe zerurlyk, kanunalaýyklyk özüne ýol açýar. Jemgyýetde ykdysady prosessler oňa häsiýetli içki kanunlar boýunça dolandyrylýar. Kanun hadysanyň düýp mazmuny açyp görkezýär. Emma şol bir wagtda hadysa kanuna göre giň, baý düşündir.

Şu babatda kanunlar obýektiw hereket edýärler we adamlar erki boýunça üýtgedilip bilinmeýär. Ykdysadyýetdäki özarabaglanyşygy kesgitlemek örän kyn. Olar alymlar tarapyndan mälim edilmeli we kesgitleme berilmeli. Şu işde, ýalňyşlara, nätakyklygy ýol berilmegi ýa-da ykdysady kanunlara ýeterlik derejede düşünilmezligi mümkin. Şu ýagdaýlar ykdysady kanunlaryň subýektiw tarapyny görkezýär.

Ykdysady kanunlaryň aýan bolmagy, olaryň has çuň öwrenilmegi, hojalyk işlerine ornaşdyrylmagy ykdysady prosesslere ykdysadyýetiň subýektleriniň isleglerine we bähbitlerine degişlilikde ulanmaga mümkinçilik döredýär. Ykdysady kanunlary, prosessleri bilmezlik ýa-da olary bilkastlaýyn bozmak, bergidarlyk, çökgünlik, pes netijelilik ýaly ýaramaz ýagdaýlara alyp barýar.

Ykdysady kanunlar tebigatyň kanunlaryndan tapawutlanýar:

- tebigatyň kanunlary ömürlükdir, ykdysadyýetiň kanunlary taryhy häsiýete eýedir;
- tebigatyň kanunlaryny açmak we olary ulanmak, köplenç ýagdaýda, asuda geçýär, emma ykdysady kanunlary jemgyýetiň käbir toparlaryna düşündirmek we ylalaşyga gelmek zerurlygy döredýär.

Umuman ykdysady kanunlar özara hereket edip, jemgyýetiň ösüşiniň özboluşly ulgamyny emele getirýärler.

Ykdysady hadysalaryň düýp maznuny tapgyrlaýyn abstraksiýa usulynyň kömegi bilen üsti açylýar. Bu bolsa belli derejede ykdysadyýetiň hakyky ösüşini şekillendirýän logiki düşünjäniň emele gelmegine talap bildirýär. Jemgyýetde hojalygyň umumy we möhüm taraplaryny şekillendirilýän logiki düşünjelere ykdysady kategoriýalar diýilýär. Kategoriýalara, mysal üçin, isleg, tekliþ, karz, eýeçilik, bazar, zähmet haky, peýda we başgalar degişlidir. Kategoriýa öwrenilýän obýektiň diňe umumy sypatyny şekillendirýär.

Mysal üçin, pul kategoriýasyna manat, rubl, dollar, şaýlar we karz pullar degişli edilýär. Mälim bolşy ýaly olar özara tapawutlanýarlar, emma puluň häsiýeti olary birleşdirýär. Olar ykdysady hadysalary öwrenmäge, olaryň aýratynlaryna, şonuň üsti bilen jemgyýetiň ösüş kanunlaryna düşünmäge kömek edýärler.

Islegler we resurslaryň çäkligi.

- islegler barada düşünje;
- islegleriň görnüşleri;
- resurslar we olaryň görnüşleri.

Islegler – adam durmuşyny herekete getirýän esasy güýçdir. Olaryň çylşyrymly gurluşy bolup, adamynyň ýaşaýyşy üçin zerur bolan nygmatlar, hyzmatlar, ýaşaýyş jaýy, ruhy ösüşi we adamlar bilen gatnaşyklar, durmuşda mynasy orun tutmak we jemgyýetde özüni ykrar etmek ýaly düzüm bölekleri öz içine alýarlar. Ykdysady nazaryýet potensial (mümkin bolan) we töleg ukyply islegleri tapawutlandyrýar. Potensial islegler belli nygmatlary peýdalanmaga bolan höwesini aňladýar. Töleg ukyply isleglere pul serişdeleri bilen üpjün edilen we satyn alyjylyk islege öwrülen potensial islegleriň görnüşleri degişlidir. Ykdysady ylym, şeýle hem, islegleriň üç – maddy, ruhy we durmuş – toparyny tapawutlandyrýar. Adamynyň maddy isleglerini – iýmit, suw, ýaşaýyş jaý, geýim-eşik-

kanagatlandyrmaga degişli islegler toparyna birinji orun berilýär. Bu islegler maddy nygmatlar we hyzmatlar arkalykanagatlandyrylýar.

Ruhy baýlyklar adamynyň şahsyýet hökmünde kemala gelmegi we bilim almagy, sungata höweslenmegi, kitap okamagy, maglumatlar bilen yzygiderli işlemegi bilen kanagatlandyrylýar. Durmuş islegler adamlaryň köpçülik we jemgyýetçilik işlerine gatnaşmaklary arkaly iş ýüzüne geçirilýär. Wagtyň geçmegi bilen islegler ösýär. Nygmatlara bildirilýän islegleri kanagatlandyrmak üçin, önümçilige ykdysady resurslary üznüksiz çekmäge zerurlyk emele gelýär.

Islegleriň toparlara bölünişi şertlidir, çünki ähli islegler özarabaglydyr we özaraşertlidir. Maddy islegler adam durmuşyna täsir edýänişler bilen birlikde jemgyýetiň ykdysady we ylmy-tehniki, ruhy we durmuş ösüş derejeleri boýunça emele gelýär. Öz nobatynda, her adam üçin aýratyn ruhy, intellektual we durmuş islegler maddy islegler we olar bilen kanagatladyrmak derejesiniň täsiri boýunça emele gelýär. Adamlaryň islegleri taryhy häsiýete eýedir. Olary kanagatlandyrmagyň möçberi we usullary adamlaryň ýaşan jemgyýetçilik-taryhy şertlerine baglydyr. Islegler elmydama hereketdedir, şonuň üçin hem üýtgäp durýarlar, olar jemgyýetiň ösüşiniň, adamynyň kämilleşmeginiň, maglumatlaryň alşylyş-çalşylmagynyň intensiwliginiň täsiri boýunça üýtgeýär. Islegleriň mukdar we hil taýdan üznüksiz üýtgemegi, olaryň jemgyýetiň kämilleşmegi bilen ösmegi islegleriň beýgelmek kanuny boýunça häsiýetlendirilýär. Köp asyrlaryň dowamynda islegleriň ösüşi we üýtgemegi ýokary depginde bolmadyk endigan häsiýete eýe bolupdyr. Häzirki döwürde olaryň ösüş depginleri tizleşdi. Şonuň bilen birlikde islegleriň beýgelmeginde durmuş taýdan deňölçeglilige, ilatyň köp böleginde ýokary derejeli islegleriň ýüze çykmagyna duş gelinýär.

Öz isleglerini kanagatlandyrmaküçin adamlar hojalyk işlerinde dürli görnüşli ykdysady resurslary ulanýarlar. Häzirki zaman ykdysadyýet ylmynda olaryň şu görnüşler – ýer, zähmet, kapital-uly orun tutýar.

Islegleriň rasional we irrasional, howaýy (abstrakt) we anyk, aňlanylýan we aňlanylmaýan görnüşleri mälimdir. Ähli islegler biri-biri bilen baglydyr we özara hereketdedir. Maddy islegler adamynyň ýaşayşy üçin zerurlyklaryň täsiri bilen döreýär, şol bir wagtda olaryň ýüze çykmagy köp halatda jemgyýetiň ykdysady we ylmy-tehniki

ösüşiniň, ruhy hem durmuş derejeleri boýunça hem kesgitlenilýär. Öz nobatynda her adam, topar adamlar üçin aýratyn, ýörite ruhy, intellektual we durmuş islegler maddy islegler bilen kanagatlandyrylmagyň derejesi esasynda emele gelýär.

Adamlaryň islegleri taryhy häsiýete eýedir. Islegleriň möçber we usul taýdan kanagatlandyrylyşy adamlaryň haýsy taryhy şertlerde ýaşaýanlygyna hem baglydyr.

Islegler elmydama hereketde, ýagny olar jemgyýetiň ösüşiniň, maglumatlary alşyp-çalyşmagynyň çaltlaşmagynyň, her adamynyň kämilleşmeginiň täsiri bilen üýtgeýärler. Islegleriň mukdar we hil taýdan üznüksiz üýtgemegi we ýokarlanmagy islegleriň beýgelmek kanuny esasynda häsiýetlendirilýär.

Şeýlelik bilen, jemgyýetiň kämilleşmegi islegleriň beýgelmek kanunynda ýüze çykýar. Şu kanun önümçiligiň we medeniýetiň ösmegi bilen obýektiw (adamlaryň erkine garamazdan) we adam durmuşy üçin gerek nygmatlaryň kämilleşmegine zerurlygy aňladýar. Mälim bolşy ýaly, köp münýylyklaryň dowamynda islegleriň ösüşi we beýgelmegi endigan häsiýetli bolupdyr. Häzirki zamanda olary ösüş depgini tizleşdi. Şonuň bilen birlikde islegleriň durmuş taýdan deň derejede beýgelmegi, ilatyň köp böleginiň islegleriniň has ýokary derejesiniň ýüze çykmagy ýaly hadysalar bolup geçýär. Emma şu hadysalar adamlaryň islegleriniň çäksizdigini aňlatmaýar. Hakykatda islegleriň beýgelmegi, onuň ähli görnüşleriniň birmeňzeş ösýändigini görkezmeýär. Ilkinji nobatda adamynyň birinji derejeli zerurlyklary (fizmologiki we howpsuz durmuşa bildirýän talaplary) üpjün bolýar, hem olaryň ýokarlanmagyna belli çäk emele gelýär. Tersine, ikinji derejeli-durmuş we intellektual, ruhy-islegler, kä babatda, çäksizligi boýunça tapawutlanýar.

Ýurduň ösüşiniň her tapgyrynda hojalyk işini ilatyň bähbidine laýyk alyp barmak üçin sarp edilýän nygmatlaryň möçberiniň we düzüminiň üýtgemegini öwrenmek möhümdir. Onuň üsti bilen kärhana ýolbaşçylary ilatyň käbir nygmatlara islegleriniň kanagatlanmak emele gelýän çägin we wagtyny kesgitlemäge mümkinçilik alýarlar. Şu pursatdan başlap, täze we hili has ýokary önümleri öndürmäge, içerki we daşarky bazarlarda olary ýerleşdirmegiň ýollaryny anyklamaga kärhanalar girişýärler.

Ýer – möhüm ykdysady resurs. Önüm öndürmek we hyzmat üçin peýdalanylýan ykdysady resurslaryň iri toparlaryna önümçilik faktorlary hem diýilýär. Ol tebigat tarapdan berlen ähli peýdaly zatlary özüne birleşdirýär: gazylyp alynýan peýdaly magdanlary, suw resurslaryny, öri we sürüm meýdanlaryny, tokaýlary we ş.m. Adam

tebigaty dürli görnüşli çemeleşip, peýdalanýar: sürülýän ýerler – ekerançylyk önümlerini öndürmek üçin; öri meýdanlary – maldarçylygy ösdürmek üçin; gazylyp alynýan tebigy baýlyklaryň meýdanlary-senagaty ösdürmek üçin; deňizler we derýalar – balykçylyk üçin we ş.m. ýeriň ykdysady resurs hökmünde aýratynlygy, onuň çäkliligi we gaýtadan döredip bolmaýanlygyndan ybaratdyr. Ýer häsiýeti boýunça tebigy (ýerleşşi, howa şertleri, hasyl berijiligi) we emeli (mysal: meliorasiýa, suwarmak we ş.m.) görnüşlere bölünýär. emeli adam zähmetiniň netijesinde döreýär. Emma adamynyň tebigy resurslary özgertmek bilen bagly işleri çäksiz däldir. Çünki iru-giç zyýan bermek kanuny hem güýje girýär. Bu kanuna laýyklykda belli bir ýeriň meýdançasyna kapitaly goýup we zähmet çekip öndürilýän önümi artdyrmak mümkin, emma bu döwür wagtlaýyn häsiýete eýedir, çünki goşmaça goýumlaryň berýän artdyrmalarynyň peselýän pursatlarynyň hem ýüze çykmagy mümkin (mysal: ösümligiň hasyllylygy peselýär, tebigy baýlyklaryň gorlary azalýar we ş.m.)

Eýeçilik gatnaşyklarynyň aýratyn görnüşleri penta ýaly girdejileri almaga mümkinçilik berýär. Renta (lat- reddira, türkmençe yzyna gaýtalanyp berilen) durnukly girdejileriniň ýürek görnüşüdür. Kapitaldan, emläkden, ýerden alynýan rentalaryň birnäçe görnüşleri bar. Olaryň biri hem – döwlet rentasydyr, ol döwletiň karzynyň görnüşidir, bu karzyň hereket edýän anyk möhletli hem-de onuň yzyna gaýtarlyp berilmegi döwlet tarapyndan kepillendirilýär. Karzyň bu görnüşine degişli gymmat kagyzlaryň ýerlerine bellenen möhletde (çärýek, ýarymýyllyk, ýyl) karz alynan kapitalyň gymmaryndan kesgitlenen göterimde renta tölenýär.

Özboluşly renta tölegleri lizing bilen baglydyr. Lizing – gymmat enjamlaryň we önümçilik desgalarynyň uzak möhletleýin kärendedir. Lizing kompaniýasy kompýuterleri, maşynlary satyn alýar we önümçilik maksady bilen ulanmak üçin olary kärendesine berýär. Telekeçi esasy fondlaryň könelmegi bilen bagly ýitgileri çekmekden halas bolýär. Telekeçi kärende şertnamasynyň möhletli tamamlanmagyndan soň, kärendesine alynan enjamy yzyna gaýtarýar ýa-da ony ulanmagyň möhletini uzaltýar. Oba hojalyk ýer önümçiliginiň serişdesi hökmünde aýgatlaýjy ähmiýete eýedir. Onuň eýeçilige alynmagy we hojalykda ulanylmagy ýer gatnaşyklarynyň mazmunyny kesgitleýär.

Ýeriň kärendesine berilmegi rentanyň emele gelmegi üçin başlangyç şertdir. Ýeriň kärendesi – ýeri peýdalanmagyň görnüşidir, ýeriň eýesi önümçiliginiň meýdançasyny başga birine – kärendeçä – hojalygy ýöretmek üçin belli möhleti berýär. Kärende şertnemasyynda ýeriň eýesine kärende tölegi göz önünde tutulýar.

Häzirki döwürde ösýän ýurtlarda daýhanlaryň ýeri peýdalanmagyň esasy görnüşü kärendeçilikdir. Mysal üçin, Eýranda daýhan maşgalalarynyň 60%-i, Argentinada – 40%, Germaniýada – 75% -i ýeri kärendesine alýarlar.

Dünýä ýurtlarynyň hemmesinde ýer kärende tölegleri ýeriň eýesiniň emläge goýan kapitally (esasy fondlary) üçin göterimi, esasan hem – rentany nazarda tutýar. Şuňa baglylykda ýeriň eýesi bilen kärendeçi telekeçiniň arasynda renta gatnaşyklary emele gelýär.

Renta gatnaşyklary ýeriň eýesi bilen kärendeçiniň arasynda peýdany paýlamak boýunça döreýän garnaşyklardyr. Onuň bir bölegi – adaty peýda görnüşde – telekçi kärendeçiniň paýyna düşýär, beýleki bölegini artyk peýda görnüşinde – ýeriň eýesi alýar. Oba hojalygynda artyk peýdanyň emele gelşi we onuň anyk görnüşleriniň döremegi ykdysady şertlere baglydyr.

Ýer rentasy ýere eýe bolmaga we ulanmaga degişli ykdysady gatnaşyklardan emele gelýär. Ýer eýesi (hususy telekeçi, birleşik ýa-da döwlet) kanuny esasyda ýere eýeçilik etmäge hukugy bar. Ol özüniň ýeri ulanmak boýunça hukugyny telekeçä berýär, ol bolsa kärende şertnemasyna laýyklykda wagytlaýyn oba hojalyk önümçiligini gurnaýar. Kärendäni beriji bilen telekeçiniň özara garnaşyklaryna şu ykdysady şertler täsir edýär.

Ilkinji nobatda ýer, önümçiliginiň senagat serişdelerden tapawutlykda, möçber taýdan öndürilip bolmaýan resursydyr. Şol bir wagtyda hem ýer özüniň hili (hasyllygy we ýerleşşi) boýunça dürlidir, ýagny ýeriň iň oňat, orta we pes derejedäki meýdançalary tapawutlandyrylýar.

Hili oňat we orta derejedäki ýerlerden öndürilýän oba hojalyk önümleri jemgiýetçilik isleglerini kanagatlandyрмаýar. Şu sebäpden telekeçiler adaty peýdany almak üçin hili pes derejedäki meýdançalary kärendesine alýarlar. Netijede däne we beýleki önümleriň bahalarynyň emele gelmegi üçin ýörite şertler ýüze çykýar. Şu

önümleriň her birligi üçin bazaryň bahasy hili pes derejedäki meýdançanyň önümçilik şertlerinde emele gelýär. Daýhanlar ýetişdirilen hasyly hili pes ýerlerde emele gelen harajatlary ödeýän bahalardan ýerleşdirýärler we iň azyndan özlerini adaty peýdanyň möçberi bilen üpjün edýärler.

Oňat we orta derejedäki ýerlerde önümiň birliginiň özüne düşýän gymmaty, hili pes meýdançalaryňkydan möçberi kiçidir. Eger-de ululygy kiçi önümiň özüne düşýän gymmaty adaty peýda bilen goşulsa, onda oňat meýdançalarda onuň şahsy bahasy bazaryňkydan pes bolar. Şonuň üçin hem oňat ýerlerde hojalygy ýöredýän telekeçiler öz döreden nygmatlaryny bazaryň bahasyndan ýerleşdirip, goşmaça, artyk peýdany alýarlar. Şeýle differensial (tapawutly) artyk peýda – bu hili pes meýdançalardaky harajatlaryň täsiri bilen dörän bazar bahasynyň we oňat ýerlerdäki öndürilen önümiň birliginiň şahsy bahasynyň arasyndaky tapawutdyr.

Ýeriň eýesi özüne degişli meýdançanyň hili barada oňat bilýär we şu ýagdaýy kärende şertnamasynda hasaba alýar. Şonuň üçin hem ol tapawutlandyrylan peýda diýilýär, ol differensial görnüşe eýe bolýar. Telekeçi ýeriň ykdysady taýdan hasyl berijiligini ýokarlandyryp biler, ýagny ol ýere dökün berýär, topragyň hilini gowlandyrýar we başga çäreleri ýerine ýetirýär. Şu ýagdaýda oba hojalygy intensiw ýola düşýär, ýagny ýer meýdançalaryny giňeltmän, önümçilik faktorlaryny has netijeli peýdalanyp ýetişdirilýän önümiň möçberini köpeltmek. Netijede alynýan önümiň birliginiň özüne düşýän gymmaty peselýär. Telekeçi (daýhan) ýygnaýan hasyly bazar bahadan (hili pes meýdançalaryň önümçilik şertlerine degişli) ýerleşdirýär we täze tapawutly artyk peýdany alýar. Şeýle girdejini telekeçi kärende şertnamasy tamamlanýan möhletine çenli gazanýar. Emma ýeriň eýesi telekeçi (daýhan) bilen täze kärende şertnamasyny baglaşanda, ol ýeriň hiliniň oňat bolandygyny hasaba alýar we ýeri ulanmak üçin has ýokary tölegi belleýär.

Şuňa meňzeşlikde peýdaly magdanlary gazyp çykarýan senagatda hem renta emele gelýär. Bu ýerde differensial girdeji zähmet öndürijiliginiň derejesiniň we önümiň özüne düşýän gymmatynyň ululygynyň dürli bolmagy sebäpli ýüze çykýar.

Zähmet – iň möhüm ykdysady resursdyr, ol adamynyň maksada okgunly ýerine ýetirýän hojalyk işidir. Zähmet islegleri kanagatlandyrmaga we girdeji almaga

gönükdirilýär. Bazar ykdysadyýetinde girdejini almak gönümel önümçiligiň maksady hökmünde çykyş edýär, onuň üsti bilen ahyrky maksat – adamlaryň islegleri kanagatlandyrylýar. Zähmet prosessinde adam akyl we fiziki energiýany sarp edýär. Zähmetiň dürli görnüşlerinde akyl (intellektual) ýa-da fiziki başlangyç agdyklyk edip biler. Zähmet ýönekeý çylşyrymly bolup biler. Zähmetiň netijeleri hem tapawutlanýar: maddy ýa-da maddy däl önüm (mysal: maglumat), hyzmat. Adamynyň zähmet bilen meşgul bolýan aralygy iş günü ýa-da iş wagty diýilýär, onuň dowamlygy adamynyň fiziologiýa mümkinçilikleri, şeýle hem ahlak we durmuş häsiýetli bildirilýän talaplar boýunça kesgitlenýär. İş wagty adamlaryň maddy we ruhy isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilýär. İş wagtyň dowamlylygyna zähmetiň intensiwligi, iş bilen üpjünligiň derejesi, iş şertleri täsir edýär. Intensiwlilik we öndürijilik zähmeti häsiýetlendirýärler. Zähmetiň intensiwligi onuň dartgynly ýagdaýy, fiziki we akyl energiýanyň wagt birliginde sarp edilýän derejesini aňladýar. Ol bir wagtda hyzmat edýän enjamlaryň sanynyň artmagy ýa-da konweýeriň (iş hatarynyň) işiniň tizleşmegi bilen köpeliýär. Zähmetiň intensiwliginiň ýokary derejesi iş gününüň dowamlylygynyň uzaldylmagyna barabardyr. Zähmet öndürijiligi wagt birliginde çykarylýan önümi aňladýar. Wagt birligi hökmünde sagat, hepde we ş.m. kabul edilýär. Zähmet öndürijiligi natural görkeziji (sagatda metrlar, sagatda kilogrammlar we ş.m.) we gymmat görkeziji görnüşde hasap edilýär. Pul görnüşde aňladylan harytlar we hyzmatlar sarp edilen wagtyň möçberine paýlanyp, gymmat görnüşdäki görkeziji alynýar, şeýle hasap ýurtlaryň arasynda deňeşdirmeleri şekillendirmek üçin geçirilýär. Önümiň birligini öndürmek üçin sarp edilýän wagty hasap etmek üçin zähmetiň sygymlylygy diýen görkeziji peýdalanylýar. Bu görkeziji önümiň birligini öndürmek üçin näçe wagtyň sarp edilýändigini görkezýär.

Şu mesele öwrenilende “işsizlik” diýen düşüňjä göz ýetirmek zerur. Halkara zähmet guramasynyň kesgitlemesine görä, işsizlik bu işlemäge ukyply we işlemek isleýän, emma iş ýeri ýok adama aýdylýar.

Her ýurtdaky işlemeýän adamlaryň sanyny kesgitlemek üçin, ähli ilaty zähmetde işjeňligi boýunça toparlara bölünýär. Ilkinji nobatda ähli adamlar iki topara bölünýär.

Ykdysady taýdan işjeň däl ilat, ýagny içki güýjiniň düzümine girmedik ýurduň ýaşajýylary. Olara degişlidir:

- okuw mekdepleriniň okuwçylary we talyplary;
- pensionerler;
- öý hojalygyny ýöredýänler;
- iş gözleýänler;
- işlemäge zerurlygy ýok adamlar

Ykdysady taýdan işjeň ilat-harytlary (hyzmatlary) öndürmeküçin, işçi güýjüni teklipl edýän zähmete ukyply ilatyň bir bölegi.

Şu iki topara esaslanyp, ilatyň ykdysady babatda işjeňliginiň derejesi kesgitlenilýär. Onuň üçin şu aňlatma ulanylýar:

$$Y_a = \frac{\Xi a}{H} \cdot 100$$

Bu ýerde, Y_a – ilatyň ykdysady taýdan işjeňlik derejesi;

H – ilatyň sany;

Ξa – ykdysady taýdan işjeň ilatyň sany.

Biziň ýurdumyzda ilatyň ykdysady taýdan işjeňlik derejesi 90% töweregidir.

Öz nobatynda ykdysady babatda işjeň ilat hem iki topara bölünýär.

Zähmete ukyply ýaşda işleýänler. Olar hakyna tutulmak boýunça, şeýle hem maşgala kärhanalarynda işleýärler.

Zähmete ukyply ýaşda işlemeýänler. Olar iş ýeri bilen üpjün däl ýagdaýda.

Iş bilen üpjünçiligiň maglumatlary boýunça işsizligiň derejesi şu aňlatma boýunça kesgitlenilýär.

$$Y_6 = \frac{\Xi a \cdot 3}{\Xi a} \cdot 100$$

Bu ýerde, Y_6 – işsizligiň derejesi;

3 – iş bilen üpjün ilatyň sany

Işsizligiň sebäpleri önümçiligiň ösüşiniň dürli tapgyrlarynda tapawutlanýarlar.

Kapitalizmiň irki döwürlerinde sanagat öwrülişi işsizligiň geldi-geçer, gizlin we durgunly görnüşlerini emele getirýär.

Geldi-geçerlik bilen bagly işsizlik wagtlaýyn häsiýetlidir, işçi güýjüniň hili kadaly ýagdaýdadyr. Käbir pudaklaryň we sebitleriň deňeçer ösmezligi sebäpli işçi güýjüne isleg

ýeterlik derejede bolmaýar, ýa-da işçi güýjüne isleg, hojalygyň ýokary göterilýän döwründe, artýar. Ykdysadyýetiň ösüş depginleri bilen bagly bolany üçin, şunuň ýaly işsizlige döwürleýin hem diýilýär.

Gizlin işsizlik esasan obanyň ýaşaýjylarynyň bir bölegine degişlidir. Olar iri kärhanalar bilen bäsdeşlige çydamly bolmadyk ownuk öndürijiler we söwdagärler degişlidir.

Ösen ýurtlaryň, bar bolan maglumatlara görä, ykdysady taýdan işjeň ilatyň 1/3 bölegi iş ýeri bilen üpjün däl ýa-da doly iş günü işlemeýär.

Durgunly işsizlik bu esasan möwsümleýin işleýän adamlara degişlidir.

Häzirki döwürde önümçilik ylmy-tehniki ösüş bilen bagly işsizligiň döremegine getirýär. Olaryň hem bir näçe görnüşleri bar.

Iş bilen üpjünçiliginiň derejesiniň peselmegine täsir edýän täze görnüş tehnologiýa babatdaky işsizlikdir, bu ýagdaý elektron enjamlaryna esaslanýan, az sany işgär gatnaşýan ýa-da asla gatnaşmaýan, tehnologiýanyň ornaşdyrylmagy netijesinde ýüze çykýar. Mysal, ozaldan işläp gelýän 40 çapahananyň hünärli işçileri sagatda 170 mün belgini ýygnaýarlar, emma kompýuter enjamlarynda 10 işgär şol bir wagtda 1mln belgini ýygnamaga ukyplydyr, netijede, tehnologiýa babatdaky işsizlik 20 esse artýar.

Başga görnüş önümçiligiň düzüm gurluşynyň özgermegi sebäpli döreýär, önümçiligiň täze pudaklary emele gelýär, öňkileri könelip, ulanyşdan galýar. Şu ýagdaýda käbir işgärler diňe işsiz galmaýarlar, olar özleriniň hünärini hem ýitirýärler, täze hünär taýýarlygyny almaga zerurlyk döreýär.

Şuňa meňzeşlikde işe ýerleşmek bilen wagtlaýyn kynçylyklar ýüze çykýar, ýagny iş ýerini ýa-da hünärini, kärini üýtgetmäge çalyşýan adamlaryň iş bilen üpjün bolmaga garaşmaklarydyr. Bu görnüş wagtlaýyn işsizlik diýilýär.

Günbatar ýurtlaryň ykdysatçylary soňky iki görnüşleriniň jemine işsizligiň tebigy derejesi diýip at berýärler. Şu görkeziji ilatyň düzüminiň üýtgemegine görä wagtal-wagtal takyklandy, bu ýagdaýa ýaşlaryň sany hem täsir edip biler. Mysal, ABŞ-da geçen asyryň 60 nýj ýyllarynda işsizligiň tebigy derejesi 4,5% bolan bolsa, 80-nji ýyllarda -6% deň diýip kabul edilýär.

Emma ykdysadyýetde adam faktorynyň doly derejede iş bilen üpjün bolmazlygy ýurduň önümçilik potensialyna oňaýsyz täsir edýändigini aýdyňdyr. Önümçilik potensialy ýa-da önümçilik üçin döredilen mümkinçilikleriň doly derejede peýdalanylmagy – bu jemi içerki önümiň hakyky möçberidir, şu möçberi zähmet resurslaryny doly derejede ulanyp, öndürmek mümkin.

Makroykdysadyýeti öwrenýän ABŞ-ly belli alym Artur Ouken işsizligiň derejesini yza galmak, ýagny çykarylmaýyk önüm bilen baglanyşdyrýar. Şeýle baglanyşyga Oukeniň kanuny diýilýär, eger işsizligiň hakyky derejesi onuň tebigy derejesinden 1% ýokary geçse, onda jemi içerki önümiň öndürilişiniň möçberi 2,5% pese düşýär.

Günbatar ýurtlarynyň ykdysatçylary işsizlik häzirki wagtda bazar ykdysadyýetiniň esasy meselesidir. Köpçülikleýin işsizlik sebäli Xxasyryň 70-80-nji ýyllarynda ABŞ 1 mln dollara barabar ýitgi çekdi. Şol bir wagtda hem işsizlik pishologiya taýdan dartgynly ýagdaýy döredip, adamynyň aňyna örän ýaramaz täsir edýär. Amerikaly barlagçylary işsiz döwrüň diňe 1 ýyly adamynyň ömrüniň 5 ýyla çenli gysgalmagyna alyp barýar. Şeýle hem işsizligiň ýaramaz endikleriň ýüze çykmagyna getirýändigini mälimdir.

Işsizligiň durmuş-ykdysady täsirleri döwletiň zähmete ukyply ilaty iş bilen üpjün etmek üçin jogapkärçiligini pugtalandyrýar. Ösen ýurtlarda durmuş derejani goramak ulgamy hereket edýär, bu ulgam zähmet çekýän adamlaryň ykdysady taýdan howpsuzlygyny üpjün etmek üçin ulanylýar.

Şu ulgamyň ilkinji düzüm bölegi iş bilen üpjünçiligi kadalaşdyrmakdyr. Köp ýurtlarda şu çäreler durmuşa geçirilýär:

- köpçülikleýin işsizligiň döwründe iş wagtynyň dowamly kanuny ýagdaýda gysgaldylýar;

- kärhanalarda iş orunlaryny işgärleriň arasynda gaýtadan paýlap bermek iş bilen üpjünçiligi gowulandyrmak üçin);

- döwlete degişli ykdysadyýetiň işgärlerini pensiýa wagtyndan 2-3 ýyl öň çykarmak;

- işsizler, aýratyn hem ýaşlar üçin täze iş ýerlerini açmak we jemgyýetçilik işlerini ýola goýmak (hili ýokary derejeli ýollary we ş.m. bina etmek üçin);

-zähmet bazarynda işçi güýjüne teklibi gysgaltmak: ýurda gelýän işçi güýjüniň (immigrasiýany) çäklendirmek we öz ýurduna gaýdýan daşary ýurtly işgärleri (repatriasiýa) höweslendirmek we başg.

Durmuş ulgamynyň başga görnüşü XIX asyryň birinji ýarymynda dörän zähmet biržalarydyr. Zähmet biržalary kärhanalar bilen işgäriň arasynda hakyna tutmak boýunça araçy edaralarydyr. Adatça, bu edaralar döwlete degişli edilýär. Olar işsizleri hasaba alýar, olaryň işe ýerleşdirmäge ýardam berýärler, zähmet bazarynyň ýagdaýyny öwrenýärler we degişli maglumatlary berýärler. Biržalaryň iş üçin berýän hatlary hökmany däl, emma biržanyň teklibinden ýüz döndürmek, adatça, işsizlik üçin berilýän döwlet kömeginden kesilmegine getirýär.

Ykdysady howsuzlygyň başga bölegi işsizlik boýunça ätiýaşlandyryş gaznalarydyr. Olar esasan işgärleriň zähmet hakyndadan alynýan tutumlaryň hasabyna emele gelýär we işlemeýänler üçin ulanylýar. Kömegiň derejesi we haýsy möhlete berilýändigini baradaky mesele dürli ýurtlarda özboluşly çözülýär. XX asyryň 90-njy ýyllarynda döwlet kömeginiň möçberi we olary töleg dowamlygy şeýle boldy:

ABŞ-da – zähmet hakynyň 36%, 14 hepdäniň dowamynda tölenýär;

Ýaponiýada – zähmet hakynyň 60-80%, 3-12 aýyň dowamynda;

Fransiýada – zähmet hakynyň 42%-ne goşmaça hergünde 40 frank, 1-3 ýylyň dowamynda berilýär;

Beýik Britaniýada – 28,5 funtsterling 52 hepdäniň dowamynda berilýär.

Ösen ýurtlarda iş bilen üpjünçilik syýasatynyň netijeli ýollary saýlanyp alynýar. XXI asyrdan başlap işe ýerleşdirmek ulgamy ileri tutulýar. Döwlet gullugynyň ýardam bermegi bilen işe ýerleşdirilýänleriň udel agramyny artdyrmak we iş gözleýänleriň özleriniň tagallalaryny işjeňleşdirmek ýaly ugurlara aýratyn üns gönükdirmek. Netijede işsizleri iş bilen üpjün etmek üçin goýberilýän maliýe serişdeleriň möçberi 20% köpeldi. İşsizleriň işjeňlik derejesine gözegçilik güýçlendirildi we olaryň işe durmak üçin kärhanalara ýüzlenmeleri berk hasaba alynýar.

Günbatar ýurtlarda ykdysadyýetiň ýagdaýyna baha bermek üçin garyplygyň indeksi – işsizlik bilen inflýasiýanyň derejeleriniň jemi – diýen görkeziji ulanylýar.

Kapital – harytlary we hyzmatlary öndürmek üçin adam toparyndan döredilen ykdysady resursdyr. Kapital – uzak ýa-da gysga möhletli ulanylýan önümçilik serişdeleridir, ol dürli görnüşde çykyş edýär. Eger-de kapital jaýlarda, desgalarda, enjamlarda maddylaşdyrylyp, uzak wagtyň dowamynda hereket etse we özüniň gymmatyny onuň gatnaşmagynda öndürilýän önümiň gymmatyna bölekleýin geçiren ýagdaýynda, oňa esasy kapital diýilýär. Çig mala, materiala, energetiki resurslar maddylaşdyrylyp, kapital özüniň gymmatyny taýýarlanylýan önümiň gymmatyna doly derejede bir önümçilik tapgyryna geçiren halatynda, oňa dolanyşykdaýy kapital diýilýär. Pul kapitally özüniň aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Pul kapitally – maliýe serişdesidir, ol esasy we dolanyşykdaýy serişdeleri satyn almak üçin niýetlenýär. Puluň özi ykdysady resurs (ýa-da önümçilik faktory) hasap edilmeýär. Bazar ykdysadyýetinde pul arkaly ykdysady resurslara eýe bolunýar.

Kärhananyň kapitally hemişe hereketde bolmaly, ol täze bahany öndürmegiň üznüksiz şertini döretmeli. Bu üznüksiz önümçilik iki görnüşde bolýar: ýönekeý we giňeldilen. Ilki bilen birinji görnüşine seredeliň. Bu ýerde mundan beýläk hususy kapiralyň üznüksiz öndürilijiligi barada gürrüň gidýär.

Kapitalyň ýönekeý üznüksiz önümçiligi – bu döredijilik işiniň üznüksiz gaýtalanmagy bolup, oňda döredilýän önümiň ululygy we hereket edýän kapitallyň ululygy (önümçilik fondlarynyň) üýtgemän galýar. Kapitallyň öwrülüşigi, bu has takyk aýdylanda – bu onuň bir sikiliniň (döwrüniň) hereketi bolup, ol harytlaryň öndürliş we dolanyş proseslerini öz içine alýar we kapitally onuň başdaýy pul görnüşinine getirmegi bilen tamamlanýar. Onuň ähli ýoluny shema arkaly bize belli formula bilen şekillendirip bolar:

$$Д - T <_{\text{pc}}^{\text{CII}} \dots \Pi \dots T \dots Д$$

Biz bu ýerde kapital bahanyň üç döwrüň we kapitallyň üç funksional formasynyň çalşygynyň üsti bilen yzgiderli hereket edýändigini görýäris. Olary gysgaça beýän edeliň:

Brinji döwür $Д - T <_{\text{pc}}^{\text{CII}}$ (ÖS) – önümçilik serişdesi
(IG) – işçi güýji

Dolanşyk sferasynda amala aşýar (bolup geçýär). Bu ýerde pul kapitaly öndürijilik kapitalyna öwrülýär. Telekçi hakuji pul serişdesine, önümçilik serişdesine (ÖS) we işçi güýjini (IG) satyn alýar. Şeýlede çykdaýjylar harytlary öndürmegi ýola goýmak üçin gerek.

Ikinji döwür $T <_{pc}^{CH} \dots \Pi \dots T$

Önümçilik sferasynda bolup geçýär. Bu hereketde kapitalyň öndürijilik formasy haryt formasyna öwrülýär. Bazarda satyn alynan önümçilik faktorlary – önümçilik serişdeleri we işçi güýji – önümçilik prosesinde berleşýär. Onda gerek peýdallyk we täze döreýän bahalar T bar bolan harytlar döredilýär.

Üçünji döwür $T' -- \Delta'$. Edil birinji döwür ýaly, bu hem, dolanşyk sferasynda degişlidir. Haryt kapitaly ösen bahasy bilen (T') täzedan pul kapitalyna (Δ'), ýagny girdeji pul kapitalyna öwrülýär.

Kapitalyň üç döwrüniň üstünden şeýle yzgiderli hereketli kapitaly dolanşygyn döredýär. Birmeňzeş girdeji almaga ymtylmagy, ony öz kapitalyny tükeniksiz öwrülşiğe goýbermegini talap edýär. Araçy üzülmeýän hereket üçin brinjiden, kapitalyň bir tarapdan başga bir tarapa durman geçmegi gerek. Ikinjiden her bir berilen pursatda, kapital şol bir wagtyda özüde pul, öndürijilik we haryt formasyna bolmaly (önümçiligiň ähli döwürlerinde). Kapital gymmatyň ähli formasynyň şeýle aýlanýş hereketi – onuň hemişelik funksionirlenmegini esasy şertidir.

Kapitalyň bolup geçýän üznüksiz öwrülşiği onuň aýlanşygyny döredýär. Kapital doly aýlanar ýaly belli bir döwür gerek – aýlaw wagty. Ol awensirlenen (hakuji), kapitalyň hereket edip başlanyna tä onuň edil şol pul formasyna doly gaýdyp gelýän pursatyna çenli wagty öz içine alýar (hasaplanýar). Dürli kärhanalaryň kapitalynyň aýlaw wagty bir meňzeş bolman, ol önümçiligiň we dolanşygyň takyk şertlerine bagly bolýar.

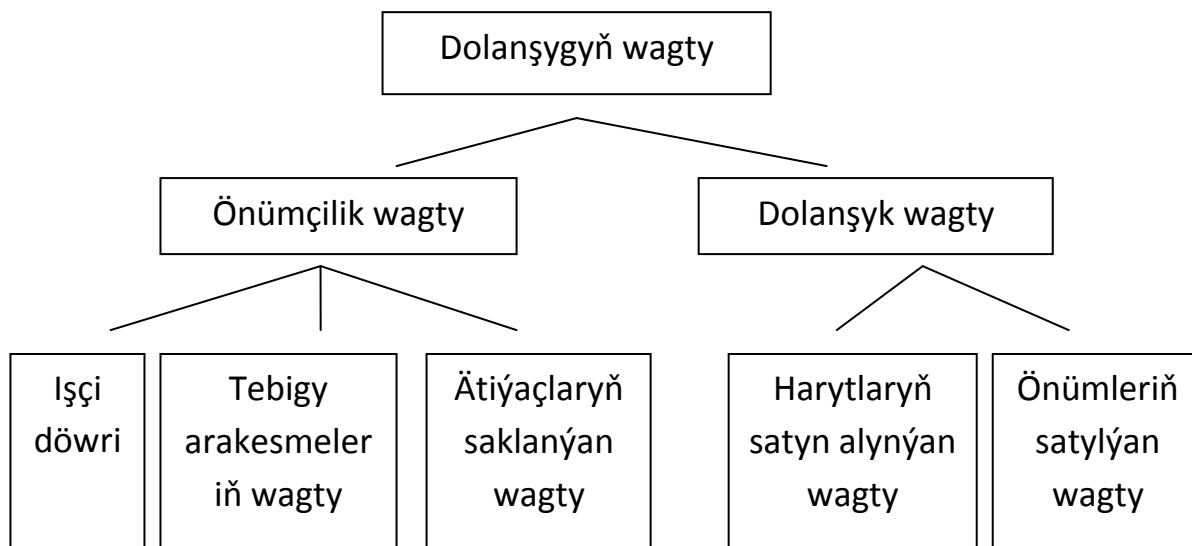
Biznesmene dolanşygyň wagtynyň dowamlygynyň parhy ýok däl: onuň işi goýberen pullary näçe tiz, girdeji dolanyp gelse, şonça tizlikde-de onuň hususýetçiligi ösär. Dürli kärhanalaryň kapitalynyň dolanşygyny deňeşdirmek üçin ýeketäk ölçeg birligi ulanylýar. Şeýle tebigy ölçeg hem ulydyr. Kapitalyň bir ýyldaky dolanşygy şeýle hasaplanýar. Eger-de aýlaw sanyny Y_o , üýtgame birligi (ýyl) – O , we berilen kapitalyň aýlanýan wagtyny – o -nyň üsti bilen bellesek, onda $Y_o = O / o$ bolar. Başgaça aýdylanda

aýlaw wagty ýylyň hususy kapitalyň, aýlaw wagtyňa bölünmegine deňdir. Çoý, kärhananyň kapitaly 3 aýda aýlaw edýär diýlip, onda ol ýylda 4 gezek aýlanar ($Y_o = 12$ aý / 3 aý).

Girdejini tiz almak üçin, biznesmen kapital gymmatyň tizlendirilip aýlandyrmagyň, ýolyn ulanýar:

- a).aýlawyň wagtyny gysgaldýar,
- b) öndürijili kapitalyň düzümini gowlandyrýar. Olara seredeliň.

Awansirlenen gymmatyň (bahanyň) dolanşyk wagty önümçilik wagtyndan we dolanşyk wagtyndan durýar

surat 2 Dolanşygyň wagty

Önümçilik wagty – kapitalyň kärhana gelen döwri ol öz işine :

- a) Işçi döwri,
- b) Tebigy güýjň zähmet predmetine täsir edýän wagty,
- c) Harytlaryň önümçilik ätiýaçlygy görnüşinde gelen wagty.

Işçi döwri – bu taýýar önümi döretmek üçin gerek bolan günleri öz içine

alýar. Onuň dowamlylygy hojalyk pudagynyň her biriniň tehnologiik aýratynlyklaryna we işlenýän önümiň häsiýetine baglydyr. Çöregi sagadyň we minutyň içinde bişirmek bir zat, ýokary binaly jaý gurmak bolsa mundan başga. Işçi döwrüni gysgalymak üçin köp sanly çäreler, usullar ulanylýar: zähmet şerti üýtgedilýär (iş günü uzaldylýar, işiň dartgynly ösýär, günüň dowamyndaky hobatçylygyň sany köpeliýär) , işçileriň sany ýokerlanýar we ş.m. Köp kärhanalarda zähmete zerur belli bir tebigy prosese mejbur rdilýär. Şol wagyt harytlaryň hereketi duruzylýar, şeýle togtatmany diňe önümleriň taýýarlanşynyň tehnologiýasyny kämilleşdirmek arkaly düzedip bolar. Mysal, eger-de agajy tebigy taýdan guratmaga 1,5 –2ýyl gidýän bolsa, kamerada guratmaga 15 gije-gündij, emmea ýokaly ýygylykdaky tok bilen guratmaga bary ýogy 35 minut gerek. Ahyrynda, eger-de önümçilik ätiýaçlary (ammarlarda saklanýan çig mallar, ýangyç, gural we ş.m.) azalýan bolsa, onda önümçiligiň wagtyda gysgalýar. Tersine, eger-de ätiýajy gerek normasyndan artykmaç ýyg nasak, onda kapital gymmatlylyk ölýär (durýar). Iň gowusy kärhanalardaky çig malyň, ýangyjyň minimum zapasy bolmaly, şonuň bilen bilelikde, olaryň üznüksiz öweziniň dolmagyny gazanmaly. Kapital dolanşygyň dowamlylygy aýlaw wagtynyň gysgalmagynyň (azalmagynyň) hasabynyda gysgaldýar. Ol:

- a) Harytlary satyn almagyň wagty (D—T) we
- b) Taýýar önümiň satylýan (ýerleşdirilýän) döwründen durýar.

Dolanşyk wagtyň dowamlylygyna köp faktorlar täsir edýär: harydyň öndürilýän ýerinden bazaryň daşlygy, ulag aragatnaşygynyň ösmegi, sowda guramaçylygy hem-de bazaryň ukuby we ilatyň satyn alyş ukuby we ş.m. Biznesmenler harytlaryň hereketini we puly dürli usullar arkaly tizlendirýärler: ulag serişdelerini kämilleşdirýärler, aragatnaşygy we maglumatlary gurnaýarlar, öz harytlaryny reklamirleýärler we olary karzyna satýarlar we ş.m. Kapiralyň dolanşyk wagty öndürijilik kapitalyň düzümini gowlandyrmagyň hasabyna azaldylýarlar.

Esasy we dolanşykly kapital öndürijilikli Kapital iki bölekden durýär, olaryň bahasy bütin aýlawy geçip, düýlden täze möhletde pul formasynda dolanyp gelýär. Bu bölekler: a) esasy, b) aýlawly kapital.

Esasy kapital – bu uzak wagytlap, önümçilige doly gatnaşýan kapitalyň paýydyr, ýöne ol öz gymmatyny taýýar önüme ýuwaş-ýuwaşdan geçirýär we ol biznesmene bölekleyin pul formasynda dolanyp gelýär. Oňa zähmet serişdeleri – zawodyň binalary, maşynlary, enjamlar we ş/m degişlidir. Olar şol bada satyn alynyp, öz bahasyny döredilen önüme geçirýär. Meselem, başdan dikeldilen önümçilik bahasy 50 ýyllap, maşynlary 10-12 ýyl, gurallary 2-4 ýyl we ulanyp bolar. Goý, telekeçi stanogy almak üçin 100 müň manat harçlapdyr we olar 10 ýyllap öz bahasynyň 1/10 bölegini 1- müň manadyny geçirip biler.

Tablisa 2

Esasy we dolanşyk kapital

Esasy kapital	Dolanşyk kapital
Öz natural (peýdaly) formasyny uzak wagytlap saklaýar	Natural forma başga bir peýdallyga özgerýär
Köp öwrülşiklere gatnaşýar	Bir öwrülşige gatnaşýar
Öz bahasyny ýuwaş-ýuwaşdan taýýar önüme bölekleyin geçirýär	Öz bahasyny taýýar önüme birden we doly geçirýär

Dolanşyk kapitalyň esasy kapitaldan tapawudy – ol kapitalyň başga bölegi bolup, onuň bahasy başga önüme doly geçirilýär we bir önümçiligiň dowamynda pul formasyndan dolanyp gelýär. Dolanşyk kapitalyna tejribelikde iş hakynyň tölegine degişli edýärler, sebäbi, zähmet haky tölegine harçlanan pul edil zähmete zerur zatlar ýaly bir öwrülşikde dolanyp gelýär. Ynha şonuň üçin biznesmeniň aýlaw kapitalyň hereketini tizlendirmäge ymtylmagy ýüze çykýar: iş haky tölegine harçlanan pul näçe tiz dolanyp gelse, şonçada, şol ýylda köp işçini işe almaga mümkinçilik döreýär. Bu netijede, girdejiniň mukdaryny köpeldip telekeçiler ýlaýtada esasy kapitalyň bahasyny üstüni dolmaga çalyşýarlar, ol elmydama täzelenip durmaldyr. Şeýle zähmet serişdeleriň bahalary belli bir kada esasynda, olaryň könelmegine laýyklykda yzygiderli dikeldilýär.

Ýokarda beýan edilen üç ykdysady resursa ýa-da önümçiligiň faktorlaryna nusgawy diýen at berilýär we ykdysadtçylaryň ählisi tarapyndan ykrar edilýär.

Zähmet döredijiliginiň – işiniň umumy hetijeligi döredilen önümiň göwrümi – önümçiligiň esasy faktorlarynyň işleýşine, olaryň san we hil derejesine gönüden-göni baglydyr. Bu aragatnaşyk önümçilik funksiýasy diýip arlandyrylýan matematiki formula bilen aňladylýar.

Önümçilik funksiýasynyň brinji warýantyny ABŞ-da ykdysadýetçi P. Duglas matematik Ç. Kobb bilen bilelikde 1928-nji ýylda işläp taýýarladylar. Kobbanyň – Duglasyň bu funksiýasynyň formulasy goýberilýän önümleriň göwrüminiň san baglylygynyň iki faktora – kapital (önümçilik serişdesi) we zähmede baglylygyny subut edýär. Soňra bu funksiýada tehniki progressiň ornyda hasaba alyndy. Netijede Kbbyň – Duglasyň funksiýasy aşakdaky jemlenen görnüşe eýe boldy:

$$Y = A * K^L * L^{\beta} * L^{rt}$$

Bu ýerde Y goýberilen önümiň göwrümi, K –kapital, J- zähmet, A, L, β – funksiýanyň parametirleri (koeffisientleri), A – proporsionallygyň koeffisienti ýa-da gerimligi (maşystablary), L, β – kapital boýunça we zähmet boýunça önümiň göwrüminiň maýyşgaklyk 9çeyelik) koeffisienti, r – tehniki progresiň we t wagtyň täsirini aňladýan faktor.

Eger-de seredilýän funksiýasy faktorlaryň ösüşiniň ýyldaky orta depgininde aňlatsak, onda onuň aşakdaky görnüşini bolar: $Y = LK + \beta L + r$

Bu ýerde Y, K, L –önümçiligiň, kapitalyň, işçi güýjiniň laýyklykdaky ösüş depginleri, r—ähli faktorlaryň bilelikdäki ykdysady ösüşiniň kompleks görkezijisi.

Kobbanyň – Duglasyň önümçilik funksiýasy, bire deň bolan önümçilik faktorlarynyň çalyşmasynyň hemişelik maýyşgaklyga eýedir. Şeýle diýildigi, işçileriň sanynyň giňelmegi edil esasy kapitalyň ösüş ululygy bilen deňdir. Şonuň üçin telekeça haýsy faktoryň hasbyna önümiň goýberlişini ösdürmegiň hiç hili tapawudy ýok: pul birligi haýsy faktory köpelmegi onuň harçlanadygyna garamazdan, şol bir effekti berýär. A-da geçirilen barlaglar hojalyk çykdajylaryndaky gatnaşygyň aşakdaky üýtgemelerini ýüze çykardy. Xxasyryň ilkinji iki on ýyllygynda ABŞ-daky ýañadan işläp taýýarlaýan senagatdaky zähmetiň paýyna goýberilýän önümiň göwrüminiň $\frac{3}{4}$ düşüpdur, işçileriň

sanynyň 1% köpeldilmegi, bi göwrümi esasy kapitalyň 1% ösdürilendäkiden 3gezek köp giňeldipdir. 60-njy ýyllarda ABŞ-yň senagatynda zähmetiň ornuny häsiýetlendirýän koeffisientler (1/10 çäkke) azalýandygy we tersine, tehnikanyň ähmiýetiniň koeffisientiniň aýratynlygy belleniipdir. Şondan soňra ylmy-tehniki progress esasyndaky işiň umumy effektiwliginiň ösmegi netijesinde bu proses tizleşdiripdir. Şeýlelikde, YTR şertinde önümçilik funksiýasynyň hojalyk netijelliginiň ulanylýan diri zähmetiň we güýçli depginde ösüp barýan tehnikanyň ornyna öz baglylyk tendensiýasynyň ýüze çykarýar. Ýöne şeýle diýildigi, häzirkizaman şertlerinde adamyň, ykdysadyýetiň ösmegindäki ornuny terk ediji däldir. Belli bolşy ýaly, senagat rewolýusiýasynyň otresatel tarapy adam maşynly ulgama ýönekeý goşmaça işçä öwrülýär, onuň bilen bilelikde zähmet predmetini işläp taýýarlamaga gatnaşýar. Ýöne YTR çylşyrymly elektron tehniki serişdeleri, ulgamlary ulanmak bilen bagly proseslerde adamyň önümçilikdäki ornuny düýp göter üýtgetýär. Onuň tehnologiýa işlere göni gatnaşmagy kem-kemden gysylyp çykarylýyp, ol saýlygy, ugrukdyrjy hökmünde hereket edýär. Şoňa görä işiň ahyrky netijesindeki onuň jogapkärçiligi azalman, peselmän, eýsem ummasyz artýar.

Hünärmenleriň hasaplamalaryna görä, zähmet öndürijiliginiň mundan beýläk ösmegi tehnikanyň kämilleşdirilmegine takmynan 40%, 60%-i bolsa, adam faktorynyň aktiwizirlenmegine bagly bolar.

Adam faktorynyň işmjeňlemegi – bu maddy we ahlak kadalarynyň täze usullaryny ulanmak, işçiniň zähmete işjeň we döredijilikli gatnaşygyny sylaglamak, guramaçylygy üýtgetmek ýaly formalaryny ulanmagy hödürleýär. Köp kärhanalarda işçileriň brigadalary enjamlaryň bökdençsiz funksionirlenmegine ykdysady taýdan jogap berýärler, şol bir wagtda, hut brigadanyň özi zähmet tertip- düzgünlerini, nobatçylygyň sanyny we düzümini kesgitleýär. İşçileriň we injiner0 tehniki işgärler dürli döredijilik birleşiklerine toparlanýarlar (“hil kružogy”, oýlap tapyjylaryň jemgyýeti we ş.m). Netijede, hususy we köpçülikleýin zähmet öndürijiligi ýokarlanýar, goýberilýän önümleriň hili gowlanýar.

Adam faktorynyň ähmiýetiniň ösmegi sebäpli, biznesmenler hakyna tutulan işçileriň zähmet hakyna bolan gatnaşyklaryny düýp göter üýtgediler.

Emma häzirki döwrüň ykdysady nazaryýeti goşmaça ykdysady resurslara hem üns berýär. Nusgawy ykdysady resurslary oňat utgaşdyryp ulanmak we ýokary netijeleri gazanmak üçin telekeçilige zerurlyk döreýär. Telekeçi bazar ykdysadyýetiniň subýekti hökmünde töwekgelçilikli ýagdaýda hereket edýär. Telekeçilik, täjirçilik üstünligi gazanmagy maksat edinýär. Ol önümçili, araçylyk, söwda, innowasiýa, maslahat bermek ýaly ugurlara hereket edýär. Telekeçilik şu ýörelgelere (prinsiplere) esaslanýar:

- ykdysady çözgütleri kabul etmek;
- hojalyk işiniň netijeleri üçin emläk jogapkärçiligini çekmek;
- önümçilige itergi beriji güýç-bäsdeşlik;
- bazarda bahanyň erkin emele gelmegi;
- daşary ykdysady amallary ýerine ýetirmäge hukuk.

Siwiliznenen dünýäde ýokary hünär ussatlygy çekýän zähmetiňwe onuň netijesi üçin jemgyýetde doly jogapkärçiligi duýmak, hojalygy ýöretmegiň kanunlaryny berjaý etmek telekeçilikde üstünlige getirýär. Medeniýetiň we ruhy gymmatlyklaryň ýetmezçilik edýän halatynda telekeçilik nadan, siwilizlenmedik görnüşlere eýe bolýar. Onuň nusgawy resurslardan aýratynlygy telekeçilige ukyplylygy satyn almak mümkinçiligiňdüýpgöter yoklygydyr. Telekeçi-telekeçilige ukyplylygyň eýesi bolmak we ykdysady, bähbidi gazanmak üçin peýdalanýar. Eger-de ol özüniň telekeçilik ukybyny başga adama teklipl etse, onda telekeçi hakyna tutulýan işgäre, dolandyryja, onuň ukyplylygy işçi güýjüne öwürüler. Başga ugurdaky zehinler ýaly telekeçilikde hem zehinler örän selçeň duş gelýär.

Häzirki döwürde köp ykdysatçylar ylmy-tehniki prosesi ykdysady resurs diýip hasap edýärler. Çünki döwrebap hojalyk üçindiňe kapitalyň möçberi däl-de, onuň tehnologiýa derejesi, ýa-da diňe işgärler bolman, olaryň hünärlik derejesi möhümdir we ş.m. Soňky döwürde kompýuter enjamlarynyň we maglumatlar tehnologiýasynyň önümçilikde giňden ulanylmagy bilen maglumatlaryň ähmiýeti ulalýar (maglumatlar toplumu, elektron arhiwler we ş.m.). olara özbaşdak ykdysady resurs hökmünde garamak barada mesele goýulýar.

Goşmaça ykdysady resurslary birleşdirýär, umumy häsiýet ol hem olaryň nusgawy resurslary netijeli ulanmaga ýardam berýänligidir. Işgärleriň, enjamlaryň we ýeriň şol bir mukdarynyň önümiň dürli möçberini öndürmäge getirmegi mümkin, çünki nusgawy resurslaryň ulanylşy telekeçilik, ylmy-tehniki we maglumatlar resurslaryň görnüşlerine baglydyr.

Hem bir jemgyýetiň ykdysady gurluşynyň esasynda adamlaryň islegleriniň çäksizligi we ykdysady resurslaryň çäkliligi durýar. Resurslaryň çäkliligi otnositel häsiýete eýedir. Ol ähli adamlaryň hemme isleglerini şol birwagtda we doly derejede kanagatlandyrmaga mümkinçiligiň ýokdygyny görkezýär. Dünýä meşhur alym Ýa.Kornai (“Defisit” M, 1990, 437 sah.) jemgyýet ähli adamlaryň aýry-aýry isleglerini kanagatlandyrmaga ukyplydyr. Ähli raýatlaryň hemme isleglerini kanagatlandyran jemgyýet häzirki wagtda-da geljekde hem bolmaz, sebäbi adamlaryň durmuş derejesi näçe beýgelse-de, tehnikanyň we medeniýetiň ösüşi maddy islegleriň artmagyna getirýär.

Ykdysady nygmatlar we olaryň görnüşleri

- nygmatlar we olaryň ähmiýeti;
- olaryň görnüşleri;
- ykdysady görkezijiler~~meleri~~ arkaly ölçemek.

Adamlaryň köpsanly yzygiderli ösýän islegleri dürli görnüşli nygmatlary sarp etmegiň hasabyna kanagatlandyrylýar. Nygmatlar dürli görnüşli önümleri, aňladýar. Nygmatlar iki uly tebigy we ykdysady – toparlara bölünýär. Tebigy nygmatlar adamynyň durmuşyny gurşap alýar (howa, gün şöhlesi we ş.m.) , olary öndürmek we sarp etmek üçin adamlardan hiç hili tagallalar hem harajatlar talap edilmeyär. Ykdysady nygmatlar adamynyň hojalykda çekýän zähmetiniň netijesidir. Sarp etmek üçin olary öndürmek zerurdyr. Şu sebäpden hem, jemgyýetiň durmuşy we ähli adamlaryň ykdysady işleriniňahyrky maksady ykdysady nygmatlary öndürmeklige esaslanýar. Ykdysady nygmatlar hem, ykdysady resurslar ýaly bir näçe görnüşlere (toparlara) bölünýärler:

-maddy we maddy däl;

-jemgyýetçilik we hususy;

-göni we gytaklaýyn

-sarp edilýän predmetler, (Adam zähmetiniň gönükdirilen zatlaryna zähmet predmeti diýilýär. Ol iki bölekden ybaratdyr. Onuň bir bölegi tebigatyň zatlarydyr: daşkömür, gazylyp alynýan magdanlar, tokaý giňişligi we ş.m. öňki zähmetiň önümleri hem predmetlere degişlidir. Çörek zawodyndaky un, gurluşykdaaky sement we ş.m. zähmet serişdeleri predmetlere täsir etmek üçin peýdalanylýar.) we önümçilik serişdeleri;

Olary gysgaça häsiýetlendiriliň.

Maddy gymatlar – maddy önümçiligiň (senagat, oba hojalygy, gurluşyk we ş.m.) işiniň netijesidir: jaýlar, enjamlar, azyk önümleri, geýim-eşik, sport harytlary, durmuşda hyzmat edýän tehnika we ş.m.

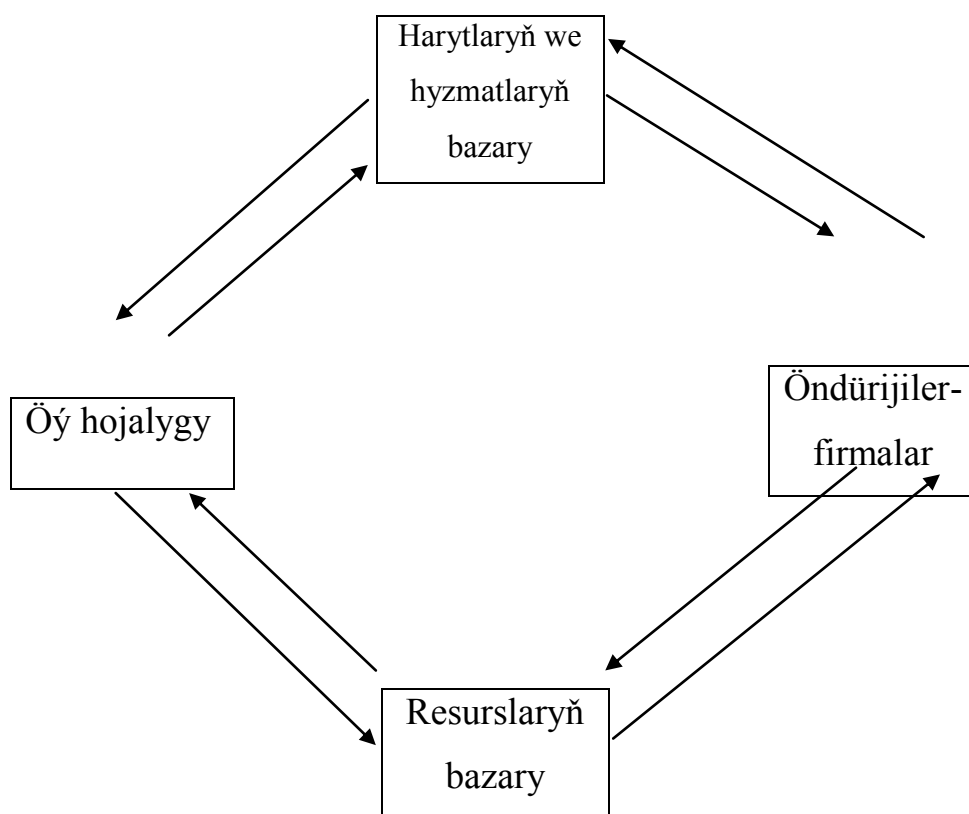
Maddy däl nygmatlar (hyzmatlar) – bilim bermek, saglygy bejermek, ulag, durmuş jemagat hyzmatlary we ş.m. Maddy däl nygmatlaryň maddydan tapawudy maddy nygmatlaryň sarp edilmezden öň öndürilýänligidir, şu iki prosessler wagt, şeýle hem giňişlik boýunça bölünýär. Hyzmatlar şol wagtyň özünde sarp edilýär, ýagny bu ýerde, kada bolşy ýaly, wagt aralygy (boşlygy) ýok.

Jemgyýet nygmatlary – umumy köpçüligiň sarp edýän nygmatlary: goranmak, jemgyýetçilik tejribesini saklamak, tebigaty goramak we ş.m. bu nygmatlar döwlet tarapyndan öndürilýär, olar diňe aýry-aýry adamlaryň däl-de, ähli adamlaryň isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilýär. Käbir sarp edijiler tarapyndan olaryň tölenmedik ýagdaýynda döwlet ýörite täsir ediji usullardan peýdalanýar.

Hususy hyzmatlar aýry-aýry adamlar (geýim, köwüş) ýa-da adamlaryň topary peýdalanýar (enjam, elektrik energiýa, ýangyç). Hususy nygmatlar sarp edilmezden öň bazarda satyn alynýar, şeýle etmek bilen, alyjy nygmaty öndürijä, onuň sarp eden çykdajylarynyň öwezini dolýar. Diňe şu şertiň ýerine ýetirilen halatynda hususy nygmat sarp edijiniň eýeçiligine geçýär.

Nygmatlaryň göni we gytaklaýyn görnüşleri tapawutlandyrylýar. Göni adama gönümel sarp etmek üçin berilýär, gytaklaýyn-göni nygmatlary öndürmäge gatnaşmak bilen emele gelýär. Şonuň üçin hem ykdysady nygmatlar sarp edilýän predmetlere we önümçilik serişdelerine bölünýär. Sarp ediş predmeti – şahsy, maşgala, öý hojalygy we durmuş üçin sarp edilýän nygmatlaryň dürli görnüşleridir. Önümçilik serişdeleri – adam tarapyndan döredilip, zähmet işinde ulanylýan zähmet serişdeleri (enjamlar, maşynlar, jaýlar, desgalar, gurallar, abzallar) we zähmet predmetleri (materiallar, energiýa we ş.m.) ýaly görnüşlerden ybaratdyr.

Ykdysady nygmatlaryň öndürilişine we sarp edişine Şweýsariýaly ykdysatçy L.Walrasyň (1834-1940) teklip eden ykdysady modeli gyzyklydyr. (3 surat)

X we X^1 üçin töleg

X we X^1 ýerleşdirmekden alnan girdeji

Resurslar üçin tölegler

X we X^1

X we X^1

resurslar

Surat 3. Hyzmatlaryň we girdejileriň aýlanyp çykmasy.

Şu nusga adamlaryň köpgörnüşli isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilen ykdysadyýetiň hereketini görkezýär. Ykdysady ylym adamlaryň hojalyk işleri dürli görnüşli prosessler we hadysalar toplumynyň dört tarapyny-önümi öndürmek, paýlamak, alyş-çalyş we sarp etmek-öz içine alýar diýip belleýär. Iki ykdysady agent-öý hojalygy we firma-degişlilikde sarp etmegi we öndürmegi ýerine ýetirseler, paýlamak bilen alyş-çalyş resurs hem harytlaryň, hyzmatlaryň bazarlarynda amala aşyrýar.

Öý hojalyklary, resurslaryň eýeleri bolmak bilen resurslar bazarynyň mehanizmi arkaly olary firmalara satýarlar. Resurslary peýdalanyp, firmalar harytlary we hyzmatlary öndürýärler we olary haryt, hyzmatlar bazarynda öý hojalyklaryna satýarlar. Harytlary ýerleşdirmekden alnan girdejiden firmalar zähmet haky, renta, göterim we peýda görnüşde pul akymyny emele getirýän tölegleri amal edýärler. Öý hojalyklarynyň alan pul girdejisiniň öz-özünüň hakyky gymmaty bolmaýar. Emma olaryň harytlara we hyzmatlara öwrülip, öý hojalyklarynyň dürli görnüşli isleglerini kanagatlandyran ýagdaýynda uly ähmiýete eýe bolýarlar. Şeýle ýagdaý harytlar we hyzmatlar bazarynda amal aşyrylýar. Bu ýerde öý hojalyklaryň girdejileri çykdajylara özgerýärler, firmalar üçin bolsa olar girdeji görnüşini alýarlar.

Eýeçilik nazaryýeti

- eýeçilik ykdysady kategoriýa hökmünde;
- eýeçiligiň görnüşleri

Jemgyýetde ykdysady gatnaşyklar eýeçilige baglylykda gurnalýar. Gatnaşyklary dürli ykdysady agentler ýa-da subýektler emele getirýärler. Eýeçiliginde dürli önümçilik faktorlary bolup, olar ykdysady nygmatlary öndürmäge, paýlamaga, alyş-çalyş etmäge we sarp etmäge gatnaşýarlar.

Häzirki döwrüň ykdysadyýeti üçin harytlaryň, pullaryň we girdejileriň biri-birine tarap üznüksiz hereket etmek bilen olary alşyp, çalyşmagy häsiýetlidir. Alyş-çalyşa gatnaşyjylaryň bir topary özleri üçin zerur harytlary alýarlar, başga topary – şu harytlara deň güýçli puluň möçberine, ýagny harytlary satyp girdejä eýe bolýarlar. Alyş-çalyşyň şu tapgyry harytlaryň, pullaryň we girdejileriň akymyna güýçli itergi berýär.

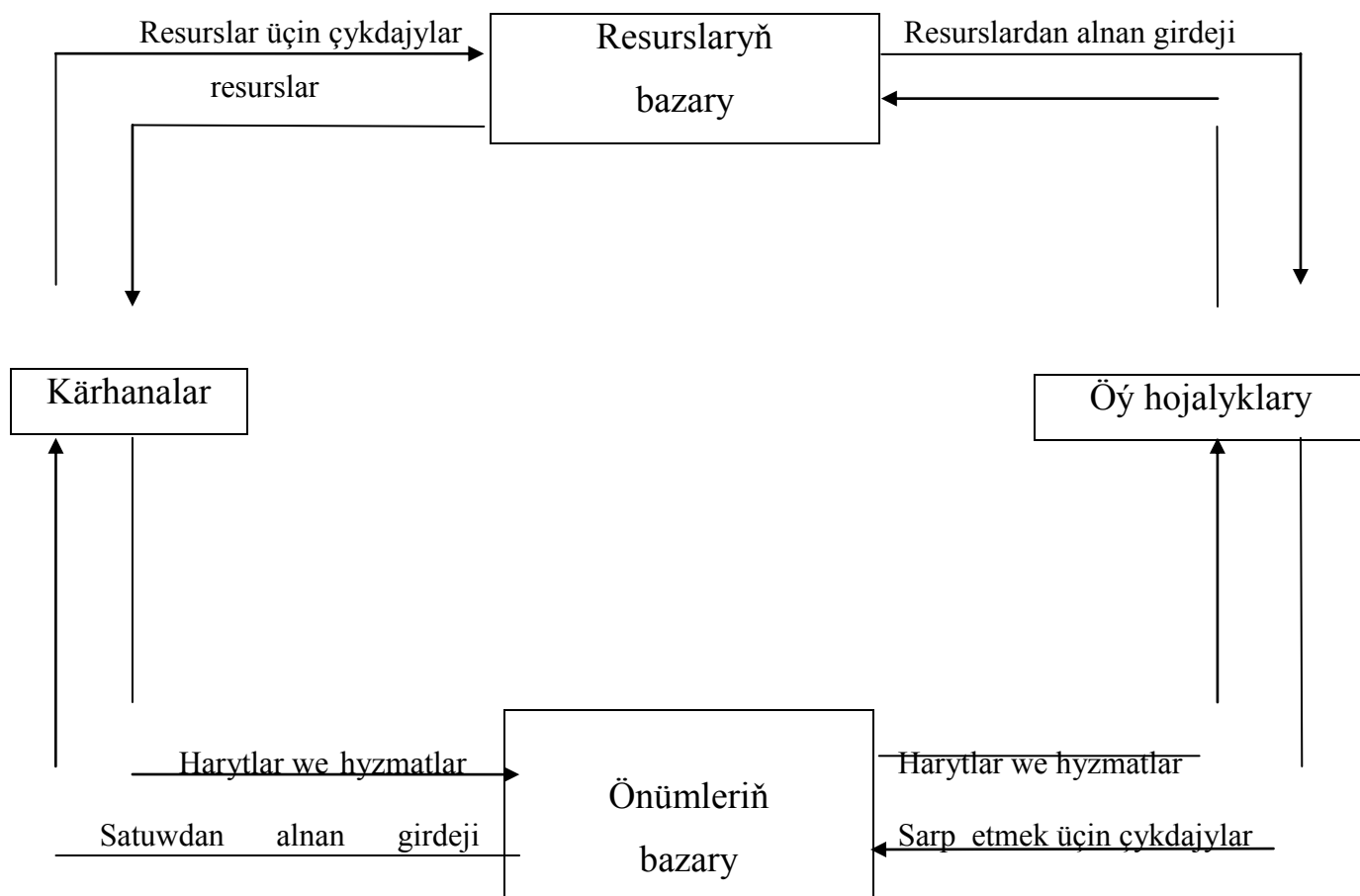
Ykdysadyýetiň nazaryýeti bazar gatnaşyklarynyň esasy üç subýektini – öý hojalyklary, kärhanalar (firmalar) we döwlet tapawutlandyrýar.

Öý hojalyklary – bu aýry-aýry adamlardan, maşgalardan ybaratdyr, olar fiziki taraplar bolmak bilen, özlerini durmuşda alyp barylarynyň, bähbitleriniň we durmuşa höwes dörediji güýçleriniň çylşyrymly häsiýetleri boýunça tapawutlanýarlar. Öý hojalyklary özlerine degişli resurslary (zähmet, ýer, kapital) önümçilik işlerini amala aşyrmak üçin, onuň netijesi boýunça emele gelyän girdejlere şahsy sarp etmek üçin harytlary we hyzmatlary satyn alýarlar. Kärhanalar (firmalar) peýdany almagy maksat edinip, resurslary toplan, jemleýärler we harytlary (hyzmatlary) öndürýärler. Harytlary (hyzmatlary) ýerleşdirmekden alnan pullara, olar öý hojalyklaryndan täze resurslary satyn alýarlar. Şeýlelik bilen, öý hojalyklary harytlara (hyzmatlara) islegleri we resurslara teklipleri emel getirýärler. Olaryň tersine formulalar resurslara islegleri we taýýar sarp ediş harytlara teklipl kesgitleýärler.

Bazar ykdysadyýetinde döwlet işjeň orna eýedir. Döwlet öý hojalyklaryndan we firmalardan salgytlary ýygnaýar, soňra döwlet býujetiniň serişdelerini harytlary satyn almak, ykdysadyýetiň döwlet sektoryny ösdürmek, durmuş tölegleri (pensiýalar, talyp haklary, pul kömegi we ş.m.) üçin ulanylýar. Türkmenistanda bazar gatnaşyklarynyň subýektleri ösüşe eýe bolmak bilen özleriniň ykdysady wezipelerini ýerine ýetirýärler. Olar öz wezipeleriniň doly derejede amal edilmegi esasan iki faktora baglydyr. Birinjiden, ýurdumyzyň öý hojalyklary natural häsiýetlidir, şahsy işleriň tutýan paýy örän uly. Bu ýagdaý degişlilikde zähmet bildirilýän teklibiň we harytlar, hyzmatlar üçin islegiň bölekleriniň bazardan aýrylmagyna getirýär. Ikinjiden, käbir maýa üçin, kapital, resurslara öý hojalyklary tarapyndan edilýän teklipl az, çünki maddy görnüşde toplanan hususy baýlyklar, örän çäkli. Emma käbir ugurlar boýunça bazar ykdysadyýetinde

aýratyn hem zähmet we telekeçilik ýaly ykdysady resurslarda, öý hojalygynyň täsiri duýulýar.

Bazar ykdysadyýetiniň subýektleriniň özara gatnaşyklary, olar çykdajylarynyň we girdejileriniň akymalarynyň, aýlawlarynyň modeli boýunça şekillendirilýär (surat 1).

Surat 1. Resurslaryň, çykdajylaryň we girdejileriň akymalarynyň aýlawlary

Şu modelde girdejiler we çykdajylar natural ýa-da pul görnüşde aňladylyp bilner, şeýle hem bir subýektiň çykdajysy beýlekiniň girdejisidir. Resurslary satyn almaga degişli çykdajylar resurslaryň eýeleri öý hojalyklary – üçin girdejilerdir. Şeýlelik-de, girdejileriň we çykdajylaryň pul aýlanyşygy emele gelýär. Emma onuň garşysyna “resurslar-önümler” ady bilen mälüm maddy akyl hem bardygyny bellemek gerek. Harytlaryň akymynda gündelik isleg bildirilýän harytlar, kapital harytlar, şahsy islegler

üçin täze önümleri öndürmek üçin niýetlenen önümçilik resurslary hereket edýärler. Şu prosesler harytlaryň akymlarynyň garşysyna pul girdejisiniň akymlarynyň duran şertlerinde üznüksiz bolup biler. Aslynda bu bitewi akymdyr, harytlaryň görnüşleri boýunça aýratyn bazar döreýär.

Şeýle aýlanyşygyň ahyrky netijesi şulardan ybaratdyr: a) ykdysady resurslaryň, harytlaryň we hyzmatlaryň akymy (sagat diliniň ugrynyň garşysyna), b) girdejileriň we sarp edilen çykdajylaryň pul akymy (sagat diliniň ugry boýunça). Şu akymlar birwagtlaly bolman, yzygiderli gaýtadan dikeldilip, dowam edýärler.

Ykdysady agentleriň subýektler hökmünde alnyp barýan işleri esasan jemgyýetde agalyk edýän eýeçiligiň görnüşini boýunça kesgitlenilýär.

Jemgyýetçilik gatnaşyklary eýeçiligiň esasy düzýärler. Jemgyýetde emläk gatnaşyklaryna baglylykda beýleki gatnaşyklar emele gelýär we ösüşe eýe bolýar. Eýeçiligiň mazmunyny adamlaryň arasyndaky önümleri öndürmek, paýlamak, alyş-çalyş we sarp etmek boýunça döreýän ykdysady gatnaşyklar düzýär.

Jemgyýetçilik we önümçilik gatnaşyklary gönümel baglanyşykly hereket edýär. Bu ýerde jemgyýetçilik gatnaşyklary, eýeçilik gatnaşyklary, önümçilik gatnaşyklary – adamlaryň arasyndaky önümçilik serişdelerini öndürmek, paýlamak we ulanmak boýunça gatnaşyklary aňladýar. Önümçilik serişdeleri eýeçiligiň esasy we durnukly obýektidir. Eýeçilik gatnaşyklary köpçülikleýin häsiýete eýe bolup, onuň gerimi barha ulalyp üznüksizlik bilen ösýär.

Bu gatnaşyklar emläge eýelik hem ygtyýarlyk etmek, ony dolandyrmak, ulanmak, şeýle hem önümçilik serişdelerine we olary peýdalanmakdan alynýan netijeleri eýeçilige getirmek hukugy bilen berk baglydyr.

Kimdir biriniň emlägi diňe ony ulanmak boýunça jemgyýetçilik, önümçilik gatnaşyklary döwründe, sözüň doly ykdysady manysynda eýeçilik bolup bilýär. Mysal: haýsydyr bir adamynyň awtomobili bar. Onuň bilen işe gidip gelýär, maşgalasyny gatnadýar. Bu awtomobil onuň şahsy eýeçiligi.

Umuman, ony dürli işler üçin peýdalanýar şeýle hem, oňa ideg edýär, ony bejerýär. Emma indi goý awtomobiliň eýesi ýolagçylary pul alyp gatnadýar diýeliň. Ýagny ýüz ugryna, tötänleýin däl-de, awtomobiliň kömegi bilen girdeji alyp başlandy.

Diýmek, awtomobiliň eýesi bilen ýolagçylaryň arasynda ulag hyzmatlaryny satyn almak – satmak boýunça jemgyýetçilik gatnaşyklary ýüze çykyp başlaýar. Şu gatnaşyklar emläk, ýagny awtomobiliň eýesiniň eýeçiliginiň ulanylmagy sebäpli döreýär. Şu wagta çenli eýesi we onuň maşgalasynda başga hiç kim tarapyndan ulanylmadyk şahsy eýeçilik, jemgyýetçilik taýdan ähmiýete eýe bolan hususy eýeçilige öwrülýär. Ony ulag hyzmatyna zerurlygy dörän her bir adam ulanyp biler. Ine, hususy eýeçiligiň şahsydan tapawudy, jemgyýetçilik ähmiýeti hem hut şundan ybaratdyr. Şahsy eýeçilik jemgyýetde hiç hili gatnaşyklaryň döremegine alyp barmaýar, emma hususy eýeçilik maddy baýlyklary öndürýän, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny ýüze çykarýar. Şeýlelik bilen, eýeçilige ykdysady kategoriýa hökmünde adamlaryň arasyndaky döreýän önümçilik gatnaşyklarynyň ulgamy arkaly düşünmek mümkin.

Başlangyç düşüňjeleri anyklalyň eýeçiligiň subýekti (emläk eýesi)-eýeçilik gatnaşyklarynyň işjeň tarapydyr, obýekte hukuk taýdan eýeçilik etmäge mümkinçilik alýar. Subýektler hökmünde döwlet, raýatlar, kärhanalar we guramalar, ýagny umuman adamlar, çykyş edýärler.

Eýeçiligiň obýekti eýeçilik gatnaşyklarydyr, ol tebigy resurslar, maglumatlar, pul, intellekt görnüşde ulanylýar. Eýeçilik gatnaşyklary – emläk eýesiniň öz zadyny gatnaşygyny we subýektleriň arasyndaky emläk gatnaşyklaryny häsiýetlendirýär. Ykdysady gatnaşyklar emläk eýesiniň öz zadyna gatnaşygyndan başlanýar.

Jemgyýetçilik gatnaşyklarynda eýeçilik ykdysady kategoriýa häkmünde tutýan orny şeýle ~~suratlanylýar~~ **ýüze çykýar:**

- eýeçiligiň ykdysady mazmuny, onuň hereket edýän görnüşlerine baglydyr, ol önümi öndürmek, paýlamak, alyş-çalyş, sarp etmek gatnaşyklary öz içine alýar. Mysal: bazar gatnaşyklarynda hususy eýeçilik üçin örän oňat şertler bar;
- jemgyýetde belli synplaryň, toparlaryň ýagdaýy, olaryň önümçiligiň faktorlaryny peýdalanmak mümkinçilikleri eýeçilige baglydyr;
- öndüriji güýçleriň ösüş derejesine esaslanýan önümçilik usulynyň üýtgemegi bilen eýeçiligiň görnüşi hem üýtgeýär;
- her bir ykdysady ulgamyň çäklerinde eýeçiligiň belli görnüşi agdyklyk edýär;

-eýeçiligiň bir görnüşinden beýlekisine geçmek iki ýol ewolýusiýa we rewolusiýa boýunça amala aşyrylýar. Täze görnüş i ewolusiýa bäsdeşlige, rewolusiýa güýje esaslanyp döredýär.

Şeýlelik bilen, eýeçilik ykdysady kategoriýa hökmünde diňe adamlaryň arasyndaky önümçilik, gatnaşyklarynyň ulgamy arkaly düşünmek bolar.

Eýeçilik kategoriýasy hukuk taýdan hem kesgitlendiriler. Emma emläk gatnaşyklary diňe hukuk däl, ahlak taýdan hem önümçilik gatnaşyklaryny ýekillendirip biler. Ahlak kadalary döp-dessurlar, adalatlylyk görnüşlere eýe bolup biler. Mysal üçin, adam kesekiniň emlägine el urmakdan daşda durýar, ol oňa diňe jenaýat, etmek diýip garamaýar, esasan bu ýagdaý onuň ahlakyna, jemgyýetiň döp-dessurlaryna ters gelýär.

Eýeçiligiň görnüş i – bu emläk gatnaşyklarynyň kanuny taýdan kadalaşdyrylmagydyr, ol emlägiň anyk eýesine hukuk taýdan berkidilmegini aňladýar. Eýeçiligiň bir näçe görnüşleri hereket edýär, olaryň bir topary:

- ähliumumy halk eýeçiligi, esasan tebigy baýlyklardan ybaratdyr, bu eýeçilik jemgyýetiň agzalary üçin umumy we deň derejede elýeter bolmagydyr;
- döwlet eýeçiligi, onuň düzümine tebigy baýlyklar, esasy önümçilik serişdeleri, dolanyşyk serişdeleri girýär;
- hususy eýeçilik – emlägiň eýesi belli hukuklary özünde jemleýär, özbaşdak we töwekgelçilikli hereket edip önümçiligi gurnaýar, onuň işine ygtyýarlyk hem alynýan girdejä eýelik edýär we ony artdyrýar;
- şahsy eýeçilik-bir adama degişli emläge we onuň kanuny esasyda ulanylmagyny aňladýar;
- olardan başga jemgyýetçilik guramalarynyň, maşgalalaryň we başga eýeçiligini görkezmek mümkin.

Döwlet eýeçiligi ykdysady kategoriýa hökmünde emlägiň halka degişlidigini görkezýär. Şu nukdaý nazardan obýektiw esasyda maddy nygmatlaryň halka degişlidigi we onuň goraglylygy baradaky hukuk kadalar toplumu, şeýle hem döwlet emlägine

eýelik etmek, ulanmak ýa-da ony yzyna gaýtaryp bermek ýaly düzgünler kesgitlenilýär we durmuşa ornaşdyrylýar.

Dünýä ýurtlarynyň ählisinde döwlet eýeçiligine duşmak bolýar. Ol ilkinji nobatda hususy eýeçiligiň dürli sebäplere görä (düşewüntililigi pes, maýa goýumlaryň uly möçberi we onuň özüni ödeýiş möhleti, töwekgelçiligiň uly derejesi we ş.m.) gatnaşmaýan hojalygyň ugurlarynda döreýär. Mysal üçin, Türkmenistanda tebigy baýlyklar, ýangyç energetika toplumy, himiýa senagaty, gurluşyk toplumy, ulag we aragatnaşyk döwlet eýeçiligindedir, diňe olary degişli infrastrukturalarda gatnaşyk ýa-da hususy eýeçilik hereket edýär. Olardan hem başga döwlet eýeçiligi ýurt boýunça umumy häsiýete eýe bolan hukuk we tertip-düzgün, ekologiýa howpsuzlygy, gumanitar ugurlarda (bilim, ylym, saglygy goramak, medeniýet, sport we başgalar) ýaýrawa eýe bolýar.

Döwlet eýeçiligi millileşdirmegiň täze obýektleri döwlet býujetiniň serişdelerini peýdalanyp gurmagyň, döwlet tarapyndan hususy kompaniýalaryň gözegçilik paýnamalaryny satyn almagyň we ş.m. hasabyna döräp biler.

Ykdysady gatnaşyklaryň ulgamynda döwlet we hususy eýeçilikleriň bilmekde hereket etmekleri mümkin. Şu ýagdaýda gatnaşyk ykdysadyýet emele gelýär. Emma hemişe eýeçiligiň iki görnüşiniň biri agdyklyk edýär: döwletiňki, ýa-da, hususy. Hut şu ýagdaý hem jemgyýetçilik gurluşyny kesgitleýär. Hususy we döwlet eýeçiliginiň özara gatnaşygy taryhy geografiýa we tebigy şertlere, ýurtdaky syýasy we ykdysady ýagdaýa, ýurduň dürli halkara birleşmelerine (harby, ykdysady, syýasy we başgalar) garaýşyna baglydyr. Eýeçiligiň şu iki görnüşiniň ykdysady netijeliligine eýeçilik hukugynyň kanunçylykda tutýan orny ýagny aýry-aýry ygtyýarlyklaryň anyk ykdysady subýektlere dürs berkidilmegi täsir edýär.

Köp ykdysatçylar döwlet eýeçiligini çenden aşa “düzgünleşdirilen” hasap edýärler we hususy eýeçiligi ileri tutýarlar. Mysal üçin, muny Beýik Britaniýada XX asyryň ahyrynda geçirilen ykdysady liberalizme esaslanýan reformanyň netijeleri tassyk edýär. Girdejili kärhanalar, monopolist pudaklar (telefon aragatnaşygy, üpjün etmek, poçta) hususlaşdyryldy, 1988-nji ýyla çenli döwlet emläginiň 30%-i satyldy, hususlaşdyrylan kärhanalaryň girdejileri, gysga wagtda, 3-7 esse köpeldi.

Häzirki döwürde eýeçiligiň dürli görnüşleri bilelikde özara goşulyşyp, biri-biriniň üsti doldurýarlar. Mysal üçin, döwlet kärhanasynyň düzüminde hususy telekeçilik we kooperatiw mazmunly strukturalaryň döredilmegi ýa-da döwlet kärhanasynyň kärendä berilmegi mümkin. Bilelikdäki kärhanalar, holdingler, konserinler, maliýe-senagat toparlary-dürli görnüşli eýeçiligiň birleşmeleri netijesinde döredilen guramalaryň mysalydyr.

Türkmenistanda ykdysadyýetiň döwlet eýeçiliginede degişli bölegi ýokary depginler bilen ösýär. Ençeme önümçilik pudaklary döredilýär, injinerçilik kommunikasiýasynyň (ýollaryň, köprüleriň, portlaryň, geçiriji turbalaryň) infrastrukturasy tüzelenýär, sosial maksatnamalar: “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini düýpli özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy”, 2008-2012-nji ýyllarda welaýatlary we Aşgabat şäherini durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň konsepsiýalary ýokary depginler bilen durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanda 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ne çenli dürli hojalyk subýektleri işleýär, olar eýeçiligiň görnüşleri boýunça şeýle paýlanylýar:

Ýurt boýunça jemi, 18133 sany, ýa-da, 100% jemine görä, şol sanda eýeçiligiň görnüşleri boýunça:

- hususy eýeçilik 11397 sany, ýa-da, 68,8 %
- döwlet eýeçiligi 4242 sany, ýa-da, 23,4 %
- kooperatiw eýeçilik 585sany, ýa-da, 3,2 %
- jemgyýetçilik birleşikleriniň eýeçiligi 557 sany, ýa-da, 3,1 %
- gatşyk eýeçilik (daşary ýurtlar gatnaşmazdan).721sany, ýa-da, 4,0 %
- başga döwletleriň eýeçiligi 403 sany, ýa-da, 2,2 %
- daşary ýurtlar bilen bilelikdäki eýeçilik 228 sany, ýa-da, 1,3 %

Türkmenistanda eýeçilik gatnaşyklary döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmak, kiçi we orta hususy telekeçileri döwlet goldawyny bermek arkaly amala aşyrylaýr, 2020-nji ýyla çenli, hususy telekeçiligiň jemi içerki önümdäki paýy 20% den 40%-e çenli

ýokarlandyrmak üçin çäreler durmuşa geçirilýär: karzlary bermekde, döwrebap tehnologiýalary we enjamlary satyn almakda eýeçilikler we ş.m.

Telekeçilik

- Telekeçiligiň mazmuny;
- Telekeçiligiň görnüşleri.

Galkynyşyň häzirki eýýamynda Türkmenistanda bazar gatnaşyklarynyň çuňlaşmagy bilen hususy telekeçilik ösýär hem özgerýär. Bu barada Hormatly Prezidentimiz: “Bazar gatnaşyklarynyň ösmegi jemgyýetiň sosial ösüşinde uly ähmiýete eýe bolýar. Harytlaryň we hyzmatlaryň bolçulygy emele gelýär. Ilatyň zähmete ukyply böleginiň iş bilen üpjünçiligi gowulanýar, täze-täze iş orunlary döreýär” diýip, telekeçileriň sergisine gatnaşyjylara ýüzlenmesinde belledi.

Häzirki wagtda hususy telekeçilige:

- düýpli durmuş-ykdysady özgertmeleriň strategiýasynda möhüm orun berilýär;
- amala aşyrylýan özgertmeleriň esasy hereketlendiriji güýji hökmünde garalýar;
- ýurdumyzy hemmetaraplaýyn ösdürmegiň şerti, ilatyň ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagyna täsir ediji serişde hökmünde baha berilýär.

Hususy telekeçiligiň ykdysady ähmiýetiniň beýgelmegine 2008-nji ýylyň mart aýynda Sergi köşgünde geçirilen Hökümetiň göçme mejlisiniň kabul eden kararlary we olaryň gaýragoýulmasyz iş ýüzüne geçirilip başlanmagy güýçli itergi berdi.

Alymlaryň bellemegine görä, häzirki döwürde ykdysadyýete iri we uly bolmadyk düzüm gurluşlarynyň dürlügörnüşli utgaşmalary häsiýetlidir. Bir tarapdan, ylmy-tehniki ösüş önümçilik serişdeleriniň toplanymagyna talap bildirýär. Çünki iri kärhanalar maddy-tehniki, maliýe, zähmet resurslaryny uly möçberde jemlemäge we möhüm tehnologiýa öňegidişligini kesgitleýän işlere ukyplydyr. Başga tarapdan, önümçilik resurslaryny uly möçberde talap etmeýän ugurlarda çeyelige ukyply telekeçilik netijeli işleýär. Olar, aýratyn hem, ylmyň gazananlaryny köp ulanýan önümçilige, şeýle-de, gündelik sarp edilýän harytlary öndürýän pudaklara degişlidir.

Ýurdumyzda telekeçilik gadymy taryhy gymmatlyklarymyzy öndürmek bilen meşgullanýar, şeýle hem ol gurluşyk-gurnama işleri, gurluşyk materiallaryny öndürmek, dokma we tikiňçilik, mebel önümçiligi, azyk senagaty, oba hojalygy, bilim, syýahatçylyk, bedenterbiýe we sport, mahabat we neşirýat, ulag we aragatnaşyk ýaly ugurlarda hereket edýär. Olar ýurdumyzda umumy öndürilýän önümiň 40 göterimini berýärler.

Telekeçilik ulgamynda döwletiň strategiýasy durmuşa tapgyrlaýyn geçirilýär. Şu maksat bilen “Türkmenistanda telekeçiligi ulgamlaýyn ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy” taýýarlanylýar. Şu Maksatnama boýunça gelejekde hususy bölümiň umumy öndürýän önüminiň möçberi 70 göterimden hem geçer. Maksatnamanyň durmuşa geçirilmegi üçin döwlet tarapyndan degerli mümkinçilikler döredilýär.

Milli ykdysady özgertmelere telekeçiler eýeçiligiň dürli görnüşdäki, şol sanda döwlet, gatyşyk we ş.m. kärhanalar bilen bilelikde gatnaşarlar. Telekeçileriň gatnaşmagyny nazarda tutýan Maksatnamalar dürli pudaklarda we ýerli guramalarda hereket eder.

Senagatlar we telekeçiler birleşmesinde ýerli hususy gurluşykçylar, söwdagärler, senagatçylar bilen derwaýys meseleler ara alnyp maslahatlaşylýar. Mysal üçin, birleşmäniň agzalarynyň döwlet derejesindäki ähmiýetli gurluşyk, azyk bolçulygyny döretmek, ilata hyzmat etmek ýaly ugurlara gatnaşmaklary gazanyldy. “Doganlar” her biri 40 öýli 3 sany 4 gatly ýaşaýyş jaýyny, “Ak tam” şular ýaly ýaşaýyş jaýynyň ikisini, hojalyk-jemagat binalaryny, “Bally” kärhanasy 350 orunlyk sport mekdebini, “Türkmentehnika” hususy kärhanasyny awtoulag sürüjileri üçin iki sany kempingi gurmaga girişdiler.

Döwlet tarapyndan telekeçiligiň uly goldawa eýe bolýandygyna Baharly etrabyň Sünçe obasyndaky gurulan “Guş toplumy” aýdyň mysaldyr. Dünýä ülnülerine laýyklykda gurulýan bu hojalyga karz, salgyt ýeňillikleri berilýär, oňa birnäçe pudaklaryň edaralary kömek berýärler. Şu hojalygyň kuwwaty ýylda 3 müň tonna guş etini öndürmäge niýetlenendir. Döwlet syýasatynyň şeýle alnyp barylmagy hili ýokary önümiň

öndürijiligine, täze iş orunlarynyň döremegine, ahyrynda hem, ykdysadyýetiň kuwwatynyň artmagyna getirýär.

Şu maglumatlar hususy telekeçiligiň ýurt üçin, her bir raýat üçin bähbitlidigini görkezýär. Şonuň üçin hem ol döwlet tarapyndan ykrar edilýär we goldawa eýe bolýar. Çünki töwekgelçilikli şertlerde işleýän hususy telekeçilik bazaryň üýtgemegi bilen durnuksyz ýagdaýa duçar bolýar. Şu sebäpden hem olar döwletiň ýardam bermegine mätäçdir.

Türkmenistanda telekeçilikde hem dünýä tejribesi giňden ulanylýar. Senagatçylaryň we telekeçileriň birleşmesinde hususy telekeçiligi döwrebap guramaga we onuň ýaýbaňlanmagyna ýardam bermäge zerur mümkinçilikler bar. Häzirki wagtda birleşmäniň hataryna 600 töweregi telekeçi girýär. Dürli daşary ýurtlaryň – Günorta Koreýa, Germaniýa, Azerbaýjan döwletleriniň işewür adamlary, Halkara ykdysady korporasiýasynyň, Ýewropanyň täzeleniş we ösüş bankynyň wekilleri bilen duşuşyklar geçirildi. Senagatçylaryň we telekeçileriň hususy, paýdarlar – täjirçilik bankyny döretmek boýunça çäreler iş ýüzüne geçirilýär.

Telekeçilik bazar gatnaşyklarynyň tebigatyndan gelip çykýar. Telekeçilik – bu aýry-aýry adamlaryň, kärhanalaryň, edaralaryň girdeji almak maksady bilen hususy serişdeleri ulanyp ýerine ýetirýän hojalyk işiniň görnüşidir. Täzeçilik, töwekgelçilik, çeyelik we jogapkärçilik telekeçiligi häsiýetlendirýän esasy alamatlardyr. Telekeçilik işi bilen dürli subýektler meşgul bolýar, ýagny telekeçilik şahsy ýa-da toparlaýyn görnüşde alnyp barylýar. Bazar gatnaşyklary telekeçiligiň kiçi (ownuk), orta we iri görnüşleriniň hereket etmegine şertleri döredýär. Telekeçileriň eýeçiligini goramaklyga döwlet tarapyndan kepil geçmek, doly ykdysady erkinligi bermek, bazar gatnaşyklarynyň subýektleriniň hemmesine deň hukuk bermek, döwlet goldawyny bermek – esasy şertlerdir.

Bazar gatnaşyklarynda ownuk telekeçilik ähmiýetli orun tutýar. Kiçi kärhanalar eýeçiligiň islendik görnüşinde döredilip bilner. Kiçi kärhanalar çeyelik häsiýetleri boýunça tapawutlanýarlar. Olaryň sarp edijilere golaý aralykda ýerleşmäge mümkinçilikleri uludyr. Şeýle hem olar bazaryň we önümçiligiň üýtgeýän şertlerine

ýeňillikli hem tizlik bilen uýgunlaşýarlar, täze tehnologiýalary, täze önümleri we hyzmatlary çalt özleşdirýärler.

Kiçi kärhanalaryň giňden ýaýramagy bäsdeşlik gatnaşyklarynyň döremegine, ylmy-tehniki ösüşiň gazananlarynyň tiz kabul edilmegine ýardam berýär. Şeýle-de olar resurslaryň has ýerlikli ulanylmagyny, uly bomadyk ilatly nokatlarda, aýratyn hem, kiçi şäherlerde we obalarda iş bilen üpjünçilik meselesiniň netijeli çözülmegine täsir ederler.

Kiçi telekeçilik sarp edijileriň her pursatda döreýän isleglerini kanagatlandyrmak üçin dürli ugurlarda hereket edýär, olar şu alamatlar boýunça toparlara bölünýär.

1. Kiçi kärhanalaryň eýeçiliginiň görnüşlerinden guramaçylyk – hukuk statusy boýunça şahsy (hususy kapitala esaslanýan), şol sanda maşgala jogapkärçilikli jemgyýeti (paýlara esaslanýan), olaryň arasynda doly gatyşyk we paýdarlar jemgyýetini bellemek bolar.

2. Kiçi kärhanalar döreýiş ugry boýunça täze we işleýän kärhanadan haýsy hem bolsa bir bölegi bılıp aýryp emele getirilýän görnüşlerden ybaratdyrlar. Şunlukda, gatyşyk eýeçilige esaslanýan kiçi kärhananyň döredilmek mümkinçiligine möhüm ähmiýet berilýär.

3. Kiçi kärhanalar girdejileriniň derejeleri boýunça şu toparlara bölünýärler:

a) birinji topar işgärleri hakyna tutman, öz çekýän zähmetiniň hasabyna ýaşaýar;

b) ikinji topar, kada bolşy ýaly, hakynatutma işgärleri bolan uly bolmadyk kärhana eýelerinden ybaratdyr. Olaryň aglabasy ýöriteleşdirilen kärhanalar bolup, iri kärhanalar bilen potratçylyk şertnamalary boýunça işleýärler;

ç) üçünji topara girdejili kärhanalaryň eýeleri (ähli kärhanalaryň jeminden 10-15%-ni tutýarlar), olaryň arasynda ýokary derejeli hünärliligi talap edэдн hyzmatlary эerine эетирэдн кдрhana еeeleri аэрatyn орун tutэarlar.

Kiçi kärhanalarda özüniň aýratynlygy boýunça esasy, şeýle hem esasy däl iş bolup biler. Hakynatutma işgärleriň (lukmanlar, hukuk işgärleri, ykdysadyýetçiler, inženerler) öz hususy işini ýöredip, olar bilen bolsa iş günleriniň (hepde, aý) bir bölegi boýunça ýada möwsümleýin meşgullanan ýagdaýyna bagly bolýar.

Kiçi telekeçilik iri kapital bilen hyzmatdaşlyk edýär. Kiçi kärhanalaryň iri telekeçilik bilen aragatnaşygynyň birnäçe görnüşlerini tapawutlandyryýarlar.

1. Potratçylyk ulgamy. Bu görnüşde kiçi kärhana ownuk seriýaly önümleri (şaýlary, çalgylary we başg.) çykarmaga ýöritelenýär. Kiçi kärhanalar baş kompaniýalara önümçilik, telekeçilik we maliýe taýdan garaşlydyr, özbaşdak önümçiligi guramaga we ykdysady bäsdeşlikde aman galmaga mümkinçilik berilmeýär. ABŞ-nyň ykdysadyýetiniň maşygurluşygy we metaly işläp bejerýän pudagynda kiçi telekeçilik bilen meşgullanýan kärhanalaryň 50%-den hem köpüsi öz işini potratçylyk esasynda alyp barýar. Ýaponiýada potratçylyk ulgamy has-da giň ýaýrandyr.

2. Françaýzing ulgamy (iňlisçeden terjime edilende bu söz “artykmaçlygy” aňladýar) iri we kiçi telekeçiligiň gatyşyk görnüşinde hereket edýär, ýagny bazarda durnukly ýagdaýy eýeleýän iri kärhana kiçi kärhana enjamlary, çig mallary, tehnologiýany bermek barada şertnama baglaýar. Kiçi kärhana telekeçiligi diňe şertnamada görkezilen şertlerde we görnüşlerde alyp barmaga borçly edilýär. Bu görnüşde iri kompaniýanyň önümlerini ýerleşdirýän satyjylaryň, araçylaryň (dellalaryň) ýeke-täk ulgamy hereket edýär. ABŞ-da bölek-satuw dolanyşygynyň 40%-i, hyzmatlaryň üçden bir bölegi bu ulgamyň paýyna düşýär. Françaýzing ulgamynda işleýän şereketleriň (firmalaryň) sany 82 müň töweregi köpeldi, satuwyň möçberi 4,5 esse artdy, olardaky işgärleriň sany 3,5 mln adamdan 5,2 mln adama çenli köpeldi (48,5% artdy). XXI asyrdaky kiçi kärhanalaryň iri kapitalla baglylygy has-da berkedilýär.

Françaýzing ulgamynda kärhanalaryň şu görnüşleri hereket edýär.

1. Diňe şertnama ulgamynda işleýän kärhanalar, olar ähli öndüren önümlerini baş kompaniýa satmaga borçly edilýärler.

2. Enjamlar we materiallar bilen üpjün ediji iri kärhana kiçi kärhananyň önümçilik we telekeçilik işleriniň köpsanly ugurlaryny kesgitleýär.

3. Kärende şertlerinde döredilýän kiçi kärhanalar – operatorlar bu kärhana işini öňden taýýarlanylýan düzgün-tertibe laýyklykda alyp barýar.

Şeýlelik bilen, iri we kiçi telekeçilik jebis aragatnaşykda hereket edýärler. Olaryň arasynda önümçiligiň dürli pudaklaryndaky kompaniýalaryň öndürýän önümleriniň asyl nusgalaryndan göçürme bilen meşgullanýan, göçürijiler ady bilen belli kiçi kärhanalar barada hem aýtmak gerek. Ilkinji nobatda, bu hadysa derman senagatynda ýüze çykýar, soňra bu ýagdaý elektronika we başga pudaklara ýaýraýar. Göçüriji kärhanalaryň esasy

aýratynlygy olaryň öndürýän önümleriniň arzanlygydyr. Mysal üçin, Germaniýada täze çykarylýan önümiň göçürmesi onuň asyl nusgasyndan iki esse arzandyr. Şu ýagdaýa, esasan, iki faktoryň bildirýän täsiri barada hem durup geçmek zerur.

Birinjiden, iri kompaniýalaryň önümlerini göçürmek bilen, kiçi kärhanalar ylmy-barlag we synag-düzgüt işleri boýunça çykdaýlary çekmeýärler.

Ikinjiden, iri kärhanalar bahany emeli ýokarlandyrýarlar, emma kiçi kärhanalar köp ýagdaýlarda girdejiniň uly bolmadyk möçberi bilen ylalaşýarlar.

Özüniň täsiri boýunça meňzeş şol bir önümi arzan bahadan tekliپ edip, kiçi kärhanalar iri kompaniýalary bazaryň uly böleginden gysyp çykarýarlar. Göçüriji kiçi kärhanalar özleriniň ýerine ýetirýän işi boýunça bahanyň ýekemenlikde esassyz emele gelmegine garşy örän uly çäklendiriji güýç hökmünde hem çykyş edýär.

Kiçi telekeçilikde täzelikleri girizmegi özleşdirmek bilen meşgullanýan wençur telekeçiligine aýratyn orun degişlidir. Täze tehnologiýalara geçmek hyzmatlar toplumynyň ösmegi, ylmy-tehniki täzelikleri ornaşdyrmagyň täze eýýamy, töwekgelçilige esaslanýan innowasiýa kompaniýalarynyň işine höwesiniň artmagy we başga ş.m. sebäpler täzelikleri ornaşdyrmagy telekeçilik esasyda özleşdirip, satuwa çykarylýan harydy özgerdip, girdejiniň iň uly möçberini almaga çalyşmaga güýçli itergi berýär. Has ýokary artyk girdejini almaga mümkinçiligiň dörän ýerinde wençur kapitaly dürli ugurlarda, pudaklarda netijeli işläp biler. Töwekgelçilikli innowasiýa ugurly kompaniýanyň döredilmegi üç şerte esaslanýar:

- täzelikleri ornaşdyrmagyň ideýalary;
- şu ideýanyň esasynda telekeçiniň täze kärhanany guramagy başarmagy;
- kapital bilen üpjünçilik.

Täze işe girişýän wençur kärhanalary wençur kapitalynyň fondundan maliýeleşdirilýär. Bu fond wençur korporasiýalarynyň gatnaşmagynda döreýär.

Mälim bolşy ýaly, ykdysadyýetiň ösmegi üçin telekeçiligiň ähmiýeti uludyr. Kiçi telekeçilik bazar ykdysadyýetinde köpgörnüşli funksiýalary ýerine ýetirýär:

- ykdysadyýeti ýeke-täk bitewi bölege birleşdirýär;

- bäsdeşlik gatnaşyklaryny emele getirýär;
- ykdysadyýetiň täzelikleri kabul etmegini üpjün edýär;
- iş bilen üpjünçilige şert döredýär.

Öň belläp geçilişi ýaly, köpsanly kiçi kärhanalar ykdysadyýetde birleşdiriji “eriş-argaç” hökmünde çykyş edýärler. Bu kärhanalar, başga kärhanalaryň pes netijeli işleýän (ýerli ýangyjy guýujylar, dükan, naharhana, dellek), şeýle hem müşderiniň şahsy islegi ýeterlik derejede üpjün edilmeýän ýerlerde döredilýär. Kiçi kärhanalarsyz özara bagly bolmadyk böleklerden ybarat ykdysadyýet emele gelderdi, şu ýagdaýda ilatyň isleginiň görnüşleriniň bir toparyny doly derejede kanagatlandyrmak mümkin, başgalaryna bolsa mümkinçilik ýok. Tersine, jemgyýetçilik islegleriniň täze görnüşleriniň elmydama gözleginde bolmak we olara üznüksiz uýgunlaşmak kiçi telekeçiligiň strategiýasynyň esasyňy düzýär. Köplenç halatda, kiçi kärhanalar öz işlerini meýilnamalaşdyrmak bilen meşgullanmaýarlar. Eger-de ony düzmäge zerurlyk ýüze çyksa, onda ol çeyä we gysga möhlete eýe bolýar.

Kiçi kärhanalaryň ähli alyp barýan işleri ykdysadyýetiň çeyeligini ýokarlandyrmagyň möhüm faktorydyr. Kiçi telekeçiligiň ösen derejesi boýunça бүтін ýurduň dünýä ykdysadyýetindäki döreýän ýagdaýlara uýgunlaşmaga ukyplylygyna baha bermek mümkin. Bäsdeşlik gatnaşyklarynyň döremeginde hem kiçi kärhanalaryň ähmiýeti möhümdir.

Garaşsyz ownuk öndürijiler ägirt konsernleriň kömekçi bölümleri bilen bäsleşýärler we olary bazardan gysyp çykarmaga mümkinçilik gazanýarlar. Kiçi telekeçilik konserniň öndürijiligi pes bölümlerini ýüze çykarmaga ýardam berýär. Şol bir wagtda hem kiçi kärhanalar ýekelikde gowşakdyr, emma olar bilelikde bazaryň ýagdaýyna täsir etmäge ukyply gеžдүр. Kizi kärhanalar tarapyndan bildirilýän birsyhly bäsdeşlik gysyşygy iri kärhanalara bahany ýokarlandyrmaga, tehnologiýany köneltmäge we ş.m. ýol bermeýär. Çünki kiçi telekeçilik iri kompaniýalar üçin häsiýetli durgunlyga gönükdirilen işi netijeli bökdemäge ukyplydyr.

Kiçi telekeçiligiň ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny ornaşdyrmagy çaltlandyrmakda ähmiýeti has-da uludyr. Ylmy-barlag işleriniň aglaba bölegini iri kompaniýalaryň ýerine ýetirýändigini mälimdir, mysal üçin, Ýewropa bileleşiginiň

ýurtlarynda senagatdaky ylmy işleriň üçden iki bölegi iri kärhanalar tarapyndan alnyp barylýar.

Emma bütin senagatda öňegidişligi üpjün edýän düýpden täze özgertmeleri öň mälim bolmadyk kiçi kompaniýalaryň işleriniň netijesinde ýüze çykýar. Häzirki döwürdäki ähli iri konsernler XX asyryň başyndaky döran kizi kärhanalara esaslanýarlar.

Gerimi giň maksat we oňa ýetmek üçin öran çylşyrymly hem-de töwekgelçilikli ýol – täzelikçi kärhanalaryň döremeginiň, şeýle hem üstünlikli işlemeginiň esasy şertidir.

Şu şertlere oňat uýgunlaşylmagy bu kärhanalara ylmy-tehniki ösüşde hatda öňdebaryjy konsernlerden hem ozup geçmäge mümkinçilik berýär. Kiçi kärhanalar, kada bolşy ýaly, resurslara baý däldir, emma olar öz tagallalaryny baş meseläni netijeli çözmek üçin jemlemäge ukyplydyrlar. Täzelikçi kiçi kärhana kyn şertlerde işläp, ýörite çykdaýylary edýär, çünki täze işde töwekgelçilik gutulgysyzdyr, üstünlikli işlenen ýagdaýynda oňa ýokary girdejiler kepillendirilýär. Emma bu kärhanalaryň ösüş ýoly çylşyrymly we kyndyr. Olaryň ösüşi birnäçe tapgyrdan ybaratdyr.

Birinji tapgyr täzeligi telekeçileşdirmek we ornaşdyrmak bilen bagly toplumlaýyn işler. Soňky ýyllarda şu toplumlaýyn işleri goldamaga we tizleşdirmäge gönükdirilen täze guramaçylykly görnüşler emele geldi. Olaryň arasynda, ilkinji nobatda, tehnologiiki parklary bellemek gerek. Olar köp garaşsyz täzelikçi kärhanalar üçin umumy ýörelgeler diýlip hasap edilýär. Diňe ABŞ-da 150 sany tehnologiýa parklary hereket edýär. Olaryň arasynda elektron senagatynyň 200000 işgärden ybarat 3000 sany ownuk we orta kärhanalary özüne birleşdirýän tehnologiýa parky dünýäde meşhurlyk gazandy. Guramaçylygyň başga görnüşi wençur kapitalydyr. Bu maliýe ulgamy inwestorlar üçin täze döredilen kompaniýalara goýumyň töwekgelçiliginiň peseldilmegini we täzelikçilere investisiýanyň elýeterli bolmagyny üpjün edýär. Häzirki ABŞ-da wençur kapitalynyň umumy möçberi 21 mlrd dollardan hem geçýär. Şu täze guramaçylykly görnüşler tehnologiýa boýunça täzelikleri ornaşdyrmakda kiçi kärhanalaryň goşandyny artdyrmaga mümkinçiligi giňeltdi.

İkinji tapgyr telekeçilikde üstünlige eýe bolan kärhanalarda önümçiligiň batly depginlerde ösmegini häsiýetlendirýär.

Üçünji tapgyrda önümçiligiň ösüşi uly ähmiýete eýe bolýar we täzelikleri ornaşdyrmak bilen bagly işleriň netijeliligi tassyklanylýar. Emma bu tapgyrda täze işe uly kärhanalar hem goşulýarlar we kada bolşy ýaly, özleriniň kuwwaty bilen täzelikçi kiçi kärhanalary gysyp çykarýarlar, çünki kiçi kärhanalaryň maliýe resurslary hem-de harydy ýerleşdirmek boýunça bazardaky tutýan orny çäklidir, olara marketingiň strategiýasyny durmuşa ulanmak üçin tejribe azlyk edýär.

Dördünji tapgyr – täzelikçi kiçi kompaniýanyň iri kompaniýa öwrülmeği. Täzelik bilen meşgullanýan kiçi kompaniýalaryň azsanlysyna ähli synaglardan üstünlikli geçip, dördünji tapgyra ýetmek başardýar. Şu tapgyrda çalt we ýokary depginlerde ösüp, olar iri, ýöriteleşdirilen kärhanalara öwrülýärler. Şeýlelik bilen, täzelikçi kiçi kärhanalar ylmy-tehniki ösüşli jemgyýetde aýratyn ähmiýetli orun tutýarlar.

Kiçi telekeçiligiň ilaty iş bilen üpjün etmek meselesini çözmekde hem möhüm ähmiýeti bar. Maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä, iş orunlarynyň 80%-ni kiçi kärhanalar (kommutantlar) üpjün edýär. Kiçi kärhanalaryň ýaýrawynyň giňelmegi uly meseläni oňaly çözmäge mümkinçilik berýär. Kiçi telekeçiligiň üsti bilen jemgyýet peýdaly işlere, ilatyň durmuş taýdan ýeterlik derejede üpjün bolmadyk gatlaklaryny (pensionerleri, maýyplary, talyplary) çekmek mümkin. Olaryň obýektiw sebäplere görä, doly iş günü bilen meşgul bolmaga ýagdaýlary çäkli, emma olarda goşmaça girdeji zerurlygy bolsa bar.

Şeýlelik bilen, käbir ýetmezçiligine we çäkliligine garamazdan, kiçi telekeçiligiň beýleki guramaçylyk görnüşleriniň önünde artykmaçlygy gürrüňsizdir. Kiçi telekeçilik bazar ykdysadyýetinde dürli işleri ýerine ýetirýär. Şunuň bilen onuň umumyykdysady ulgamdaky tutýan orny kesgitlenilýär.

Emma kiçi kärhanalaryň häzirki döwürde ykdysadyýeti sagdynlaşdyrmaga goşýan goşandy ýeterlik däldir. Bu ýagdaý önümçiligiň ösüş depginini ýokarlandyrmak we hojalyk gatnaşyklaryny pugtalandyrmak zerurlygy bilen düşündirilýär. Dörän ýagdaýy düzetmäge kiçi telekeçilige döwlet tarapyndan goldawyň güýçlendirilmeginiň gaty uly peýdasy bar. Çünki kiçi kärhanalar durnuksyz telekeçilik gurluşy hökmünde bazaryň

üýtgemelerine ýokary derejede baglydyr we şonuň üçin hem döwletiň dürlügörnüşli goldawyna mätäçdir.

Bu ugurdan bazar ykdysadyýetinde köp ýurtlarda kiçi telekeçilige döwlet tarapyndan goldaw bermek boýunça ýörite fondlar hereket edýär. Mysal üçin, Ýaponiýada şu maksat üçin büjediň çykdajylar böleginde 2-3 mlrd dollar nazarda tutulýar. Daşary ýurtlarda kiçi telekeçilik döwletiň maliýe-karz ulgamy tarapyndan goldanylýar, şu maksat bilen ýörite edaralar we fondlar döredilýär. Muňa ABŞ-yn “Ownuk telekeçilik işler boýunça edara”, Ýaponiýanyň “Kiçi telekeçiligi karzlaşdyrmakdaky ätiýaçlandyryşyň korporasiýasy”, Fransiýanyň “Orta we ownuk firmalar üçin karzlar” ýaly edaralaryny mysal getirmek bolar.

Ýurdumyzda hususy telekeçiligi hemmetaraplaýyn höweslendirmäge gönükdirilen çäreler işe girizilýär. Türkmenistanyň “Daýhanbank” döwlet täjirçilik bankyna oba senagatyny, “Senagat” paýdarlar täjirçilik we “Garagum” halkara paýdarlar banklaryna beýleki ugurlary karzlaşdyrmaga ygtyýar berildi. Karzyň göteriminiň derejesi telekeçiler üçin 5 göterime çenli peseldildi, daşary ýurtlarda bu görkeziji 35 göterime ýetýär.

Karzyň göterimi döwlet büjetine hem agram bermezlik üçin amatlydyr. Karzlaşdyrmak telekeçiligiň maddy-tehniki we maliýe binýadyny pugtalandyrmagyň esasy çeşmeleriniň biridir. Şunuň ýaly ýagdaýlarda, daşary ýurtlarda serişdelerden gysga möhletde oňat netije almak üçin, durmuşda doly derejede synagdan geçen we yzygiderli önümçilige ornaşdyrylýan seleksiýa (saýlap seçmek) usulyndan peýdalanylýar. Şu babatda ýurdumyzyň oba senagatynda guşçulyk ugrunyň ösdürilmeginiň örän uly ähmiýetlidigini bellemek möhümdir. “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy, Demirgazyk-Günorta demirýol geçelgesi, Hazarýaka gaz geçirijisi ýaly irigerimli taslamalary, welaýatlary toplumlaýyn ösdürmegiň maksatnamalaryny durmuşa geçirmäge goýulýan maýalary ösleşdirmäge telekeçileriň gatnaşdyrylmagy jemgyýetçilik bähbitli işdir. Şeýle çemeleşmek telekeçiligiň yzygiderli ýaýbaňlanmagyna hakyky şertleri döredýär.

Kiçi telekeçilik daşary ýurtlarda ylmy-tehniki täzelikler we maglumatlar ýaly kuwwatly bazary özleşdirmek üçin giňden peýdalanylýar. Şu nukdaýnazardan ABŞ-yn innowasiýa telekeçiligini ösdürmek boýunça toplan tejribesi uly gyzyklanma döredýär. ABŞ-da innowasiýa telekeçiliginiň ösüşi şahsy we toparlaýyn häsiýete eýedir. Kiçi

telekeçilik alymlaryň, inženerleriň, oýlaptapyjylaryň hususy zähmetleri boýunça guralan önümçilige esaslanýar. Bu uly bolmadyk kärhanalar täze ylmy-tehniki ideýalary özleşdirmek we telekeçileşdirmek bilen meşgullanýarlar. Häzirki döwürde ABŞ-da orta hasapdan her ýylda döredilýän 600-700 mün täze şereketleriň, takmynan, sekizden biri (12,5%) ylmy-tehniki täzelikleri ornaşdyrmak bilen meşgul bolýar. ABŞ-da köpsanly kiçi innowasiýa kärhanalary, adatça, hereket edýän senagat korporasiýalarynyň, uniwersitetleriň, döwlet laboratorýalarynyň, girdejisiz ylmy-barlag guramalarynyň üstüni ýetirýän özboluşly toplumdur. Kiçi kärhanalar olardan resurs taýdan üpjünçilikde yza galsa-da, ylmy-tehniki ugurdan ylmy işgärleriň döredijiligine ýokary derejede erkin häsiýet berýär.

Kiçi innowasiýa telekeçiliginiň resurslar bilen doly üpjün edilmedik şertlerinde onuň netijeli işlemegine özboluşly goldawy guramak möhüm faktora öwrülýär. Onuň esasy ugurlary:

- maliýe taýdan goldaw bermek (töwekgelçilikli kapitalyň elýeter çeşmeleriniň barlygy);
- maddy-tehniki goldaw (önümçilik serişdelerini-jaýlary we desgalary, enjamlary, ylmy gurallary, ulag serişdelerini we ş.m. ýeňillikli şertlerde kärendesine bermek, gelejekde olary almaga mümkinçiligi döretmek);
- maglumat üpjünçiligine goldaw bermek (maglumatlary, internet ulgamyny, kitaphanalary we ş.m. peýdalanmaga zerur şertleri döretmek);
- maslahat bermek (salgyt salmak, ätiýaçlandyrmak, meýilnamalaşdyrmak, marketing, hasabaty ýöretmek, patentleri resmileşdirmek meseleleri boýunça ýörite hyzmat edýän edaralary giňden ösdürmek).

Şu edaralary döretmäge häzirki wagtda hökümetiň we ýerli guramalaryň, uniwersitetleriň, hususy telekeçiligiň tagallalary gönükdirilýär. Kiçi telekeçiligiň innowasiýa babatdaky işjeňligini höweslendirmek boýunça syýasat döwlet dolandyryşynyň ähli derejelerinde geçirilýär. Döwlet syýasaty, esasan, innowasiýanyň döremegi we giňden ýaýramagy üçin amatly ykdysady, hukuk, guramaçylyk, psihologiýa we ş.m. şertler bilen üpjün etmäge gönükdirilýär. Bu işde, ilkinji nobatda, ylmy-tehniki täzelikleri ornaşdyrmak boýunça täzelikleri toplamak, özleşdirmek we telekeçileşdirmek

bilen meşgullanýan kiçi kärhanalara üns berilýär. Döwlet özüniň esasy tagallasyny kiçi innowasiýa kärhanalarynyň döremegine we olaryň işe girişmegi bilen bagly başlangyç döwürlerine gönükdirýär. Bu ugurda döwletiň innowasiýa senagatynyň baş mazmuny kiçi kärhanalara maliýe serişdeleriniň çeşmelerini saýlap almagy ýeňilleşdirmäge gönükdirilen çäreleri kadalaşdyrmakdan ybaratdyr. Bu işler iki ugur boýunça alnyp barylýar:

– bütjetden maksatly subsidiýa, ýagny pul kömegini bermek, kiçi kärhanalaryň innowasiýa boýunça işlerini maliýeleşdirmäge hususy kapitaly çekmek.

Bütjeti maksatly maliýeleşdirmek yzyna gaýtarylmaýan subsidirlemek görnüşinde, ýeňillikli zaýomlary bermek we täze önümi we tehnologiýa taýýarlamak üçin şertnamany baglaşmak arkaly amala aşyrylýar.

Umuman, ABŞ-da kiçi telekeçilige YBSDI-ne jemi sarp edilýän serişdeleriň 3,5-4%-i degişlidir. Bu çykdajylaryň üçden biri döwlet tarapyndan maliýeleşdirilýär.

Döwletiň innowasiýa ugurdaky beýleki möhüm syýasatynyň biri-de hususy kapitaly kiçi telekeçiligi maliýeleşdirmäge çekmekdir. Ony, esasan, wençur kapitalynyň kompaniýalary amala aşyrýarlar. Wençur boýunça maliýeleşdirilýän kompaniýalaryň üç görnüşü hereket edýär:

- a) korporatiw (iri korporasiýalaryň kompaniýalary);
- b) kiçi telekeçiligiň garaşsyz we hususy innowasiýa kompaniýalary;
- 3) wençur kapitaly paýdarlar kapitaly görnüşinde ýerleşdirilýär, ýagny inwestorlar özleriniň gatnaşýan paýlaryna laýyklykda, kiçi innowasiýa kärhanalarynyň paýdarlary bolmaga we girdeji almaga hukuk gazanýarlar.

Aýry-aýry wençur kapitally kompaniýalaryň kiçi kärhanalarda gatnaşýan paýy 50%-den geçmeýär.

Kiçi kärhanalary ösdürmek birnäçe meseleleri çözmek bilen baglydyr.

Kiçi kärhanalaryň baş meselesi – maddy-tehniki, şeýle hem maliýe resurslarynyň ýeterlikli bolmagydyr. Gürrüň halk hojalygynda täze giň ugruň döredilmegi barada gidýär. Şeýle ugruň ösmegi taýýarlykly telekeçileriň döremegine alyp barýar. Bu işde karz resurslaryna bil baglamak bolar. Şonuň üçin durmuş tejribesini toplap, synagdan geçen yzygiderli seleksiýa, ýagny saýlamak ulgamy talap edilədr. Bu ulgam jemgyýet

üçin kim has peýdaly bolsa, onuň üçin has oňat şertler döretmegi nazarda tutýar. Häzirki döwrüň bildirýän talabyna laýyklykda, şeýle çemeleşmek, dolanyşygyň ugra görä önümçilik pudaklaryna artykmaçlygy bermegini aňladýar. Şu ýerde jemgyýetiň islegi boýunça önümçiligiň anyk görnüşlerini ösdürmäge aýratyn üns bermek zerurdyr.

Başga bir mesele bar, ol hem kiçi telekeçiligiň kanunçylyk binýadydyr. Häzirki döwürdäki ulanylýan kanunlar kämilligi boýunça tapawutlanmaýar. Sebäbi köp ýagdaýlarda ähmiýetli düzgünnamalaryň ýetmezçiligi duýulýar, ýagny, birinjiden, kiçi kärhanalaryň işleriniň ýeke-täk bütewi binýadyny beýan edýän kanunçylyk entek işlenilmedik; ikinjiden, häzirki wagtda hereket edýän, emma özara bagly bolmadyk görkezmeler hem durmuşa doly derejede ornaşdyrylmaýar. Kiçi telekeçiligiň hukuk esaslaryny tutanýerli we ynandyryjy çözmek üçin hukuk ýörelgelerini hemmeleriň ykrar etmeklerini gazanmak zerur. Şonuň bilen birlikde kiçi telekeçiligi kadalaşdyryjy ýörite kanunçylyk çärelerini taýýarlap, iş ýüzüne geçirmek zerurlygy barada hem aýtmak gerek.

Häzirki wagtda ýurdumyzda döwlet guramalary bilen telekeçiligiň arasyndaky gatnaşyklar düýpli kämilleşýär we jemgyýetde orta gatlagyň ösmegine zerur şertler döredilýär.

Hususy telekeçiligiň esasy daýanjy – ýurduň kanunçylyk binýady berkeýär. Ýurdumyzda “Telekeçilik işi hakynda”, “Erkin telekeçiligiň ykdysady zolagy hakynda”, “Daşary ykdysady iş hakynda” kanunlar we “Maýa goýum taslamalaryny karzlaşdyrmagyň tertibi hakynda” düzgünnama hereket edýär. Olar hususy telekeçiligiň içerki we daşarky gatnaşyklaryny ösdürmäge ugur görkezýär. Telekeçilik bilen bagly kanunlar döwrüň talabyna laýyk getirilýär. Munuň özi hasaba alyş işlerini düzgünleşdirmäge, şeýle hem daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek, erkin ykdysady zolaklary ösdürmek, döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmak bilen bagly ugurlarda administratiw päsgelçilikleri aradan aýyrmaga ýardam berýär. Salgyt kanunçylygy hem telekeçiligi ösdürmegiň möhüm guraly bolup durýar. Täze üýtgeşmeler we goşmaçalar, ilkinji nobatda, salgytlary ýygnamagyň guramaçylygy salgytlary hasaplamaga we tölemäge degişli tertip-düzgünleri öz içine alýar. Salgydyň bazasy we hukuk kadalarynyň kesgitlenişi anyklanyldy. Gumanitar kömekmaksatly ýerleşdirilýän harytlar salgytdan boşadylýar. Umumy girdejä 2 göterim möçberinde salgyt belleniýär.

Kada-kanunlaryň netijeli işlemegini gazanmak üçin, telekeçiligiň jemgyýet tarapyndan doly derejede ykrar edilmegi möhümdir. Telekeçiler jemgyýetbähbitli durmuş meselelerini çözmäge meýletin gatnaşýarlar, ýagny, hukukdan tapawutlylykda, telekeçiler jemgyýetde durmuş taýdan jogapkärçiligi, belli derejede, öz üstlerine alýarlar. Telekeçi fiziki ýa-da hukuktaraply bolsun, tapawudy ýok, her bir adam ýaly jemgyýetiň agzasy hökmünde çykyş edýär. Şonuň üçin hem olaryň jemgyýetçilik durmuşynyň derejesini ýokarlandyrmaga, tertip-düzgüni goldamaga we ahlak kadalaryny berjaý etmäge gatnaşmaklary tebigy ýagdaýdyr. Çünki durmuş taýdan jogapkärçilik halkyň oňat ýaşamagyna ýardam berýär. Telekeçiler bilen adamlaryň aragatnaşygy oňatlaşýar, oňat ýaşalyan jemgyýetde bolsa telekeçilik üçin hem gowy şertler döreýär. Telekeçiniň durmuşugurly çykdajylary oňa geljek döwürde has köp girdeji almaga itergi berýär, ilat arasynda olaryň abraýynyň ýokarlanmagyna täsir edýär.

Kiçi telekeçiligiň işlerini yzygiderli seljermek boýunça ulgam hereket etmeýär. Olaryň ýerine ýetirýän işlerine görä degişli hasap ýöredilmeýär, kiçi kärhanalara ýeňillikli salgydy peýdalanmaga hukuk berýän görkezijiler boýunça hasabat doly suratda alnyp barylmaýar. Kiçi kärhanalaryň maddy-tehniki üpjünçiligi ýeterlik derejede hem-de öz wagtynda geçirilmeýär. Kiçi kärhanalar üçin niýetlenen we olaryň aýratynlygyny hasaba alýan maşynlar, enjamlar, abzallar ýeterlik däl. Kiçi kärhanalaryň täze tehnologiýalar bilen üpjünçiligi çylşyrymly ýagdaýda, çünki olaryň birgezeklik satyn alynmagy uly möçberdäki maliýe serişdelerini talap edýär.

Bu ugurdaky möhüm meseläniň ýene-de biri hünärli işgärleri taýýarlamakdyr. Telekeçilik üçin hünärmenleri taýýarlamak işi kämilleşmegi talap edýär.

Telekeçilik işleri durmuş taýdan goragly bolmagy talap edýär. Bitewi jemgyýet, hususan-da, onuň täze gatlagy bolan telekeçiler üçin täzeden şu ulgamy gurmak möhümdir.

Mälim bolşy ýaly, ilatyň girdejisiniň möçberi sarp edilýän harytlaryň düzüm gurluşyna täsir edýär. Girdejiler, esasan, zerur harytlary, ilkinji nobatda, azyk önümlerini almaga we jaý gurmaga gönükdirilýär.

Şeýle ýagdaý kiçi telekeçilige hem degişlidir. Ol, köplenç ýagdaýda, toplamaga däl-de, sarp edişe işlemeli bolýar. Dowamly önümçilik tapgyrly, şol sanda, ylmyň

gazananlaryny ulanyp sarp edilýän önümi öndürmek pes girdeji getirýär, ýagny ykdysady babatda netijesiz bolýar. Kiçi telekeçilik şu meselede hem durmuş taýdan goraglylygynyň güýçlendirilmegine mätäçdir.

Postindustrial ykdysadyýetde ylmy-tehniki rewolýusiýanyň täsiri astynda we maglumat hyzmat ediş sferasynyň tiz ösmegi netijesinde dürli maglumatlaryň maksadynyň şekilli ösüşi bolup geçýär. Şol bir wagtyda ylmy maglumatlaryň göwrüminiň ösüşi planetadaky ilatyň ösüşini 4 gezekden gowrak ösüp geçýär. Şol prosesiniň netijesinde ähli firmalaryň önünde çylşyrymly problema, ýagny, hojalyk strategiýasyny nähili edip, maglumat bilen üpjün etmeli (ykdysadyýetiň uzak döwürleýin ösüşini). Bu problemalary çözmek elbetde uly çykdajylary talap edýär, ygtybarly çeşmeleri we maglumat kanallaryny, maglumat gullygyny, işgärleriň ýokary hünärmen bolmagyny talap edýär. Şeýle dörän ýagdaýdan çykmak üçin konsalting gullygyny döretmek, guramak gerek (maslahat beriji). Onda ýokary klasly hünärmenleri belli bir äheňdäki (derejedäki) soraglar boýunça maslahatlary we täze maglumatlary berýärler. Iri firmalarda özleriniň konsalting gulluklaryny döretýärler. Ownuk we orta kärhanalar maglumat kömegini sorap konsaltingli firmalara ýüzlenýärler. Olar dürli harytlaryň we hyzmatlaryň bazarlarynyň ösüşiniň çäklamalaryna, dünýä haryt bazarlaryndaky bahalar we gymmat kagyz bazarlary we ş.m. barada wajyp maglumatlary alýarlar. Şol bir wagtyda köp firmalar daşky dünýä bilen maglumat aragatnaşyklaryny sazlar ýaly özlerinde bölümçeleri döretýärler. Bu aragatnaşyklar (jemgyýet bilen gatnaşyk) публич-рилейшинз diýlip atlandyrylýar.

Kärhanalar öz amala aşyran işlerine oňat bahalary almagy, başarmaga ymtylýarlar, şu maksat bilen olar maglumat arenasyny (maglumat habarlaryny çap edýärler, gazet radansirasyna hatlary iberýärler we ş.m.), radiony we telewiziniýany (firmanyň işgärleri bilen reportažlary, maslahatlary geçirýärler), sergileri we bazarlary guraýarlar we ş.m. Netijede (ynam, daşky we içki şekil) firmanyň oňat imidži döryär.

Jemgyýetçilik hojalygy

- kesgitlemesi we görnüşleri;
- haryt we onyň gymmaty;
- gymmat kanuny.

Jemgyýetçilik önümçiligi iki-natural we haryt-hojalyklardan ybaratdyr. Natural hojalyk maddy nugmatlary diňe öz islegini kanagatlandyrmak üçin öndürmegi maksat edinýär, onuň önümleri we hyzmatlary hojalygyň içki isleglerine görä sarp edilýär. Natural hojalygyň maddy binýadyny jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ýönekeý, kiçi derejesi düzýär. Bu hojalyga ýapyk, çäkli bolmak we önümçiligiň ýerine häsiýete eýe bolmagy mahsusdyr. Taryhy döwürden bäri natural hojalyk eýeçiligine esaslanýar. Natural hojalygyndan önümçiligiň maksady iň çäkli bolmagy, onuň hereketsiz, konserwatiw, ýagny gowşak ösüş depginli ýagdaýa alyp barýar. Natural hojalygy esasan jemgyýetçiligiň görnüşlerine degişlidir.

Natural hojalyk haryt görnüşe dowamly, çylşyrymly we hili dürli görnüşli işleriň netijesinde öwrülýär. Haryt hojalygy jemgyýetde ykdysadyýeti guramagyň görnüşidir, ol bazaryň üsti bilen önüm öndürmegiň we sarp etmegiň öz ara hereketini üpjün edýär.

Haryt önümçiliginiň döremeginiň ilkinji zerur şerti jemgyýetçilik zähmet bölünişigidir. Zähmet bölünişiginiň ösmegi netijesinde öndürijiler önümiň anyk görnüşinde öndürmek ýöriteleşýärler. Bu bolsa alyş-çalşa zerurlyk döredýär.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi-haryt önümçiliginiň hereket etmeginiň maddy şertidir, ol öndüriji güçleriň ösüşiniň belli derejesi bilen kesgitlenilýär. Haryt öndürijiler emläge ykdysady taýdan özbaşdak eýelik edýärler, bu ýagdaý haryt önümçiliginiň döremeginiň zerur şertleriniň biridir. Haryt öndürijiniň ykdysady özbaşdaklygy alyş-çalyş arkaly önümiň haryda öwrülmegine zerur we ýeterlik şerti döredýär.

Eýeçiligiň dürli görnüşleride emläge özbaşdak eýelik etmek we ony peýdalanmak ykdysady aýrabaşgalygy aňladýar. Ykdysady aýrabaşgalyk hususy, köpçülikleýin döwlet eýeçiliginiň aýratynlyklaryna baglylykda haryt önümçiliginiň nusgasy (modeli) emele gelýär.

Haryt önümçiligi ýönekeý we ösen görnüşlidir. Ýönekeý haryt önümçiligini daýhanlar we senetçiler alyp barýarlar, ýönekeý haryt hojalygy haryt öndürijileriň şahsy zähmetine esaslanýar, zähmet gurallary hem ýönekeýdir. Haryt önümçiligi hakyna tutma zähmete we ösýän tehnika tehnologiýa esaslanýar. Ykdysadyýeti ýönekeý haryt önümçiligi bölekleyin, ösen haryt önümçiligi bolsa ony doly öz içine alýar. Olaryň zähmet bölünşigine esaslanmagy, öndürijileriň ykdysady taýdan erkinligi haryt önümçiliginiň iki görnüşiniň hem umumy taraplarydyr.

Haryt bilen önümiň arasyndaky umumylyk şeýle häsiýetlendirilýär:

- olaryň ikisi hem zähmetiň netijesinde döreýär;
- aýry-aýry adamlaryň islegini kanagatlandyrýarlar;

Olaryň arasyndaky tapawut:

- önüm öndürijiniň şahsy islegine kanagatlanýar;
- haryt jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyrýar.

Haryt-satuw üçin niýetlenilýär. Ol adamlaryň arasynda ýüze çykýan önümçilik gatnaşyklarynyň belli bir tarapyny aňladýan ykdysady kategoriýadyr. Harydyň özara bagly iki häsiýeti bar: islegi ödeýiş gymmaty, şeýle hem gymmaty.

Harydyň adamynyň islegini kanagatlandyryp bilmek ukybyna onuň islegi ödeýiş gymmaty diýilýär. Harytlar şahsy we jemgyýetçilik islegi kanagatlandyrýarlar. Her bir haryt birnäçe islegleri kanagatlandyryp biler. Islegi ödeýiş gymmaty harydyň hilini ýokarlandyrmaga ýardam berýär. Haryt alyş-çalyş arkaly öndürijä girdeýji getirýär.

Harytlaryň biri-biri bilen ~~çaknyşýan~~ **çalşylýan** mukdar mynasybetine harydyň alyş-çalyş gymmaty diýilýär, mysal, 5 kg pagta = 25 kg däne. Alyş-çalyş harytlary, olary sarp edilen zähmet boýunça deňeşdirmäge mümkinçiligi berýär. Alyş-çalyş gymmaty harydyň emele gelmeginiň görnüşidir.

Gymmat-haryt sarp edilen jemgyýetçilik zähmetdir. Harydyň gymmaty diňe harytlar alyş-çalyş edilende ~~ýüzlenýär~~ **ýüze çykýar**, ol öndürilenleriň alyş-çalyşda döreýän ykdysady gatnaşyklary aňladýan kategoriýadyr.

Harydyň iki zähmeti, oňa sarp edilýän zähmeti anyk we abstrak görnüşlere bölünýär. Anyk zähmet belli bir peýdaly görnüşe sarp edilýär, mysal, inžineriň, tehnologum, konstruktoryň, slesaryň we başgalaryň zähmetleri. Anyk zähmet harydyň

isleg ödeýşi gymmatyny döredýär. Her bir haryt näçe anyk zähmetiň netijesi bolup durýar. Alyş-çalyşda birmeňzeş däl harytlar özara deňeşdirilýär. Onuň üçin abstrak zähmet diýen düşünje ulanylýar. Abstrak zähmet anyk haryda sarp edilen zähmetdir. Haryt öndürijileriň zähmeti abstrak görnüşde meňzeşdir. Abstrak zähmet haryt öndürijileriň arasyndaky gatnaşyklary aňladýan kategoriýadyr.

Harydyň gymmaty oňa sarp edilen zähmet boýunça ölçenilýär, zähmetiň möçber-iş wagty boýunça kesgitlenilýär. Zähmetiň möçberi jemgyýetde hereket edýän şertleriň orta derejesi boýunça kesgitlenilýär, ýagny öndürijilik orta derejedäki enjamlara, tehnologiýalara, hünärlige esaslanýar. Şu sebäpden hem anyk harydy taýýarlamak üçin sarp edilýän wagtyň möçberine jemgyýetçilik zerur iş wagty diýilýär, onuň möçberi üýtgäp durýar. Onuň üýtgemegi zähmet öndürijiligiň derejesine bagly bolýar. Zähmet öndürijiligi-iş wagtyň birliginde öndürilýän önümiň mukdarydyr, onuň derejesiniň ýokarlanmagy bilen harydyň gymmaty peselýär.

Harydyň gymmaty ony döredýän zähmetiň hiline hem baglydyr. Zähmetiň ýönekeý we çylşyrymly görnüşlere bölünýär. Ýönekeý zähmet ýörite hünär taýýarlygyny talap edmeýär, emma çylşyrymly zähmet talap edýär. Çylşyrymly zähmet ýönekeý bilen deňeşdirilende has köp gymmaty döredýär. Haryt önümçiliginde obýektiw ykdysady gymmat kanuny hereket edýär. Ol bazarda bahalaryň üýtgemegi sebäpli ýüze çykýar, bahalaryň emele gelmegi hem şu kanuna esaslanýar. Gymmat kanuny şu wezipeleri ýerine ýetirýär:

- önümçilik serişdelerini we işçi güýjini ykdysady pudaklaryň arasynda bazaryň üsti bilen paýlamak we sazlaşdyrmak; bu wezipe isleg we teklibiň täsirini peýdalanaýar;
- öndüriji güýçleriň we zähmet öndürijileriň ösmeginde ýardam bermek, bu wezipe kämil önümçilik serişdelerini ulanmak arkaly amal edilýär;
- haryt öndürijileri emlägiň möçberi boýunça tapawutlandyrmak.

Umumy gymmat kanuny bazar gatnaşyklarynyň döremegine we ösmegine itergi berýär.

Bazar hojalygy

- zähmet bölünşigi we pudak boýunça ýöriteleşmek;
- bazaryň ýörelgeleri;
- bazar mehanizmleri;
- bazaryň funksiýalary we düzümleri.

Esasy önümçilik faktorlaryna – zähmete, ýere, kapitala, we olaryň önümlerine, tebigy baýlyklara, maddy we maddy däl serişdelere çäklilik we seýreklik häsiýetlidir. Mysal üçin, zähmet resursy barada aýdylanda, ol işgäriň önümçilikdäki mümkinçiliginiň çäkli bolmagynda ýüze çykýar, ýagny her adam bir wagtda diňe anyk şu ornunda we özüniň hünärine degişli pudakda işläp biler. Resurslaryň çäkli bolmagy oňnositel ýagdaýdyr, her bir pursat üçin ähli bildirilýän islegleri kanagatlandyrmaga olar ýeterlik däl, çünki her adamyň islegleri münlerçe nygmatlar we hyzmatlar bilen ölçenilýär, olar, öz nobatynda, ykdysadyýeti dürli pudaklarynda işleýän köp sanly işgärler öndürýärler. Şeýlelik bilen, iki taraply mesele ýüze çykýar: resurslar we önümçiligiň mümkinçilikleri çäkli, emma islegler dürli görnüşli we çäksiz.

Şu mesele uzak ýyllaryň dowamynda zähmetiň we beýleki önümçilik resurslaryny ykdysadyýetiňdürli pudaklary boýunça ýöriteleşmegi esasynda çözüldi, ýagny ewolýusiýa boýunça ykdysadyýetde zähmet şu pudaklarda ýerine ýetirilýär: gazyp alynýan we gaýtadan işleýän senagat, maşyngurluşyk we himiýz senagaty, oba hojalygy, gurluşyk, ulag we aragatnaşyk, söwda we hyzmatlar toplumu, saglygy goramak, bilim we ylym, medeniýet we sungat, tertip-düzgüni saklamak, jemgyýetiň howpsuzlygyny goramak we dolandyrmak.

Zähmet bölünşigi we pudaklar boýunça ýöriteleşdirmek şeýle hem zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmagyň, enjamlary, çig maly, ýeri, pul serişdelerini netijeli ulanmagy hasabyna önümçiligiň çäkliligini belli derejede giňeltmäge mümkinçilik berýär. Olardan hem başga, dürli görnüşli önümleriň, hyzmatlaryň pudaklaýyn bazarlary döredilýär. Şeýle bazarlaryň bökdemişiz işlemegi ykdysadyýetiň önümçiligiň mümkinçiliklerinden doly we çäkli resurslardan ýerlikli peýdalanýandygyny aňladýar.

Ýagny, jemgyýetçilik islegini kanagatlandyrmaga goşmaça önüme zerurlyk dörande, ony beýleki öndürilýän önümlere päsgel bermezden çykarmaga mümkinçiligiň döredilýändigine şaýatlyk edýär.

Zähmet bölünşiği we pudaklar boýunça ýöriteleşmek öndürilýän önümleri, ýerine ýetirilýän hyzmatlary alşyp-çalyşmaga zerurlygy döredýär. Alyş-çalyş pudaklaýyn bazarlary bütewi bazar ulgamyny emele getirmekde möhüm birikgirişi bölekdir. Bu obýektiv ýagdaý tebigydyr, çünki her bir adam öz zähmetine düşýän önümlerini başgalara çalşyp, sarp etmek üçin ýetmeýän zerur nygmatlaryň üstüni doldurýar. Adamlar nygmatlary özaralarynda alşyp-çalşyp, özleriniň dürli görnüşli isleglerini has oňat kanagatlandyrýarlar.

Bazar we alyş-çalyş –bütewi hadysanyň iki tarapydyr we bazaryň alyş-çalşyň özgermegi esasynda dörandigini aňladýar. Ony 200 ýyl mundan öň A.Smit “Halklaryň baýlyklarynyň tebigy ýagdaýy barada we sebäplerini öwrenmek” diýen kitabynda (1776) subut edýär. Baxarda alyş-çalyş boýunça dürli önümlerden ybarat köplük emele gelýär, olaryň arasyndan her adam özüne zerur önümi saýlap onuň deregine bolsa başgasyny tekliş edip bilýär. Alyş-çalyş deňgüýçli başlangyç esasynda pul arkaly amala aşyrylýar we özara bähbitli häsiýete eýe bolýar. K.Marks “Kapital” diýen kitabynda (1872) puluň wezipelerini toparlara bölüp, şeýle beýan etdi: gymmat ölçegi, dolanyşyk serişdesi, töleg serişdesi, toplaýyş serişdesi, dünýä puly. Haryt pul çalşygynda bazarda her bir adam öz hususy bähbidi ugrunda çykyş edýär, we garaşylýan netijäni gazanýar. Bazardaky özaragatnaşyk: “Maňa gerek zady ber, we sen hem zerur zady alarsyň” diýen ýörelgä eýerýär. Bazar ulgamynda hoşniýetli gatnaşyk, ~~ýakymly duýgy däl-de,~~ oýlanyşykly çemeleşmek, ýagny rasionalizme, esasy orun berýär. Adamlar üçin nämäniň zerurdygyny aýtman, diňe olaryň aljak peýdalary we bähbitleri barada düşündirmek gerek. Bazarda ~~hiç kim hoşniýetli gatnaşyklara garaşly bolmaga çalyşmaýar, çünki~~ harytlar deňhukukly esasyda alşyp-çalşylýar we özara bähbitler kanagatlandyrylýar. ~~Bazarda alyş-çalyş gatnaşyklary jemgyýetiň bähbidine ýardam bermegi niýet edinmeýärler, olar hatda şeýle işe ukyplydyklaryna hem düşünmeýärler.~~ Alyş-çalyş edýänler ~~diňe~~ öz hususy bähbitlerini göz önünde tutýarlar. Emma adamlar jemgyýetiň bähbitlerine-de täsirli kömek edýärler.

Bazary hereketlendiriji güýçlere (ýa-da bazar mehanizmine) hususy eýeçilik, erkin zähmet we telekeçilik bazar bäsdeşigi we bahanyň erkin emele gelmegi degişlidir.

Hususy eýeçilik jemgyýetçilik baýlygyny artdyrmaga has ukyplydyr, ol telekeçiligiň binýadyny düzýär. Hususy eýeçilikde, onuň eýesiniň hut özi girdejini almaga gyzyklanýar, şonuň üçin hem ol elmydama girdeji almagyň netijeli ösüş ýollaryny gözleýär. Hemişe gözlegde bolmak bilen ol başga adamlar üçin iş orunlaryny we girdejini almaga mümkinçilik döredär. Hususy eýeçiliginde zähmet çekip, kanuny taýdan telekeçi girdeji alýar. Telekeçi girdejiniň degişli bölegini işçilere we gullukçylara zähmet haky, ~~işçilere we gullukçylara zähmet haky~~, döwlete – renta we salgyt, resurslaryny peýdalanandygy üçin başga eýeçiliklere kärende we göterim tölegini tölemäge borçlydyr. Ilatyň dürli toparlarynyň hasabyna geçirilýän sanalan girdejiler ýaşaýyş derejâni ýokarlandyrmagyň esasy çeşmesidir. Telekeçilikdäki erkinlik zähmete ukyply adamlara girdejini almak üçin işiň ugruny saýlamaga hukugy aňladýar. Erkinlik şol bir wagtda hem gazanylan girdejini ykdysady resurslary satyn almak üçin kapitallaşdyrmaga, ýagny maýalaşdyrmaga, hukuk berýär. Önümçilige çekilýän resurslar telekeçiniň hususy girdejisiniň hasabyna tölenýär. Telekeçi töwekgelçiligi öz üstüne alyp önüm öndürýär, bazara çykarylýan harydyň görnüşleri, möçberi hili, çykadjylary, tehnologiýasy we bahasy baradaky karary özbaşdak kabul edýär, netijede, ýa üstünlik we täze pul girdejileri, ýa-da, şowsuzlyk, batmak we işiň ugruny täzelemäge zerurlyk garaşýar.

Saýlap almaga erkinlik sarp edijä öz hasabyna hili oňat harytlary we hyzmatlary almaga hukuk berýär. Hut sarp edijiniň özi bazardaky harydy satyn almak bilen näme öndürmeli, şeýle hem ýerleşdirilýän harydyň bahasynyň hiliň haýsy standartyna degişlidigi baradaky meseleleri çözüýär. Öz hususy girdejisinden zatlary satyn alyp, sarp ediji, hakykatda zähmet bölünişiginiň ugruny we ykdysadyýetiň isleg bildirýän önümleri öndürýän pudaklara resurslaryň paýlanyşyny kesgitleýär. Sarp ediji harydyň bahasyna töläp, ony çykarmak harajatlary we ulanylan tehnologiýany ykrar edýär. Diýmek, sarp ediji, ýagny alyjy, önümi nähili öndürmeli diýen meseläni hem çözüýär.

Bazary hereketlendiriji güýç, ýagny mehanizmi hökmünde bäsdeşmelik we erkin baha şu wezipäni ýerine ýetirýär. ~~Bäsdeşlik — bu ykdysady ýaryşdyr, bäsdeşlik az harajatlary resurslary sarp edip, mümkin bolan uly möçberdäki girdejini almak üçin~~

~~çalyşmakdyr.~~ Bäsdeşlik, özara garaşly bolmadyk haryt öndürijileriň, aýry-aýry harytlary satyn alyjylaryň, resurslar bilen üpjün edijileriň, zähmet bazaryda iş orunlaryny eýelemek üçin därli hünärli adamlaryň, arasynda alnyp barylýar. Bäsdeşlige gatnaşyjylar birmeňzeş we açyk maglumatlardan ugur alýarlar, şunuň ýaly maglumat çeşmesiniň biri bahadyr. Baha harajatlaryň derejesi, her firmanyň meňzeş harytlary öndürmek üçin harajatlary, alyjylaryň tölege ukyplylykderejesi, resurslar bilen bagly umytlary, dürli hünär toparlarynyň zähmet bazaryndakyýagdaýy we ş.m. barada maglumatlary berýär.

Bazar bahasynyň aňladýan ykdysady maglumatlary diňe monopoliýanyň ýok ýerinde obýektiw, dogry bolup biler. ~~Bazar we monopoliýa bir-birini ret edýän ykdysady hadysalardyr. Monopoliýa bäsdeşligiň gapa-garşylygydyr. Monopoliýa bazar ulgamyny basyp ýatyryýar, ol özüniň baha-syýasaty bilen bäsdeşleri tozdurmaga we aýgytlaýjy orunlary eýelemäge ukyplydyr.~~ Monopoliýadan tapawutlylykda bäsdeşlik birmeňzeş önümleri öndürýän köpsanly telekeçileriň bolmagyny nazarda tutýar. Telekeçiler köp sanly, şonuň üçin hem olaryň bazardaky tutýan orunlary kiçi, bu bolsa telekeçilere bazaryň bahasyňa öz hususy bähbitleri üçin üýtgetmäge mümkinçilik bermeýär diňe şeýle şertde bazar bahalary bäsdeşlige ukyply, isleg we teklipl boýunça deňagramly bolup biler. Önümi öndürýän ýa-da hyzmatlary ýerine ýetirýän firmanyň harajatlary bazaryň bahalaryndan pes bolan halatynda, oňa bäsdeşlige ukyply firma diýilýär. Başga ýagdaýda firma tozýar, dargaýar, ol özüniň harajatlarynyňöwezini dolmaga ukypsyzdyr. Bazar ulgamy örän berk hasap edilýär, bazar bäsdeşlige ukypsyzlara aman galmaga mümkinçilik berýär. Emma bu ulgam, mälim bolşy ýaly, kimdir biriniň görkezmesi boýunça döremedi. Ol adamlaryň ykdysady işiniň ewolýusiýasy netijesinde emele geldi. Ýagny, adamlaryň ykdysady işi täze tehnologiýalary ulanyp, hili has ýokary önümi çykarmaga we şol bir wagtda hem harajatlary peseldip, girdejini artdyrmaga ýardam berýän usullaryň gözleginde bolmakdan ybaratdyr. Bazaryň we önümçiligiň tehnologiýasynyň bildirýän islegleriniň yzygiderli anyklanylmagy üstünlikli işlemäge esas döredýär.

Bazaryň ýörelgesi we mehanizmi obýektiw sebäplere görä durmuş ugrunda özboluşly häsiýete eýe bolýar. Olara esasan ilatyň durmuş taýdan goraga mätäç gatlaklary (zähmete ukyply bolmadyk, wagtlaýyn işlemeýänler, köp çagalý maşgalalar

we başg.), jemagat-ýaşayyş hyzmat edaralary, tertip-düzgün, adalat we goranyş işleri bilen meşgullanýan guramalar hem başg. **degişlidir**. Bu wezipeler gönümel döwletiň gatnaşmagynda ýerine ýetirilýär: telekeçilik we bäsdeşligi kanuny esasyda sazlaşdyrmak, salgyt we býujet syýasaty boýunça ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny güýçlendirmek we ş.m.

Bazar – bu harytlaryň hyzmatlaryň satmak we almak boýunça ylalaşanlaryň toparydyr.

Ýerleşýän çägi boýunça ýerli (oba ~~lyk~~ **nyň** şäheriň çäginde); milli (~~soň~~ **ýurt** boýunça) we dünýä bazarlaryň görnüşleri tapawutlandyrylar. Bazaryň wezipesi haryt – bazar hojalygynyň ulgamynda ýerne ýetirilýär, bu ulgam haryt önümçiliginden we bazardan ybaratdyr.

Ulgam harytlary öndürmekden başlanýar, ol bazar birnäçe ugurlar boýunça neşir edýär.

- önümçilikde üznüksizlik bilen önümler öndürilýär we bazara geçirilýär.
- önümçilikde bazar ylalaşyklaryň gatnaşyklary garaşly girdeýjileri emele getirýär.
- haryt önümçilikleriniň jemgyýet – hojalygynyň zähmet bölünşigine halanmagy, önümleriň bazarda alşyk-çalşylmagyna zerurlyk döredýär.

Öz gezeginde, bazar harytlaryň öndürilişine täsir edýär. Şeýle yzyna gaýdys ykdysady baglansyk hem bazaryň aýratyn wezipelerini emele getirýär.

Birinji wezipe-bazar önümçiligi we sarp ediji birleşdirilýär. Bazar boýunça haryt önümçiligi alyjylara hyzmat edip bilmez, harytlary ulanmak mümkinçiligi bolmaz, adamlaryň islegleri kanagatlanmaz.

Ikinji wezipe-bazar önümçiligiň ahyrky netijesine gözegçiligi amala aşyýar. Hut bazarda alyş-çalyş etmek arkaly öndürilen önümleriň hili we möçberi boýunça alyjylaryň islegleriniň kanagatlanýş derejesi gönümel ýüze çykýar.

Üçünji wezipe-şeýle hem bazarda harydy alyş-çalyş etmek bilen satyjylaryň we alyjylaryň ykdysady bähbitleri hem kesgitlenilýär. Ykdysady bähbit-peýdaly zerur harytlar bilen alyş-çalyşmagy, hem-de bazar ylalaşygynyň deň güýçli bolmagyny nazarda

tutýar. Şeýle ýagdaý bazaryň irki döwürine deňeşdirip häzirki döwürde bazar ulgamy uly ähmiýete eýe boldy.

Bazar ulgamy – bu dürli maksatly köp görnüşli bazarlaryň toplumydyr. Toplum bir ~~ñ~~ näçe faktorlaryň täsiri netijesinde döredi. Birinjiden, önümçiligiň senagatlaşdyrylýan~~ñ~~ şertlerinde bazar birnäçe esse şu ugurlar boýunça giňeldi:

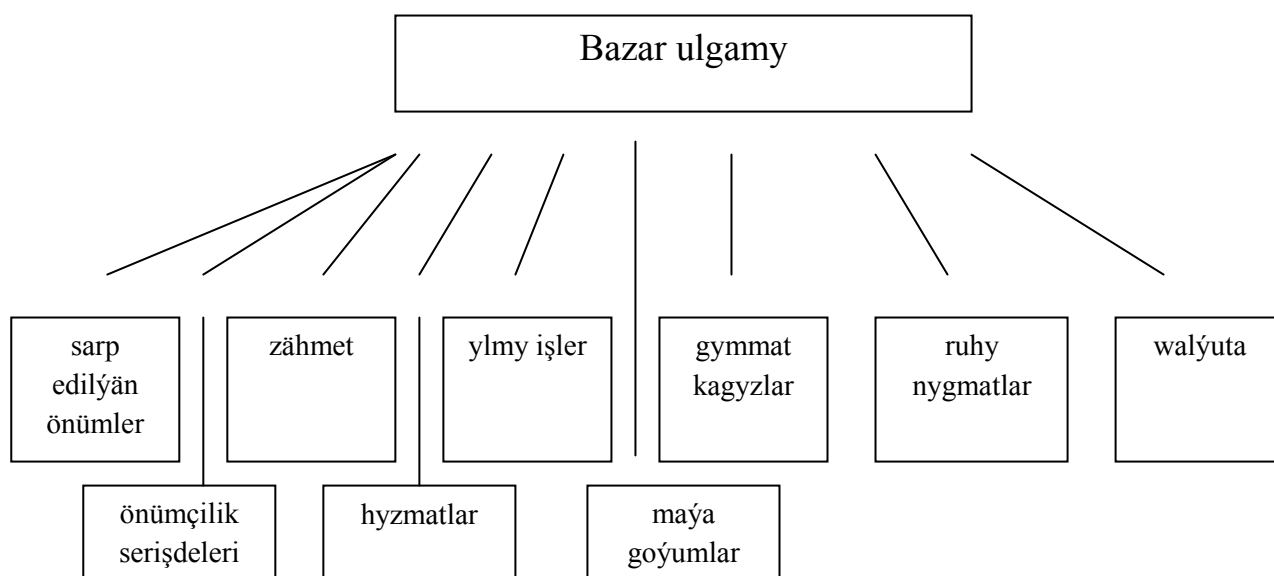
- natural önümçilik giň gerimde haryt hojalygyna öwrüldi;
- işçi güýji alyş-çalyş edilýär~~;~~;
- tölegiň ruhy hyzmatlar we nygmatlar üçin görnüşi çalt ~~özün~~süşe eýe boldy;
- ylmy barlaglaryň işleriň ahyrky netijeleri (ylmy we synag-konstruktor işler) haryda öwrüldi.

Ikinjiden, häzirki döwrüň önümçiligi dürli ugurlar boýunça ösýän adamlaryň isleglerini kanagatlandyryýan peýdaly nygmatlary köp möçberde we dürli görnüşde döredýär.

Üçünjiden, XX asyryň ikinji ýarymynda güýçli ösýän jemgyýet-hojalyk zähmet bölünişi önümçiligiň çäginde çykdy we bazar ulgamyna aralaşdy.

Dördünjiden, paýdarlar jemgyýetiniň ~~giň~~ösmegi paýn~~la~~malaryň we beýleki ~~hyzgy~~mmat kagyzzylaryň bazaryny emele getirdi.

~~Bazar ulgamynyň düzümleri~~

Surat 3. Bazar ulgamy.

Sarp ediş önümleriň bazary – köp görnüşlere bölünýär: azyk we azyk däl nygmatlar, ýaşaýyş jaýlaryň bazary we ş.m.

Önümçilik serişdeler bazary – enjamlar, ulag serişdeleri, jaýlar, desgalar, çigmal, ýangyç, elektrik energiýa we ş.m.

Hyzmat bazary – kamunal we durmuş hyzmatlary, maliýa we ätiýaçlyk amatlar, telekeçilik sany, medeni, ruhy we ş.m.

Zähmet bazary – iş berýänler we hakyna tutulýan işgärler.

Ylmy işleriň bazary – önümçilige ornaşdyrmak **üçin** taýýarlanýan ylmy netijeler.

Karz maýalar bazary – wagtlaýyn boş duran pullary ulanmak.

Gymmat kagyzlar bazary – paýnamalar we beýlekiler, girdeýji getirýän gymmat kagyzlar.

Walýuta bazary – pul birlikleriniň alyş-çalyşyklar we beýlekiler.

Ruhy gymmatlyklar bazary – alymlaryň, ýazyjylaryň we beýleki döredijilik işgärleriň döreden nygmatlarynyň alyş-çalşygy.

Bazar gatnaşyklary we deňagramlyk

- Isleg we ony kesgitleýän faktorlar
- Teklip;
- Bazaryň deňagramlygy
- Bazary sazlaşdyrmagyň usullary

Bazarda isleg we teklibi herekete getirýän toplum işler, bazar mehaniziminiň mazmunyna, bazaryň deňagramly ýagdaýyna düşünmäge kömek berýär.

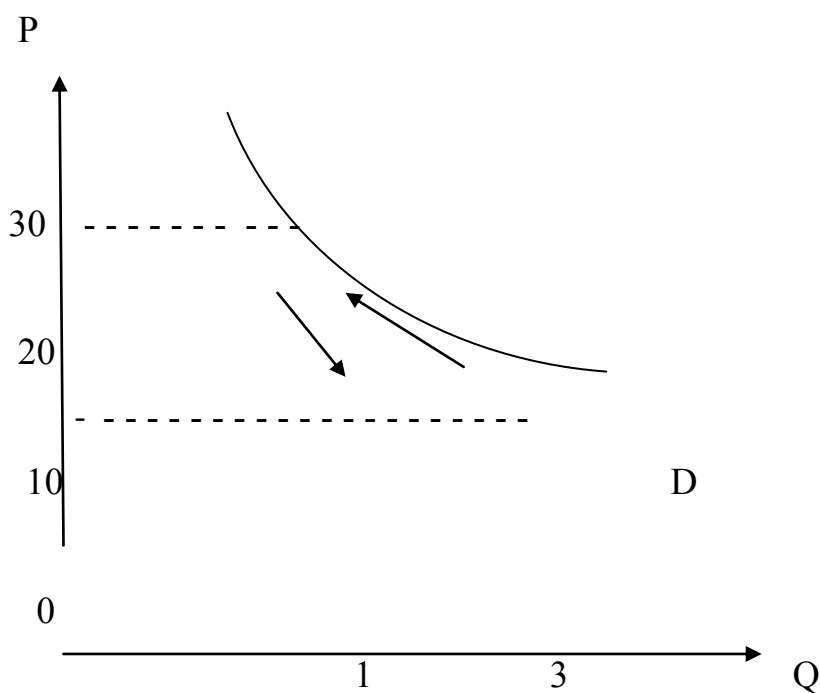
Bazar mehanizimi, bazary düzýän esasy bölekleri (elementleriň) – islegiň, teklibiň, bahanyň – bäsdeşligiň özara bagly gatnaşyklaryň hereketini, tertibini aňladýar. Bazarda işleg we teklib harytlaryň hem hyzmatlaryň bahalarynyň emele gelmegine täsir edýärler.

Isleg – alyjynyň (sarp edijiniň) bazardaky harytlary we hyzmatlary bellenen baha boýunça satyn almaga mümkinçiligini görkezýär. Başgaç, isleg bazardaky harytlary we

hyzmatlary satyn almaga aljynyň tölege ukubyny häsiýetlendirýär. Haýsy hem bolsa bir önüme bildirilýän işleg ykdysadyýetiň degişli pudagyna gatnaşygy hem aňladýar. Ýagny, alyjynyň islegini pudakdaky öndürilýän dürli önümler arkaly kanagatlandyrmak mümkinçiligi döreýär, emma önümleriň biri- biriniň deregini tutujylygy dürli derejededir.

Pudagyň önümleriniň utgaşmasynda ~~(kombinasiýasyna)~~ haryt ýa-da hyzmat görnüşde garamak mümkin. Önümiň pudaga degişliligi umumy görkezijiler, alamatlar, nyşanlar (ulanylmaga niýetlenşi, görnüşi, hili we başgalar) boýunça kesgitlenilýär. Önümleriň ýokary derejede biri –biriniň deregini tutujylygy harytlaryň şol bir islegi kanagatlandyryş derejesini suratlandyrýar. Emma özara çalşylmaga ukuply harytlaryň bahalarynyň ýütgemegi şu önümleriň her haýsyna bildirilýär, islegiň ýütgemesine alyp barýar. Şeýlelik bilen, bazar mehanizimi diňe ösýän islegleri kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Bazarda haryda şahsy we umumy ~~(köpçelekleýin)~~ isleg bildirilýär. Mysal üçin, bazarda haryt bilen bagly dürli ýagdaýlaryň döremegi mümkin. Alyjy bahasy 30 müň manatdan harydyň bir kilogramyny, şol harydyň 15 müň manadyna 3kg we ş.m. satyn almaga taýýar. Satylan harytlaryň möçberiniň bahanyň derejesine baglylygy grafikde şekillendirilýär.

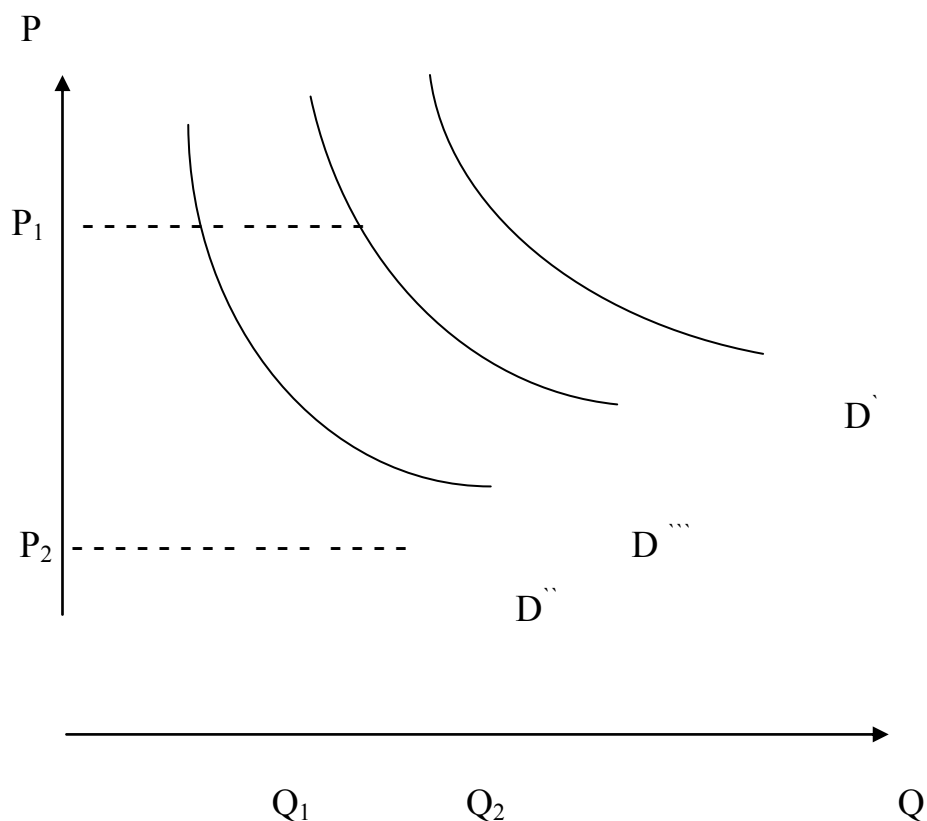
Surat 3. Islegiň egriçyzygy

Grafik bazaryň bahasy bilen ýerleşdirilen harydyň möçberiniň arasynda ters baglanşygyň barlygyna şaýatlyk edýär. Harydyň ýokary bahasy haryda işlegi çäklendirýär, bahanyň peseldilmegi, kadalaşdyrylmagy haryda islegiň köpelmegine şert döredýär. 1-nji suratdaky şekillendirilen islegiň egriçyzygy A önümiň möçberini we bahasyny kesgitli wagyta görä häsiýetlendirilýär. Grafikde egriçyzyk işlegiň üýtgeýşiniň kanunyny suratlandyrýar. Ol otr~~e~~isatel tarapa, ugrykdýrlan, ýagny pes bahadan uly möçberde harytlary satyn almaga alyjylaryň isleglerini görkezýär. Umumy görnüşde :

$$Q_D = F(P)$$

Bu ýerde Q_D –islegiň ululygy (~~demand~~), P – baha (~~price~~).

Emma işleg – üýtgeýän ululykdyr. Şunlykda, islegiň ululyg (möçberi) bilen onuň häsiýetiniň üýtgemegini tapawutlandyrmak gerek. Islegiň ululygy harydyň bahasynyň üýtgeýän ýagdaýynda dürli bolup bilerler. Islegiň häsiýeti bolsa, ýütgemän hemişelik duranlary aňladýan faktorlar üýtgäp başlan halatynda, ýütgeýär. Grafik boýunça islegiň ululgynynyň üýtgemegi egriçyzyk boýunça aşak ýa-da ýokary hereket etmek bolup şekillendirilýär (3-nji surat). İşlegiň häsiýetiniň üýtgemegi egri ~~ç~~zyzygyň hereketinde, onuň saga we çepesüýşmeginde öz beýanyny tapýar (4-nji surat).

4-nji surat. Islegi şekillendirilýän egriçyzygyň hereketi

Islegiň oňa tesir edýän faktorlarynyň: $Q_D = F(f_1, f_2, \dots, f_n)$

Ol faktorlara bahadan başga, aşakdakylar degişlidir:

- Sarp edijiniň girdejisiniň üýtgemesi;
- Meýliň ýütgemesi;
- Bazaryň ölçegi
- Baha we definsit boýunça garaşylýan netijeler;
- Harytlaryň barlygy we ş.m.

Şu faktorlar şahsy islegi şekillendirýän egriçyzygyň saga ýa-da çepesüýşmegine ýardam berýär. Mysal üçin, sapgirdeýjiniň ýütgemegi bilen egriçyzygyň D' ýagdaýa (olaryň könelýän halaty) we D'' ýagdaý (olaryň peselýän halatynda) eýe

bolup biler. Harydyň gymmatyna görä, oňa bildirilýän isleg şu formлада görkezilýär:

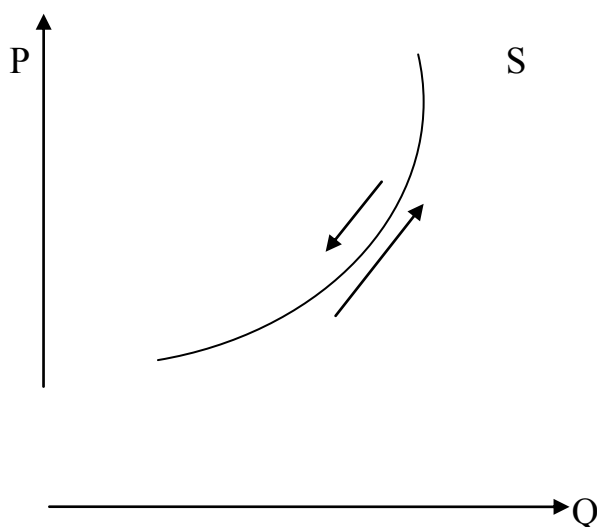
$$E_p^D = \Delta Q / \Delta P$$

Bu ýerde E_p^D –islegiň baha boýunça çeyýelik koeffisienti, ΔQ – islegiň möçberiniň ýütgemesi (artdyrmasy) %, ΔP – bahanyň ýütgemegi (artdyrmasy) %.

Islegiň egričyzygynyň görnüşü haryda bildirilýän islegiň häsiýetine baglydyr. Mysal üçin, eger-de bahanyň 1% ýokarlanmagy bilen haryda bildirilýän isleg 1%-den artyk peselse, onda isleg çeyýe diýilýär(çeyýelik koeffisienti 1-den uly), eger bahanyň 1% ýokarlanmagy bilen isleg 1% peselse, onda isleg deň aralykda diýilýär (çeyýelik koeffisienti 1-e deň), eger bahanyň 1% ýokarlanmagy islegiň 1%-den az bolmagyna täsir etse, onda islege çeyýe däl diýilýär (ýagny çeyýelik koeffisienti 0-dan 1-e çenli interwalda ýerleşýär).

Harydy tekliپ etmek – öndürijiniň bazarda belli bir bahadan satmaga niýetlän we satyp biljek harytlarynyň möçberini aňladýär. Öndürijileriň bazardaky ýagdaýlary üýtgäp durýar (harydyň möçberi, önümçilik harajatlary, sarp edilen zähmet we ş.m.). Emma oňa garamazdan olaryň hemmesi iň ýokary baha üçin çalyşýar.

Bazarda harydyň tekliپ edilşi bilen bagly dürli ýagdaýlar emele gelýär. Mysal üçin, öndürijiji A harydyň 1-ni 20müň manat, 4-ni 30 müň manat, 7-ni 50 müň manatdan satmagy nazarda tutýar. Grafikde teklibiň egri çyzygy çepden saga ýokary ugrykdyrılan görnüşe eýe bolýar, ýagny bu teklibiň egričyzygynyň adaty görnüşidir (5-nji surat).

5-nji surat. Teklibiň egričyzygy

Umumy görnüşde, $Q_s = F(P)$, bu ýerde Q_s – teklibiň möçberi (ulylygy), P —baha .

5-nji suratda egriçyzyk položitel tarapa gönükdirilip, bu ýagdaý öndürijiniň has ýokary bahadan uly möçberde harydy satmaga iseginiň bardygyna şaýatlyk edýär. Emma bahadan başga, teklibe şu faktorlaryň täsir edijiligi hem şaýatlyk edýär:

- Önümçilik faktorlarynyň bahalary,
- Tehnologiýa,
- Öndürijileriň – satyjylarynyň sany,
- Salgydyň möçberi we ş.m.

Teklip hemme faktorlaryň funksiýasydyr: $Q_s = F(f_1, f_2, \dots, f_n)$

Bahanyň bir syhly ýütgäp durmagy teklibiň çeyýeligi boýunça ölçenilýär, ol şu formula boýunça hasap edilýär:

$$E_p^s = \Delta Q / Q : \Delta P / P$$

Bu ýerde, E_p^s – teklibiň baha görä çeyýeligi, ΔQ – teklibiň möçberiniň ýütgemesi (artdyrmasy)%, ΔP – bahanyň ýütgemesi (artdyrmasy), %.

Bazaryň häzirki ýagdaýy (konýukturasy) köp faktorlaryň täsiri bilen emele geler we ýütgäp durýar, Islegiň we teklibiň anyk gatnaşygy harytlaryň gorlarynyň möçberine, bahalaryň birsyhly üýtgemegine, ilatyň girdeýjilerine, söwdanyň guramaçylygyna, reklama we başga faktorlara baglydyr. Islegiň we teklibiň arasynda esasan, uly gatnaşyklaryň emele gelmegi mümkin.

1. Teklip edilýän harytlarynyň möçberini alyjylaryň isleginden artyk bolmagy. Bu ýagdaý harytlaryň köp öndürijiligi, şeýle hem hili pes önümleriň bahalarynyň çakdan aşa ýokary bolmagy, ilatyň pul girdeýjisiniň ýetmezçiligi sebäpli döräp

biler. Harytlaryň satylyp bilinmezligi hem krizisi döretmegi mümkin, şu ýagdaýda bahany peseltmek amatly çykalgadyr.

2. Isleg teklipten agdyklyk edýär. Şu ýagdaýda isleg kanagatlandyrylmaýar, haryt gytçylygy emele gelýär. Bazar haryt gytçylygna açyk ýa-da ýapyk görnüşde bahany ösdürmek bilen jogap berýär. Bu ýagdaýda isleg bildirilýän harytlaryň öndürlişini köpeltmek, bahalary artdyrmak, ilatyň pul girdeýjileriniň ösüşini peseltmek ýaly çäreler oňaýly hasap edilýär.
3. Isleg we teklipten özara deň gelýär. Bu bolsa islegiň möçberiniň we düzüminiň teklipten möçberine we düzümine laýyk gelmegini aňladýär.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde bäsdeşlik islegiň bahasynyň we teklipten bahasynyň sazlaşykly bolmagyna ýardam berýär, bu ýagdaý islegiň we teklipten möçberiniň deňleşmegine getirýär. Baha ähli satyjylar we alyjylar üçin hokmany ululyk hökmünde çykyş edýär. Şundan deňagramly baha barada düşünje döreýär.

Deňagramly baha (P_E) – bäsdeşlik edýän güýçleriň herket etmegi netijesinde islegiň faktorlaryny we teklipten faktorlaryny deňagramly görnüşe getirýär. Emma käbir faktorlaryň täsir etmegi bilen deňagramly ýagdaý bozulyp biler, şu ýagdaýda hakyky baha deňagramly bahadan tapawutly bolar.

Durnukly deňagdamlylyk – eger-de bahalaryň tapawudy ilki başdaky (başlangyç) ýagdaýyna kem-kemden gaýdyp gelmäge ukuply bolan halatyndynda. Gaýdyp gelmedik ýagdaýynda oňa durnuksyz deňagramlylyk diýilýär.

Deňagramlylyk – her bir bäsdeşlige ukuply bazar üçin kanuny ýagdaýdyr, ol bolsa öz nobarynda bütin ykdysady ulgamy deňagramly ýagdaýda saklamaga mümkinçilik berýär.

Bahanyň deňagramly ýagdaýy dürli sebäpler görä goşulup sazlaşdyrmak arkaly durnukly bolup biler, kä ýagdaýda sazlaşdyryjy çäreler bahanyň bäsdeşlik boýunça emele gelmeginiň mehaniziminiň bozulmagyna alyp barýar.

Satuwdan salgyt alynmagy – bazar ulgamynyň sazlaşdyryjy gural hökmünde çykyş edýär. Salgyt satylýan harydyň bahasyna goşulýar. Eger-de salgydyň möçberi

ýokarlandyrlan halatynda baha hem ýokarlanýar, onuň täsiri bilen gymmatlan harytlara isleg peselip we onuň satyn alynýan möçberi azalýar.

Bahalary gözegçilik kanuny esasyda döwlet tarapyndan geçirilýär. Emma şunyň ýaly gatnyşmak bäsdeşlik esasyda bahany emele getirýän bazar mehaniziminiň kadaly işine päsgel berýär. Bahalara gözegçilik bazar ulgamynyň bozulmagyna alyp barýar.

XX asyrdan başlap bazar sazlaşdyrylýar, emme bazar kadaly hereket edýän ykdysadyýetiň bölegi bolmagynda galýar. Sebäbi bazar jemgyýet üçin zerurdyr. Mälim bolşy ýaly bazar tälege ukyply isleg bilen teklibiň arasyndaky gatnaşyklary, deňagramlylygy üpjün etmek, hojalygyň ýagdaýynyň üýtgemegini çalt duýmak, başarjaňlygy höweslendirmek ýaly mümkinçilikleri görkezýär. Emma ylmy – tehniki ösüşiň talaplaryna laýyklykda halk hojalygyny çaltlyk bilen özgertmeklik erkin bazara başartmaýar. Şonuň üçin hem bazary sazlaşdyrmaga zerurlyk döreýär.

Erkin bazaryň inflýasiýa, artykmaç öndürmeklige, telekeçileriň tozmagyna we köpçülikleýin işsizlige getirmegi mümkin. Ilatyň ýaşayyş derejesi peselýär. Şunyň ýaly ýagdaýlaryň önüni almak üçin bazary sazlaşdyrmagyň düpli usullary ulanylýar. Bazary sazlaşdyrmagyň usullary: göni we gytaklaýyn usullara bölünýär.

Göni usullara – döwlet tabşyryklary, jemgyýetçilik düzüminiň we olaryň arasyndaky gatnaşyklaryň döwlet tarapyndan emele gelmegi, ilatyň girdejileri barada syýasat we başgalar degişlidir. Bu usullaryň üsti bilen döwlet edaralary halk hojalygynda isleg bilen teklibiň arasyndaky gatnaşyga gönümel täsir edýär. Islegiň möçberine we düzümine netijeli täsir etmekde ilat girdejileri barada döwlet syýasaty amala aşyrylýar. Bu syýasat ilatyň satyn alyjylyk, tölege ukuply islegleriniň möçberini kesgitleýär. Tölege ukuply islegiň möçberi zähmet hakynyň, pensiýalaryň, talyp haklarynyň we beýleki girdejileriň jemine baglydyr.

Girdejiler baradaky syýasat kärhananyň girdejilerine hem degişlidir, ol salgyt salmagyň üstü bilen amala aşyrylýar.

Gytaklaýyn usullaryň kömegi bilen döwlet bazara oňaly täsir edýär. Olara maliýe – karz gatnaşyklary, salgyt, bahalaryň döwlet tarapyndan sazlaşdyrylmagy we başgalar degişlidir. Bazary sazlaşdyrmakda bahalara uly orun berilýär. Bahalar bir wagtyda islege hem-de tekilbe güýçli täsir edýärler. Bahalar baradaky döwlet syýasaty

erkin bazar bahalaryň emele gelmegine ýol berýär we ýaşayş üçin zerur harytlaryň bahalarynyň durnukly bolmagyny üpjün edýär.

Şeýlelik bilen, göni usullar boýunça bazar sazlaşdyrylyp, halk hojalygy boýunça makro gatnaşyklar emele gelýär, gytaklaýyn usullar – kärhanalaryň arasyndaky, harytlaryň topary boýunça mikrogatnaşyklar kesgitlenilýär.

Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary

- ykdysady ulgam;
- bazar ykdysadyýetiniň aýratynlygy;
- gatyşyk ykdysadyýet~~ý~~.

Hojalyk işleri ýerine ýetirilende adamlaryň özaralarynda ykdysady gatnaşyklar kesgitli ulgam hökmünde hereket edýär, bu ulgam gatnaşyklaryň obýektini, subýektini we olaryň arabaglanşygynyň dürli görnüşlerini öz içine alýar. Ameriklay meşhur alym W.Leontýewiň bellemegine görä, her bir ýurdyň ykdysadyýeti bu işleriň köp dürli görnüşlerinden ybarat uly ulgamy aňladýar. Ulgamy düzüji bölek beýleki bölekler bilen özaragatnaşykda we özarabagly bolany üçin hereket edip bilýär. Ykdysady ulgamda işler hemişe guramaçylykly, sazlaşykly ýerine ýetirilýär.

M.Fridmen “Kapitalizim we erkinlik” diýen kitabynda adamlaryň arasynda ykdysady işleri sazlaşdyrmagyň iki usulyny beýan edýär:

Birinjisi – merkezleşdirilen ýolbaşçylyk ýa-da basganjaklar boýunça ýolbaşçylyk etmek (harby edaralar usullar).

Ikinjisi – şahsyýetleriň meýletin hyzmatdaşlygy ýa-da özakymyna emele gelýän tertip-düzgün boýunça, bu ýerde işi alyp barmaga itergi beriji güýç – bahadyr.

Ykdysady ulgamyň ulanylýan resurslarynyň barha kemelýänligi sebäpli çäklidir. Jemgiýetiň ösmegi bilen çäkliligiň derejesi beýgelýär, öwezini dolup bolýan, gaýtadan öndürüp bolýan önümçiligiň resurslarynyň gorrasy azalýar. Sarp etmek bolsa, täze harytlar~~ý~~ we hyzmatlar~~ý~~ önümçiligine itergi berýär. Harytlaryň we hyzmatlaryň hil derejeleri ýokarlanýar, bu bolsa harytlara we degişlilikde inwestisiýalary islegi

güýçlendirýär. Resurslaryň çäkli bolany üçin. Saýlap almak bilen jemgiýet isleg bildirýän netijä gelmek üçin haýsy hem bolsa bir zadyň haýryndan geçmeli bolýar.

Eger-de ykdysady resurslar ýaşaýyş jaýlaryny gurmak üçin peýdalanylan ýagdaýynda onda onuň gymmaty (pul görnüşinde) ýer, materiallar we işçi güýji üçin çykdaýjylardan ybaratdyr. Hasap edilen harajatlara hassahana, mekdep, kitaphana ýa-da edara degişli bolup biler, çünki olar hem şol resurslaryň hasabyna bina edip bilner. Jemgiýet ähli resurslaryny ýaşaýyş jaýlaryny gurmaga gönükdirip biler, ýa-da ýaşaýyş jaýlarynyň gurluşygyny azaltmagyň hasabyna, hassahanany we mekdebi gurmaga mümkinçilik alar. Şeýlelik bilen ýaşaýyş jaýlarynyň gurluşygynyň möçberi hassahanaňky, mekdebiňki bilen işi alyp barmagyň dürli ugurlaryny görkezýär. (tabl.)

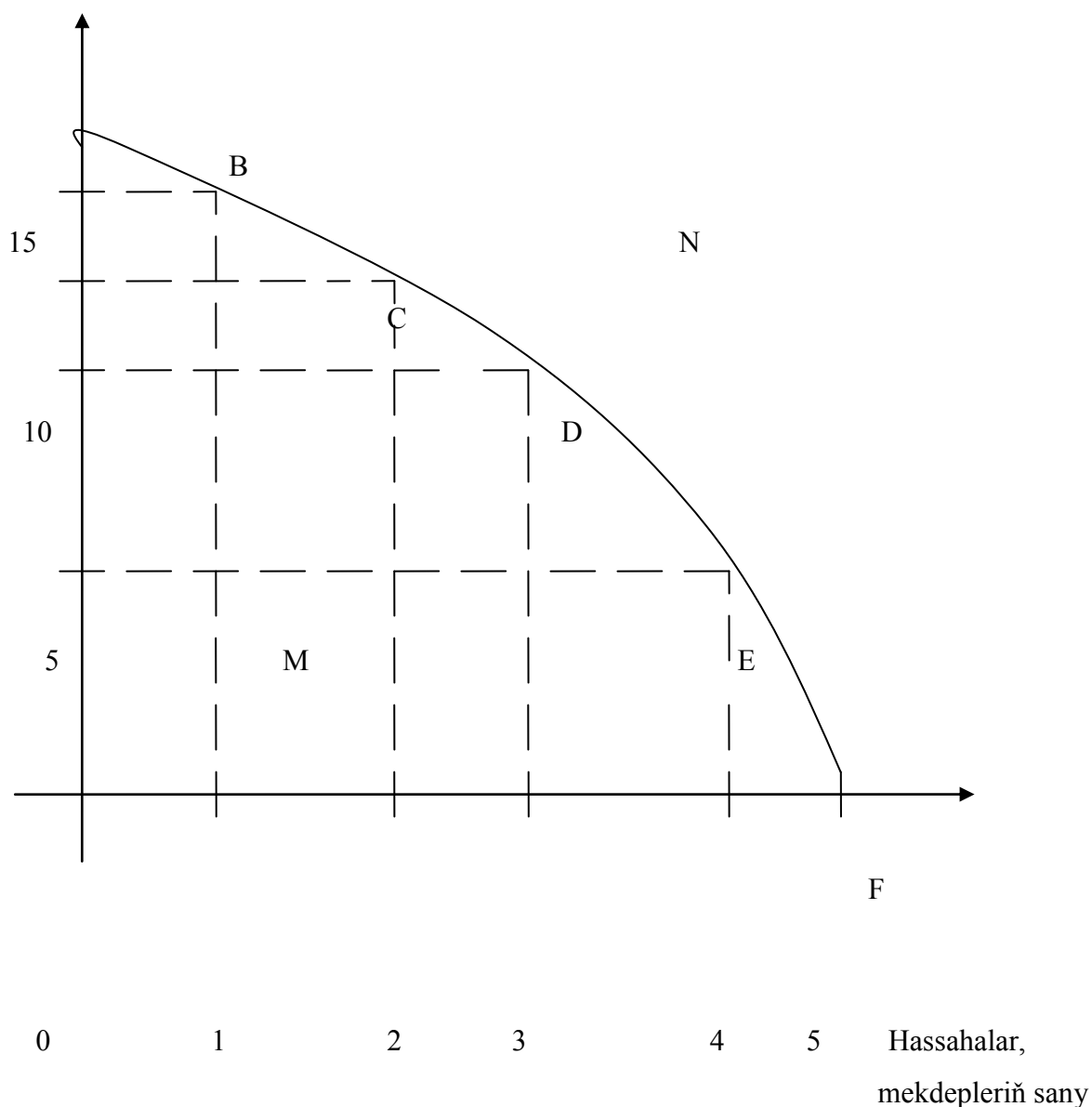
Tablisa 1

Işi alyp barmagyň dürli ugurlary

Mümkinçilikler	Ýaşayyş gurluşy müň sany	Hassahana, mekdebiň gurluşy
A 1	15	0
B 2	14	1
C 3	12	2
D 4	9	3
E 5	5	4
F 6	0	5

Şu mysaly önümçilik mümkinçilikleriniň çäginde şekillendirýän grafikde görkezeliň. Nokatlary gurup, grafigi alarys, nokatlary (ABCDEF) birleşdirip, önümçiligiň mümkinçiligini häsiýetlendirýän egri çyzygy alarys.

Ýaşayyş
jaýlary

6-njy surat. Önümçiligiň mümkinçilikleriniň çägi

Üýtgetmäniň ykdysady manysy jemgiýetiň ykdysadyýetde tehnologiýany saýlap alýanlygyny aňladýar, biziň mysalymyzda ýaşayyş jaýlaryň gurluşygy bilen hasahanalaryň, mekdepleriň arasynda tehnologiýa saýlanylýar. Öz mümkinçiligini doly derejede peýdalanýan milli ykdysadyýet, haýsy hem bolsa bir nygmatyň haýryndan geçmän, başga nygmatyň önümçiligini artdyryp bilmeýär. Öz mümkinçiliginiň çäginde ykdysady ulgamyň işlemäge ukyplylygy onuň netijeliligini subut edýär.

M nokady saýlap almak jemgiýet üçin şowly däl, çünki ol önümçilik resurslaryny netijeli ulanmaga mümkinçilik bermeýär. N nokady saýlap almak önümçiligi işletmäge mümkinçilik bermeýär, çünki ol bar bolan mümkinçiliklerden daşda ýerleşýär. Şeýlelik bilen, ykdysady ulgamy netijeli işletmegiň esasy wezipesi saýlap almak bilen baglydyr.

Saýlap almagyň mazmuny: eger-de köp dürli görnüşli islegleri kanagatlandyrmak üçin faktorlar çäklendirilen halatynda, hemişe olary ulanmagyň başga ugurlaryny ýüze çykaryp hem-de utgaşdyryp täze mümkinçilikleri emele getirmek bolar.

Ykdysady ulgamlar – umumy görnüşinde jemgiýetiň ykdysady taýdan gurluşyny emele getirýän özara bagly elementleriň jemidir. Dürli ykdysady ulgamlar esasy iki ölçeg (kriteriýa) boýunça toparlara bölünýär. Ol kriteriler şeýle beýan edilýär:

- önümçilik serişdelerine eýeçiligiň görnüşleriniň agdyklyk etmegi;
- Ykdysady işleri utgaşdyrmagyň we dolandyrmagyň usuly.

Önümçilik serişdelerine eýeçiligiň agdyklyk edýän görnüşleri we ykdysady işleri utgaşdyrmak we dolandyrmak üçin ulanylýan usullar boýunça ölçegler tapawutlandyrylýar. Esasy ykdysady meseleleriň çözülişi usullary boýunça ýönekeý, buýruk beriji we bazar ykdysadyýeti, gatyşyk ykdysadyýet ýaly görnüşler hereket edýär.

Ýönekeý ykdysady ulgam – taryhy döwürden döp bolan, ol natural hojalyga esaslanýar. Senetçilik, oba hojalygy onuň görnüşleridir. Ykdysady subýektiň ýerine ýetirýän işiniň ugry, onuň gurnalyşy, önümçiligiň gerimi subýektiň degişli durmuş topary boýunça kesgitlenilýär. Subýektiň durmuşda belli bir topara degişli bolmagy şahsyýetiň önümçilik işine, onuň sarp edýän harytlaryna (hyzmatlaryna) we ýaşayyş keşbine täsir edýär. Taryhy döwürde dörän döp-dessurlar boýunça gurulýan gatnaşyklar we olara esaslanyp tapylýan çözgütler bilelikde ýönekeý ykdysadyýetiň ulgamlaryny emele getirýärler.

Bazar ykdysadyýetiniň ulgamy – şu ýörelgelere esaslanýar : hususy eýeçilik, bahanyň erkin emele gelmegi, bäsdeşlik. Bazar ykdysadyýeti aýry-aýry subýekitleriň şahsy

bähbitlerini nazarda tutmaga mümkinçilik berýär. Şahsy bähbit, öz ýerine ýetirýän ykdysady işinden has ýokary netijäni almaga çalyşmak we bazaryň mehanizimini – isleg we teklibi esasy ykdysady meseleleri çözmek üçin ulanmak. Sap bazar ykdysadyýetinde döwlet bazaryň ýagdaýyna goşulmaýar, diňe oňa gözegçilik edýär. Bazaryň hemme subýekitleri şahsy bähbitleri we peýdalary üçin özbaşdak hereket edýärler. A.Smitiň bellemegine görä, her bir adam hususy bähbitlerini durmuşa geçirmek bilen jemgiýetiň bähbitlerine hem netijeli goşant goşýar. Bazar ykdysadyýetinde näme, nähili we kim üçin öndürilýän diýen mesele bazarda “görünmeýän el” boýunça baha, girdeýji we zyýan çekmek ýaly görkezijiler boýunça kesgitlenilýär.

Bazar ykdysadyýetiniň möhüm kemçilikleri:

- ykdysadyýetiň öz akymy boýunça ösmegi;
- jemgiýetde durmuş meseleleriniň - bilim, saglygy goramak, pensiýa meseleleriniň we başga raýatlaryň durmuş taýdan goraglylygy - bazaryň usullary bilen çözmäge mümkinçiligiň ýoklygy;
- tebigy resurslary ulanmagyň netijeliliginiň pesligi we daş töweregi goramagyň mehaniziminiň bolmazlygy;

Buýruk beriji ykdysady ulgama – resurslary paýlamak we önümçiligi meýilleşdirmek merkezi döwlet guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Önümleriň görnüşleri şeýle hem olar nähili we kim üçin öndürilmeli we haýsy bahadan ýerleşdirmeli ýaly meseleleri diňe merkezi guramalar çözüýär. Şunuň ýaly ykdysadyýet şeýle ýörelgelerden ugur alýar: döwlet eýeçiligi; bahany buýruk boýunça kesgitlemek; merkezden meýilnamalaşdyrmak. Ykdysadyýete häsiýetli aýratynlyk – önümçiligi monopollaşdyrmak, ol bolsa ýaramaz ýagdaýa - ylmy – tehnikä öňegidişiň gowşamagyna - getirýär. Ähli ykdysady resurslar doly derejede peýdalanylýar, emma öndürilýän nygmatlara gytçylyk duýulýar. Merkezden dolandyrmak we kadalaşdyrmak jemgiýetiň köpgörnüşli ähli isleglerini kanagatlandyrmaga mümkinçilik bermeýär. Bazaryň “görünmeýän eli” (bäsdeşlik, isleg we teklib, bahanyň emele gelmegi we ş.m.) döwletiň “görünýän el” bilen çalyşylýar. Buýruk beriji ykdysadyýetiň ýönekeý görnüşine

maşgala potratçylygynda, indiividual kärhanada syn etmek, mümkin. Bu görnüşlerde hojalygyň ýolbaşçysy ykdysady işi önümçiligiň maksadyna we her bir işgäriň ukybyna görä kadalaşdyrýar.

Däp bolan ulgam – gowşak ösen ýurtlarda hereket edýär. Nesilden nesile geçýän däp-dessurlar boýunça harytlaryň we hyzmatlaryň görnüşleri, olary kimiň we nähili öndürilmelidigi kesgitlenilýär. Nygmatlaryň, önümçiligiň tehnologiýasynyň sanawy we olaryň paýlanylyşy däbe esaslanýar. Şahsyýetiň ykdysady islegi myrasyň möçberi we kasta degişlilik boýunça kesgitlenilýär. Şu ulgama tehniki progressi ornaşdyrmak uly kynçylyklary döredýär. Mysal üçin, geçen ýylda Braziliýada kofe ösdürilen bolsa, şu ýyl hem kofe öndürilýär, öňki tehnologiýa usullar boýunça, öňki sarp edijiler üçin.

Jemgiýetiň ösüşinde geçiş ykdysadyýeti aýratyn orun tutýar. Geçiş ykdysadyýeti üýtgeýän ýagdaýda ugur alýan bolup, bir ýagdaýdan başga bir ýagdaýa, ýa-da hojalygyň başga görnüşlerine geçip biler. Geçiş ykdysadyýetden geçiş döwri tapawutlanýar, jemgiýetiň ösüşinde jemgiýetçilik gatnaşyklarynyň başga görnüşine çalşmagy amala aşyrylýar.

Gatyşyk ykdysadyýet – döwlet we hususyýetler (kärhana we öý hojalygy) ähli resurslary we maddy nygmatlary öndürmekde, paýlamakda, alyş-çalyşda we sarp etmekde möhüm ähmiýete eýedir. Döwlet bazar ykdysadyýetine gatnaşýar, emma bazaryň sazlaşdyrylmagyna güýçli täsir etmeýär. Oňa ösen ýurtlar degişlidir. ABŞ, Angliýa, Germaniýa, Fransiýa we beýlekiler. Häzirki döwürde ykdysadyýetiň üç modeliniň hiç biri hem özbaşdak hereket etmeýär. Ösen ýurtlaryň ählisinde diýen ýaly üç ulgam utgaşdyrylýar we gatyşyk ykdysadyýet görnüşini alýar. Gatyşyk ykdysadyýetde bazar mehanizimleri öňdebaryjy däp-dessurlar we döwletiň işjeňligi bilen üsti doldurylýar. Adam Smitiň erkin bazary taryhda galdy. Döwlet diňe gümrük we salgyt syýasaty bilen çäklenmeýär, ol bazarda monopoliýanyň hereketlerini sazlaşdyrýar, onuň ykdysadyýetde öz bölegi bar, harytlary (hyzmatlary) öndürýär, kähalatda olary paýlamaga-da gatnaşýar. Käbir bahalara gözegçilik edýär (mysal üçin, azyk harytlara, jemagat hyzmatlaryna we başgalara), ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmäge

gatnaşýar. Şol bir wagtda hem döwletiň ykdysadyýetde goşulmak derejesi doly çözülmelik meseledir, bu meseläni çözmäge her bir ýurt öz boluşly çemeleşýär.

Şwesiýa nusgasy – döwleti ykdysadyýeti durnuklygy üpjün etmäge we girdeýjileri gaýtadan paýlamaga gatnaşýar. Şwesiýanyň nusgasynyň özenini durmuş syýasaty düzýär. Ony üstünlikli amala aşyrmak üçin salgydyň ýokary derejesi ulanylýar, olar jemi içerki önümiň 50 gäterime barabardyr. Netijede ýurtda işsizlik ýok diýen ýalydyr, ilatyň dürli toparlarynyň girdeýjileriniň aratapawudy uly däldir, raýatlaryň durmuş üpjünçiliginiň derejesi ýokarydyr, Şwesiýanyň kompaniýalarynyň eksporta ukyplygy hem ulydyr. Şwed nusgasynyň esasy artykmaçlygy – ykdysady ösüşiň ýokary depginleri doly derejede iş bilen üpjünçilik we ilatyň durmuş derejesine baglydyr.

Ykdysadyýetiň Ýapon nusgasy – milli aň – düşüňjäniň ösen derejesine, milli bähbitleriň şahsy bähbitlerden ýokary tutulmagyna, işgärleriň zähmete ýokary höwesine we jogapkärçiligine esaslanýar. Olar zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmaga ýardam berýärler, önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär, onuň hili gowulanýar. Dünýä bazarynda ýapon harytlary bäsdeşlige ýokary derejede ukyplydyr. Ýaponiýanyň ykdysadyýeti daşary ýurt tejribeleri ulanmakda milliligi saklaýar, bu bolsa Ýaponiýanyň şertlerinde oňat netije berer. Ösen meýilnamalaşdyrmak, hökümetiň we hususy eýeçiligiň ýokary derejede sazlaşykly işi bu nusgany tapawutlandyrýar. Döwletiň ykdysadyýetiniň meýilnamalaşdyrmak boýunça çözgütleri maslahat beriji häsiýete eýedir. Meýilnamalar ykdysadyýetiň aýry-aýry ugurlarynyň mümkinçiliklerini jemläp, olary umumy milli meseleleriň ýerine ýetirilmegine gönükdirýärler. Ýaponiýanyň ykdysadyýetine döp – dessurlary aýawly saklamak we başga ýurtlardan ösüşe mümkinçilik berýän öndebaryjy tejribani almak hem-de olary utgaşdyrmak häsiýetlidir.

Amerikanyň nusgasy – boýunça döwlet ykdysadyýeti alyp barmagyň düzgünlerini işläp taýýarlamaga we ony gözegçilikde saklamaga, YBSDI-ni erkin telekeçiligiň, bilimli medenýetiň ösüşini üpjün etmäge gatnaşýar. Ilatyň pes girdeýjili toparyna ýeňillikler, kömekler berilýär we elýeter durmuş şertleri döredilýär. Ýöne ilatyň emläk taýdan garyplara we baýlara bölünmegine pesgälçilik berilmelidir. Zähmet öndürijiligi has

ýokarydyr, zähmete ukyply her bir adam özüni, maşgalasyny üpjün etmek üçin serişdeleri gazanyp biler.

Emma ykdysadyýetiň gatyşyk görnüşi üçin şu häsiýetler umumydyr:

- eýeçiligiň köp görnüşliligi, olaryň arasynda önümçilik serişdelerine hususy eýeçilik we hojalyk işleriniň netijeleri möhüm orun tutýar;
- bazar ulgamynyň, bäsdeşligiň we bahanyň ösen derejesi;
- hojalyk subýekitleri üçin, kanunçylygyň çäklerinde, döredijilik ukyplaryny iş ýüzüne geçirmäge we esasy ykdysady meseläni özbaşdak çözmäge mümkinçilik;
- ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda döwletiň netijeli tutýan orny. Esasy üns döwlet maksatnamalaryna, salgyt ulgamyna, maliýe karz ulgamyna, zähmet baradaky kanunçylyga we ş.m. berilýär;
- ykdysadyýetiň açyklygy, telekeçilikdäki erkinligi daşary ykdysady gatnaşyklara giňden ornaşdyrmak (harytlary eksporta çykarmak, maýa goýum taslamalaryny durmuşa geçirmäge gatnaşmak, innowasion tehnologiýalary import etmek we başgalar).;
- halkyň ruhy gymmatlyklaryny, döp-dessurlaryny we hojalygy ýöretmegiň endiklerini gorap saklamak hem döwrebap ösdürmek.

Durmuş ugurly ykdysadyýet

- esasy aýratynlyklary;
- görnüşleri

Ikinji jahan urşundan soň günbatar ýurtlarda ykdysadyýeti döwlet tarapyndan kadalaşdyrmak giň gerime eýe boldy. Döwlet hukuk we demokratiýa boýunça kämilleşip başlady. Bazar ykdysadyýetiniň täze-durmuş ugurly-görnüşü emele geldi. Onuň esasy sypatlary şulardan ybaratdyr. Birinjiden, şeýle ykdysadyýetde eýeçiligiň dürli görnüşleri kadaly ýagdaý diýip hasap edilýär. Onuň üsti bilen eýeçilik gatnaşyklarynda

demokratiýanyň has uly orun tutýandygy mälim edilýär. Şeýle hem ykdysadyýetde döwlete degişli bölegiň hereket etmegine zerurlyk hökmünde garalýar.

Ikinjiden, durmuş ugurly ykdysadyýetde ähli raýatlar kanuny ýagdaýda esasy durmuş bilen bagly hukuklara eýe bolýarlar.

Üçünjiden, ilatyň has zerur toplum isleglerini ýeterlip derejede kanagatlandyrmak üçin döwlet degişli şertleri döredýär. Şu maksat bilen döwlet orta we ýokary bilimi, saglygy garamagy, medeniýeti we maddy däl önümçiligiň beýleki pudaklaryny we hyzmatlaryny öz içine alýar giň hem ösen durmuş edaralaryny garamagynda saklaýar. Durmuş maksatnamalaryna degişli çykdajylary hem döwlet öz üstüne alýar.

Günbatar ýurtlar durmuş ugurly harajatlaryň möçberi we hili boýunça dünýäde ýokary derejä ýetdiler.

Birleşen Milletler Guramasynada jemleýji-adam ösüşiniň indeksi-görkeziji hasap edilýär. Bu görkeziji üç ululygyň: her adama düşýän jemi içerki önümiň, adam ömrüniň garaşylýan dowamlygy 25 we ondan ýokary ýaşly adamlaryň bilim (medeni derejesi). Şu görkeziji her ýurt boýunça hasap edilýär.

Adam ösüşiniň indeksi boýunça, häzirki wagtda, birinji orun Ýaponiýa (0,976), ikinji-Kanada (0,982), başinji-Şweçiya (0,977), altynjy-ABŞ (0,976), sekizinji-Fransiýa(0,971) we ş.m. Adam başyna düşýän JIO-ň möçberi boýunça (ABŞ-ň dollarynda) ABŞ-da 24575, Ýaponiýada-20534 we ş.m. Garalýan döwürde adam ömrüniň dowamlygy Ýaponiýada 79 ýyl (iň ýokary), Fraçiyada 77 ýyl, Kanadada 76 ýyl we ş.m. Okalýan ýylyň orta möhleti Demirgazyk Amerikada we Günbatar Ýewropada 11-12 ýyl, Russiýada-9 ýyl we ş.m.

Dördünjiden, durmuş ugurly ykdysadyýetdedöwlet salgydyň üsti bilen raýatlaryň şahsy girdejilerini gaýtadan paýlaýar. Girdejiler gurply adamlardan hal-ýagdaýy pes derejedäkilere gönükdirilýär. Döwlet girdejini şunuň ýaly paýlamak bilen köpçagaly maşgalalara, maýyplara, garrylara we başgalar. Ýaşaaýyş üçin zerur serişdeler bilen üpjün edýär.

Bäşinjiden, durmuş ugurly bazar ykdysadyýetdeorta synp ýa-da gatlak diýip at berilýän (alýan girdejiniň möçberi boýunça) paýat jemgyýetiniň durmuş taýdan daýanjy emele gelýär. Ösen ýurtlarda ~~raýatlar~~ raýatlar (maşgalalar) esasan üç synpa bölünýär: gurply

synp-10-15%; orta synp-70-80%; garyp synp-15-20%. Şeýle halatda jemgyýetde durmuş taýdan durnuklylyk ýokary derejede üpjün edilýär. Oňa döwlet tarapyndan döredilýän durmuş gaznalar uly ýardam berýärler.

Ilaty durmuş taýdan garamak maksady bilen dünýä ýurtlarynyň arasynda ilkinji gezek Germaniýanyň döwleti durmuş ätiýaçlandyryş ulgamyny döretdi. Germaniýada heläkçilikli ýagdaýlara duçar bolan we kesellän adamlary ätiýaçlandyrmak barada (1883-1884 ýý), garrylygy we maýyplagy sebäpli pensiýalary bermek(1899ý)barada kanunlar kabul edildi. Soňra durmuş ätiýaçlandyryş döwlet ulgamy Awstraliýada, Fransiýada, Beýik Britaniýada we başga ýurtlarda işe girizildi.

XX asyryň ikinji ýarymynda Günbataryň ýurtlarynda döwlet tarapyndan maliýeleşdirilýän durmuş ugurly edaralar çaltlyk bilen, hünärli işgärleri taýýarlamak we ş.m. edaralar degişlidi.

Günbatar ýurtlarda durmuş ugurly edaralaryň düzüminde durmuş üpjünçiligi boýunça döwletiň üç durmuş ätiýaçlandyrmasy, döwlet goldawy we “uniwersal”-ulgamy hereket edýär. Olar esasan dürli görnüşli salgytlaryň we zähmet hakyndan alynýan tölegleriň (mysal üçin işgärler meýletin salgytlaryň üsti bilen ätiýaçlandyryş gazanasynyň 50%-ne çenli töleýärler) hasabyna emele gelýärler.

Durmuş ätiýaçlandyryş ulgamy giň ýaýrandyr. İşgärleriň zähmet haklaryndan hökmany suratda ätiýaçlandyryş ýygymlar alynýar. Pensiýa ýa-da kömek pulyna hukuk ätiýaçlandyrylan maşgalanyň maddy ýagdaýyna garamazadan bilýär, ýöne ätiýaçlandyryş stažy, ýaşy we birnäçe başga şertler nazarda tutulýar. Zähmet hakyndan tutulýan şeýle ýygymlaryň möçberleri uly we ýylsaýyn artýar (dürli ýurtlarda 6-dan 14%-e çenli). Durmuş ätiýaçlandyrmasyň möhüm görnüşi garrylygy boýunça pensiýa almakdyr. Pensiýalar degişli ýaşa ýetenlere hem-de zerur zähmet ýa-da ätiýaçlandyryş stažy bolanlara berilýär. Pensiýalar, adatça, zähmet hakynyň 25-40% barabardyr.

Döwlet goldawy tutuşlygyna döwlet büžetiniň serişdeleriniň hasabyna tölenýär. Şeýle kömek işsizlik ýa-da zähmete ukypsyzlyk üçin berilmeýär.

Ol diňe ýaşaaýyş üçin maşgala agzalarynyň serişdeleriniň ýoklugy baradaky maglumat resmi taýdan tassyk bolandan soň berilýär. ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň, Ýaponiýanyň we beýleki ýurtlaryň pensionerleriň 1/3-4 garrylyk sebäpli döwlet

goldawyny soraýarlar. Şu ýagdaýda goşmaça belleniýän kömek puly bilen minimal pensiýa resmi taýdan garyplygyň derejesini kesgitleýän girdejiniň möçberinden köp bolmaýar.

Şweçiya, Finlýandiýa, Norwegiya, Kanada we Islandiya ýaly ýurtlarda durmuş üpjünçiliginiň “uniwersal” ulgamy ornaşdyryldy. Maýyp ýa-da ekleýjisinden mahrum bolan pensiýa ýaşyna ýeten ähli raýatlara pensiýa almaga hukuk berilýär. Pensiýalar hemmeler üçin kesgitlenen birmeňzeş möçberde tölenilýär. Töleg serişdeleri 16-18 ýaşyna ýeten ähli raýatlardan pensiýa ýaşyna çenli ýörite salgydy almak ýoly bilen emele gelýär mysal üçin, Şweçiyada we Norwegiyada erkek adamlar üçin pensiýa ýaşy 67 ýyl.

Ýurdumyzda zähmetiň has oňaýly şertlerini döretmeklige we ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmagy üpjün etmäge gönükdirilen giň göwrümlü durmuş goragly syýasaty alnyp barylýar.

“Durmuş üpjünçiligi hakynda” Türkmenistanyň Bitewi kanuny özüniň mazmuny boýunça bir bütewi ulgam hökmünde çykyş edýär. 2009-njy ýylyň 6-njy martynda kabul edilen üýgetmelere laýyklykda kömek pullarynyň möçberi ýokarlandy. Şol bir wagtda hem çaga seretmek boýunça kömek puluny çaganyň 3 ýaşy dolýança tölenilmegi bellendi.

Ýurdumyzda häzirki wagtda hereket edýän pensiýa emele gelşi “nesilleriň raýdaşlygy” usulyna esaslanýar. Sebäbi, şu günki işleýän adamlaryň geljekdäki pensiýasy üçin iş berijiler tarapyndan tölegler amala aşyrylýar. Şol tölegler bolsa, häzirki pensionerleriň pensiýalaryny tölemäge gönükdirilýär.

Türkmenistanyň ykdysadyýetinde ätiýaçlandyryş işi durmuş-ykdysady durnuklygy we howpsyzlygy, raýatlaryň we edaralaryň emläk bähbitlerini tebigy, tehnogen, ykdysady we gaýry töwekgelçiliklerden netijeli goraglygyny üpjün edýän ygtybarly maliýe guraly hökmünde çykyş edýär. Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasy Türkmenistanda ätiýaçlandyryş işi baradaky döwlet syýasatyny amala aşyrýan guramadyr.

Ätiýaçlandyryş hyzmatlarynyň bukjasynda häzirki wagtda ätiýaçlandyryşyň 40-dan gowrak görnüşleri bolup, her bir raýata özüni we öz emlägini goramaklygyň mümkinçiligini döredýär. Bular saglyk we ömür ätiýaçlandyryşy, jaýlaryň, öýleriň, öý emläginiň, şeýle hem awtoulaglaryň, durmuş tehnikasynyň we enjamlarynyň ätiýaçlandyryşydyr. Daşary ýurtlara gidýän raýatlaryň saglygynyň ätiýaçlandyryşy bolsa adaty tejribä öwrülendir.

Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasynyň hünärmenleri tarapyndan dünýäniň öňde baryjy ätiýaçlandyryş kompaniýalary bilen bilelikde dünýä tejribesinde kabul edilen senagat, gurluşyk-guramaýyş, energetika, awiasiýa, deňiz we beýleki iri töwekgelçilikleri ätiýaçlandyrmaklygyň ýörite ätiýaçlandyryş maksatlary işlenip taýýarlanylady.

Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasynyň baş maksady – ilaty, edara-kärhanalary, daşary ýurt maýa goýumlaryny ätiýaçlandyryş goragy bilen üpjün etmekden, ätiýaçlandyryş hyzmatlaryny ätiýaçlandyryş bazaryň aýratynlyklaryny we müşderileriň islegini hasaba almak bilen, ýokary halkara derejesinde ätiýaçlandyryşlar üçin amatly şertlerde ätiýaçlandyryş hyzmatyny hödürlemek bolup durýar.

Ykdysady ösüş bilen birlikde durmuş ulgamy özgerer. 2010-njy ýylyň Döwlet büjedinin serişdeleriniň 70 göterim (maý goýumlaryny hasap etmezden) durmuş ugurly pudaklara ugradylýar. Şol bir wagtyda ykdysady ulgamda dünýäde bolup geçýän maliýe çökgünliginiň döremeginiň sebäplerini, ugurlaryny, ýetirjek täsirini seljermäge we onuň önüni alyş çäreleri taýarlamak hem-de gözegçiligi yzgiderli alyp barmak, bu baradaky ýagdaýy hökümetiň dykgatyna ýetirmek boýunça iş ýola goýuldy. Ýurdumyzy, şol sanda ykdysady ulgamy gündelik dolandyrmak bilen bagly işler kämilleşdirilýär, ýagny elektron resminamalar dolanşygynyň bitewi pudaklar ulgamy herekete girer. Nyrhlaryň durnukly we pulýň-manadyň-hümmetsizlenmegini 5 göterimden ýokary bolmagyk derejeleri üpjün ederler.

Bilim-ylm ulgamy ýokary taýarlykly hünärmenleri we ýaş alym taýarlamaga gönükdirilýär. Bilim, ylm edaralaryň maddy-tehniki binýady mundan buýana hem pugtalanýar. Bedenterbiýe we olimpiýa hereketiniň ýurdumyzda gerimi barha giňelýär, äňli wagtylarda stadionlar we suw-sport toplumlaryny güýçli depginlerde bina edilýär, olaryň üstüni Aşgabatda gurulýan Olimpiýa şäherjigi we Gyşky sport oýunlar köşgi ýetirer.

Şeýlelik bilen, göz önünde tutulan maksatlar önümçiligi ösdürmäge, ilatyň ýaşayyş we ruhy derejesini ýokarlandyrmaga, adam maýsyny baýlaşdyrmaga gönükdirilýär. Şu babatda häzirki wagtyda ýurdumyzda ylmy köp talap edýän önümçilikleri, bäsdeşlige ukuply önümleri öndürmegi üpjün edýän täze maglumatlar tehnologiýasyny işläp taýarlamak we özleşdirmek ykdysadyýetiň ösüşine degerli goşant bolar. Ýagny milli ykdysadyýeti ösüşine ýurdumyzyň senagatyny we ylmy-tehniki netijeligini ösdürmek arkaly üpjün etmekden ybaratdyr.

- Türkmen modeliniň esasy maksady
- Ykdysadyýetiň köpgurluşly häsiýeti
- Bazary kadalaşdyrmagkda döwletiň tutýan orny
- Ilaty durmuş taýdan goramak

Garaşsyzlygy gazanan her bir ýurtda düýpli özgerýän döwlet gurluşynyň möhüm bölegi hökmünde ykdysadyýetiň ösüş ýoluny kesgitlemek – özüniň çözülmegini talap edýär. Ýurdyň hemme taraplaýyn ösmegi, syýasy durnuklylyk şu meseläniň çözgüdine bagly bolýar. Ykdysadyýeti kämil, sazlaşykly hem çet ýere ösüşi ugurlaryny saýlap almaga milli model ýardam berýär. Onuň hetijeli görnüşi jemgyýetiň islegini kanagatlandyrmaga, döwletiň makroykdysady kadalaşdyryjy çäreleri bilen utgaşykly bolmaga esas döretýän şertleri işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýär. Bu şertler bolsa öz gezeginde asudalyga, ösüşe meýil döredýär.

Model her hili içki we daşky ýagdaýlary nazarda tutup, ykdysadyýete baha bermek üçin taýýarlanylýar. Ykdysady modelde her önümçilik faktorynyň aýratynlykda we olaryň bilelikde edýän täsirini, faktorlaryň özarabagly hereketiniň ugurlaryny anyklamaga mümkinçilik berýär. Her bir ýurt kesgitlän maksadyna görä özüne mahsus modeli düzýär.

Garaşsyz Türkmenistanda ykdysadyýet döwlet gurluşynyň aýrylmaz bölegidir. Döwlet garaşsyzlygynyň hemişelik Bitaraplygynyň бүтін dünýäde ykrar edilmegi ýurdumyzyň ähli taraplaýyn ösmegine giň ýol açýar.

Ilkinji nobatda ýurdumyz geografiýa taýdan iki yklymyň çatrygynda ýerleşýändigini bellemek gerek. Hut şu nukdaý nazardan hem dünýäniň ähli döwletleri bilen özara syýasy we ykdysady bähbitli hyzmatdaşlyk ýola goýulýar, sebitde we бүтүндүнýäde asudalygy üpjün etmek boýunça netijeli döwlet syýasaty alnyp barylýar. Bu bolsa Türkmenistanda geosyýasy ýagdaý babatda Ewropa bilen Aziýanyň arasynda köpri bolup durýan döwlet hökmünde çykyş etmegi, onuň her taraplaýyn ösüş üçin amatly şertleri döredýär. Bitaraplyk derejesi “Açyk gapylar” syýasaty şeýle şertleri ýerlikli ulanmaga we giň gerimli halkara ykdysady hyzmatdaşlygy ýola goýmaga

mümkünçilik berýär. Häzirki wagtyda Türkmenistan dünýäniň ýüze golaý ýurdy bilen söwda—ykdysady gatnaşyklary ýola goýdy. Şu maglumatlar Türkmenistan döwletiniň baglanyşdyryjy ýagdaýyna şaýatlyk edýär. Dünýä ýurtlary bilen aýratyn hem sebitde däbe öwrülen taryhy, ykdysady, medeni – gumanitar gatnaşyklar gikeldilýär we özara bähbitli wezipeleri çözmäge gönükdirilýär. Türkmenistan ykdysady hyzmatdaşlyk guramasynyň işine işjeň gatnaşýar. Aşgabatda BMG- nyň öňüni alyş diplomatiýasynyň Merkezi Aziýa boýunça Merkezi ýerleşýär.

Türkmenistan Ewropada Howupsyzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasynyň agzasydyr. Ewropanyň syýasy, ykdysady we gumanitar guramalary bilen hyzmatdaşlyk edýär. Aşgabatda Ewropa öýi işleýär. Halkara hyzmatdaşlyk, ýurtlaryň öňki döwürde üzňeleşdirilen döwletleriň ykdysady babatda birek-birege goşulyşmagynda tebigylykda äşger görünýär.

Geografiki ýagdaý ýurdumyzyň ummasyz tebigy baýlyklaryny oňat ulanmaga uly täsir edýär. Türkmenistan ýerasty tebigy gymmatlyklara baýdyr. Ýangyç energetiki gorlary boýunça ýurdumyz umumy dünýä äriýaçlyklarynyň ep-esli paýyny düzýär. Uglewodorod serişdeler bilen birlikde ýodyň, bromyň, bentonitiň, nahar duzynyň, natriý sulfatynyň, gipsiň, dürli gurluşyk materýallaryň we beýleki gazylýp alynýan baýlyklaryň uly gorlary bar. Gündogar Türkmenistanda açylan Günorta Ýolöten – Osman – Ýaşlyk tebigy gaz ýatagy özüniň gorlarynyň möçberi boýunça dünýädäki iň iri gaz ýataklarynyň başligine girýär. Muny meşhur “ Gaffney Cline” , Associates” inlis kompaniýasynyň geçiren garaşsyz halkara auditiniň netijesi tassyk edýär.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýylynda ykdysadyýetiň milli modeliniň düýbi tutuldy. Türkmenistany yzagalak çig mal ülkeden senagat taýdan ösen ýurda öwürmek meselesi öňe sürüldi. Bazar gatnaşyklaryna ewolýusion ýol bilen, ýagny tapgyrlaýyn geçmegiň eke-täk dogry ýoly saýlanyp alyndy. Türkmeniň milli gymmatlyklary dünýä tejribesi bilen öňyn utgaşdyrlyp täze türkmen döwleti guruldy, ykdysady özgertmeleriň esasy ugry kesgitlenildi: milli gymmatlyklardan, demografiki we geografiki taýdan ýerleşişiniň aýratynlygyndan, tebigy baýlyklardan, ýurdyň häzirki zaman ykdysady ösüşiniň we dünýä bazarynda emele gelýän ýagdaýlardan ugur alyndy. Onuňesasynda taýýarlanan “On ýyl abadançylyk” Maksatnamasynyň we aýratyn ähmiýetli düzüm bölegi diýlip

yglan edilen “galla”, “Täze oba”, “1000 gün” ýaly ýöriteleşdirilen maksatnamalaryň durmuşa geçirilmegi milli ykdysadyýetimiziň we onuň ähli pudaklarynyň yzgiderli ösüşi üçin zerur binýady döretdi.

Täze galkynşyň we beýik özgertmeleriň zamanasynda garaşsyzlyk ýyllarynda gazanylan ykdysady netijelere esaslanýan ykdysadyýetiň milli modeli, has takyk ösüşiň türkmen ýoly, onuň ugur- ýörelgeleri anyklanyldy. Geljeki özgertmeleriň esasy maksady ilatyň ýaşaýyş derejesini guwlandyrmak ruhy we aň düşünje taýdan ösüşini kepillendirmekden ybaratdyr. Umumy maksat Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan nusgalyk derejä götermek, ilatyň ýaşaýyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmek.

Şu wezipäni amala aşyrmak üçin ykdysadyýetde ösüşiň depgini yzgiderli ýokarlanýar. Ýagny, ykdysadyýetiň ýyllyk ortaça depgini 8-10% ýa-da ilatyň sanynyň ñsüşderejesinden 4-5 esse ýokary bolar. Şonuň üçin esasy ýerine ýetirilmeli işler: transmilli ulag kommunikasiýalaryny, erkin telekeçiligiň gerimini giňeltmek, halkara syýahatçylyk zolaklaryny döretmek we başgalar. Ykdysady we syýasy institutlary döretmek arkaly ýurdumyzyň geosyýasy ýagdaýyny mundan buýana pugtalandyrmak.

“Demirgazyk – Günorta” ulag geçelgesi we “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy milli ykdysadyýeti ösdürmekde täze netijeli çemeleşmegiň mysalydyr. Şeýle çemeleşmek ykdysadyýeti düýpli diwersifikasiýa etmäge, täze pudaklary ösdürmäge badalga berýär. Degişlilikde şu strategiýa eýeçiligiň ähli görnüşleriniň işjeň gatnaşmagynyň hasabyna ýurdumyzyň maýa goýumlar babatdaky syýasatyny hil taýdan üýtgetýär. Dürli guramaçyluk hukuk görnüşdäki kärhanalar döredilýär, onda eýeçiligiň ähli görnüşlerine orun berilýär.

Türkmenistandaky ähli 17762 kärhanalaryň diňe 22,7 göterimi döwlet eýeçiligine. Galany 77,3 göterimi hususy, garyşyk görnüşli eýeçilige deglidir. Döblet eýeçiligini hususlaşdyrmagyň hetijesinde 2102 kärhana başga eýeçilige geçirildi, döwlet 236,0 mlrd manat girdeýji aldy. Söwda, hyzmat, oba hojalykda, senetçilikde gatyşyk görnüşli eýeçilik uly orun tutýar.

Ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny sazlaşykly ösdürmäge döwlet gatnaşýar, onuň üçin degişli hukuk binýat döredildi. Döwletiň kadalaşdyryjy esasy wezipesi

meýilleşdirilen ykdysady ösüşi üpjün etmäge, “ adam maýasyny” emele getirýän düzüm bölekleri -- ylmy, bilmi, medeniýet, sungat, syýahatçyluk, sporty ösdürmäge ýardam bermekdir, şeýle hem bazaryň infrakturasynyndöredip, utgaşykly çemeleşmegi gurmakdyr. Şeýle çemeleşmek milli baýlygy gaýtadan paýlamagyň hasabyna ykdysadyýeti täzedan guramaga we onuň ýokary depginli ösüşini durnukly häsiýetli görnüşe getirmäge mümkinçilik berdi. Galkynyşyň täze eýýäminde transmilli ulag kommunikasiýalary, erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklary, halkara syýahatçylyk zolaklary döretmek arkaly ýurdumyzyň geosyýasy ýagdaýyny mundan beýläkde pugtalandyrylýar. Diňe döwlet milli ykdysadyýeti düýpli diwersifikasiýa etmek, taýýar önümi öndürmäge çigmalýň köp ugrly çemeleşmelerini (alternatiw) ulanmak ýaly işlere ýol açyp biler.

Welaýatlary, aýratyn hem oba etraplaryny ösdürmek barada maksatnamalar işe girizilýär, täze iş orunlaryny döretmegiň hasabyna adamlary iş bilen üpjün etmek meselesi çözülýär.

Ykdysadyýetiň binýat pudagy nebitgaz boýunça çigmaýa resurslaryny özleşdirmek hem-de olary däünýä bazaryna çykarmak baradaky uly möçberli taslamalara aýratyn ähmiýet berilýär. Şu taslamalarda ýangyjy ibermekgiň köpugrly ulgamyny döretmek, pudagyň infrastrukturasyny kämilleşdirmek, energetika mümkinçiliklerini artdyrmaga maýa goýumly çäreleri nazarda tutmak uly orna eýedirler. Nebitgazyň täze ýataklaryny gözläp tapmak we özleşdirmek boýunça uly işler amal edilýär (hazaryň türkmen böleginiň çaklanylýan gorlary: nebit 12 mlrd tonna, gaz 6 trln m³). 2008-nji ýylda ýurdumyzda ähli ýangyç ýataklary halkara auditinden geçirildi.

Himiýa senagaty we gurluşyk indu~~st~~riýasy öser, onyň üçin ýeterlik pesurslar bar. Oba senagaty barada hem şeýle mümkinçilikler bar, täze agrar syýasatyň wezipeleri kesgitlendi. Ýerli talaba laýyk ulanmak, hojalyk ylmy taýdan esaslandyrylan usullar boýunça dolandyrmak, azyk üpjünçiligini pugtalandyrmak, oba hojalyk toplumlarynyň düzümini sazlaşykly guramak. Şu çäreler azyk senagatynyň pudaklarynyň çalt ösmegine ýardam berer, azyk önümleri içkeri we daşarky bazarda isleg köpeler. Hojalygy oýlanşykly dolandyrmak däne bilen pagtadan başga ekinleri ösdürüp ýerişdirmäge, eksport etmäge wewalýuta gazanmaga ýollary tapmak zerurdyr.

Dokma toplumy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan strategiki pudagydyr. Şu pudakda täze kärhanalary gurmak, işleýänleri tehniki taýdan enjamlaşdyrmak, olaryň durkuny täzelemek we ily çäreler üçin maliýe we maddy resurslary toplamak möhüm wezipe hasap edilýär. Dünýä bazarynda dokma önümleriniň bäsdeşlige ukyplygyny ýokarlandyrmak, harytlaryň şol sanda taýar önümleriň eksport paýyny artdyrmak, önümleri ýerlemek boýunça ösen marketing gullygyny döretmek, hususy telekeçilige bardam bermek zerur wezipe bolup durýar.

Bazar ykdysadyýetiniň esaslaryny pugtalandyrmaga maliýe syýasaty gönükdirilýär: maliýe syýasatyny ösdürmek, milli walýutany pugtalandyrmak, ilatyň peýdalanylmaýan pul serişdelerini döwletiň maliýe dolanşygyna çekmek, Döwlet tarapyndan düzgünleşdirilýän we dünýä gazna bazaryna goşulan gymmat bahaly kagyzlaryň bir bütewi bazary tapgyrlaýyn emele getiriler. Şu babatda maliýe institutlary – banklar, maýa goýum gaznalary, ätiýaçlandyryş edaralary – hil taýdan taýdan täze görnüşe eýýe bolar.

Döwlet edara etmegiň ykdysady ulgamy kämilleşdirilýär. Maliýe ministirligi döredildi, esasy wezipesi – ykdysadyýeti maliýe taýdan sagdynlaşdyrmak, milli walýutanyň hümmetini pugtalandyrmak, 2009-njy ýylda täze manada geçmek. Ykdysadyýet we ösüş ministirliginiň esasy wezipesi – ýakyn baş ýylda ykdysadyýetimizi ösdürmegiň anyk konsepsiýasy hereket edýär.

Ilatyň durmuş derejesini ösen dünýäniňkä görä alyp barmak üçin “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş – ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 202—nji ýyla çenli döwür üçin Milli Maksatnamasy “ hereket edýär. Olardan her başga pudaklary ösdürmegiň maksatnamalary işleýär.

Durmuş ulgamynda adamyň abadançylygyna gönükdirilýän bir näçe çäreler durmuşa geçirilýär: gaz, tok, suw, nahar düzy ilata mugt berilýär, lagymlar boýunça hyzmatlar hem mugt, ýaşaýyş jaý üçin, ýolagçy gatnawy üçin tölegler, ýeňillikler azyk önümler elýeterdir. Ilata ýeňillikli karzlar berilýär. Umuman özgermeler “Döwlet adam üçindir” diýen döwlet syýasatyna esaslanyp geçirilýär. Öňdebaryjy tehnologiýany

önümçilige ornaşdyrmak, önümleriň hilini ösen dünýäniň talaplaryna laýyk getirmek, daşgy gurşawy aýawly saklamak alynyp barylýan işleriň esasy ugurlarydyr.

Adam faktoryny ileri tutmak, milli intellektual maýa daýanmak, ilatyň ýaşayyş –durmuşyny hil taýdan ösen dünýäniň derejesine ýetirmek – bu her bir pudagyň, kärhananyň, бүтүн ýurdumyzyň ösüşini häsiýetlendirýän görkezijidir.

Pul nazarýeti

- pulyň gelip çykyşy we onuň mazmuny;
- pulyň wezipeleri;
- pul dolanşygynyň kanuny.

Pul – harydyň alyş-çalyş gymmatynyň ösüşi netijesinde emele gelipdir. Harydyň gymmaty önümçilikde döredilýär. Gymmat harytlary deňeşdirmek arkaly alyş-çalyşda ýüze çykýar. Mysal üçin, 1 traktor 10 sany kompýutora çalyşylýar diýeliň. Munuň özi traktoryň öndürilmegi üçinde, kompýuterleriň öndürilişi üçinde birmeňzeş ululykda zähmetiň sarp edilýändigini aňladýar. Bir haryt – traktor – öz gymmatyny başga harydy-kompýuteriň – isleg ödeýiş gymmatynyň üsti bilen aňladýar. Şu mysalda traktor kompýutere görä otnasitel, kompýuter, gymmatyň ekwiwalent görnüşe eýe bolýar. Gymmatyň otnasitel görnüşi haryt - traktor-alyş – çalyşda aktiw orun tutýar, deňgüýçli hökmünde kabul edilýän haryt-kompýuter-passiw häsiýete eýe bolýar.

Haryt önümçiligi ilki ýüze çykanda alyş-çalyş tötänleýin amal edýär. Ýagny haýsy-da bolsa bir haryt gös-göni başga bir haryda çalyşylýar. Ýokardaky mysal; Alyş-çalyş gymmatynyň bu görnüşine gymmatyň ýönekeý ýa-da tötänleýin görnüşe eýe bolýar.

Jemgiýetiň ösmegi bilen harytlaryň sany köpeliýär, alyş-çalyş birsyhly bolup durýan hadysa öwrülýär, şol bir haryt bir näçe harytlar bilen çalyşylýar.

Mysal:

= 5 kompýutera, ýa-da

= 1000 metr mata, ýa-da

1 traktor = 2 stanok, ýa-da
= 100gr altyn we ş.m.

çalyşylyp bilner. Şu ýerde bir haryt (traktor) özüniň gymmatyny birnäçe harytlaryň isleg ödeýiş gymmatynda aňladýar. Şu alyş-çalyş gymmata doly ýa-da ýaýbaňlandyrylan görnüşi diýilýär.

Jemgiýetçilik zähmet bölünişigi ösdügiçe alyş-çalyşda ýörgünli bir harydyň saýlanyp alynmagyna zerurlyk döreýär. Beýleki harytlar bolsa özleriniň gymmatyny şol saýlanan haryt bilen aňladyp başlaýar, ýagny saýlanan haryt ähliumumy deňgüýçli (ekwiwalent) hökmünde çykyş edýär. Islendik başga haryda gös-gönü alyş-çalyş etmäge ukyby bolan haryda ähliumumy ekwiwalent diýilýär. Ekwiwalent aly-çalyşy ýeňilleşdirýär. Kābir ýerlerde ähliumumy ekwiwalentleýin görnüşde duz, deri, pil süňki we ş.m. ulanylypdyr. Köpdürlilik hem alyş-çalyşa päsgel beripdir, şeýlelikde, āhli ýer ýeketāk ekwiwalente geçmäge zerurlyk döredýär. Şeýlelik bilen altyn pul peýda bolýar. Puluň kömegi bilen galan hemme harytlaryň gymmaty aňladylýar. Şul āhliumumy isleg ödeýiş gymmaty bolup āhliumumy ekwiwalent hasap edilýär.

Puluň ýerine ýetirýän wezipeleri onuň mazmuny doly beýan edýär:

1. gymmat ölçegi;
2. dolanşyk serişdeleri;
3. toplaýyş serişdeleri;
4. töleg serişdesi;
5. dünýä puly.

Pulyň wezipesiniň düýp mazmuny onuň kömegi bilen beýleki harytlaryň gymmatynyň ölçeglerinden ybaratdyr. Gymmaty pul bilen ölçemek üçin puluň nagt bolmagy hökman dāldir. Harytlaryň gymmatyny pul bilen ölçemek üçin haýsyda bolsa pul birligi gerekdir. Puluň şeýle birligine bahalaryň masştaby diýilýär. Masştaby her bir ýurtda döwlet belleýär we üýtgedýär. Mysal: Türkmenistan manat, Russiýa rubil.

Puluň döremegi bilen harytlaryň alyş-çalyşygyň ýerine indi haryt dolanyşygy gelýär. Ýagny ilki haryt pula çalyşylýar (satylýar), soňra şol pula başga haryt satyn alynýar. Puluň kömegi bilen bolup geçýän haryt alyş-çalyşyga haryt dolanyşygy diýilýär.

$$X(\text{haryt}) - P(\text{pul}) - X(\text{haryt})$$

Şu wezipäni ýerine ýetirmek üçin onuň nagt bolmagy gerekdir. XVII asyrda metal (altyn) puldan kagyz pula geçilýär (Şwesiýada 1644ýylda, Demirgazyk Amerikada, Fransiýada 1701ý, Russiýada 1769ý.).

Toplaýyş serişdesi hazynany döredýär. Ol şu wezipäni dolanşykdam çykan mahaly ýerine ýetirýär.

Bergidar bergisini üzen mahaly, iş haky, salgytlar tölenende we ş.m. ýagdaýlarda pul töleg serişdesi bolup hyzmat edýär. Puluň töleg serişdesi wezipesinden kredit puly, weksel (kesgitli görnüşe ýazuw edilen bergi borçnamasy) gelip çykýar. Banklaryň çykaran wekseline banknot diýilýär.

Bäşinji wezipe dünýä pulydyr. Ol döwletara ähliumumy töleg we satyn alyş serişdeleri wezipeleri ýerine ýetirýär. Häzirki zamanda daşary ykdysady gatnaşykda altyn dünýä puly hökmünde ulanylmaýar, anuň ýerine has ösen döwletleriň milli pul birlikleri peýdalanylýar.

Pul dolanşygynyň kanuny puluň dolanşyk we töleg serişdeleri wezipesi esaslanýar. Şu kanun haryt dolanşygyny üpjün etmek üçin zerur bolan puluň mukdaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Dolanşyk üçin zerur bolan puluň mukdara, belli bir wagtyň dowamynda satmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jemine pul birliginiň dolanşyk tizligine baglydyr. Pul näçe çalt aýlansa, dolanşyk üçin el az gerek bolýar, we tersine, pul näçe haýal aýlansa, dolanşyk üçin şança-da köp gerek bolýar.

Mysal: pul birligi ýylyň dowamynda ortaça 5 gezek aýlanan bolsa, satuwa çykarylan harytlaryň bahalarynyň jemi 100 mlrd manada deň bolsa, onda dolanyşyga bir ýylda gerek bolan puluň mukdary 20 mlrd manat bolar.

Harytlaryň bahalarynyň jemi	100 mlrd
-----------------------------	----------

$$\text{Puluň mukdary} = \frac{\text{Pulyň aýlanyş tizligi}}{5 \text{ aý}} = \frac{\text{bir ýylda}}{5} = 20 \text{ mlrd man}$$

Bu formulanyň doly görnüşi:

$$P = \frac{HB - K + T - \ddot{O}T}{PT}$$

Şu ýer-de:

P- puluň mukdary

HB – satylmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jemi;

K – karz satylan harytlarynyň bahalarynyň jemi;

T – tölenmeli möhleti gelen harytlaryň bahalarynyň jemi;

ÖT – özara tölegleriň jemi;

PT pulyň aýlanyş tizligi.

Dolanyşyga gerekinden artykmaç pul goýberilse we olar harytlar bilen üpjün edilmese, puluň satyn alyjylyk ukyby peselýär, ýagny, onuň hümmeti gaçýar. Şu dö-reýän ýagdaýa, inflýasiýa, ýa-da puluň hümmetiniň peselmegi diýilýär. Inflýasiýanyň ýüze çykan halatynda pul öz wezipelerini doly ýerine ýetirip bilmeýär, pul birjalary-nyň artykmaç bölegi “ýarawsyz” görnüşe duçar bolýar. Inflýasiýany pul indeksi ýa-da onuň ösüş depgini ýaly görkezijiler boýunça suratlandyrýarlar. Isleg bilen teklibiň arasyndaky sazlaşykly gatnaşygyň bozulmagy inflýasiýanyň döremeginiň esasy ala-matydyr. Inflýasiýanyň ýüze çykmagynyň sebäpleri:

1. Dolanyşyga gerekinden artyk puluň goýberilmegi.
2. Haryt gytçylygy, diýmek, isleg bilen teklibiň arasyndaky sazlaşyk bozulýar.

3. Karz syýasatynyň gowşak bolmagy. Pul karz berlende ol harytlar bilen goşmaça üpjün edilmelidir. Deflýator ýurtdaky bahanyň derejesini kesgitleýär.

Häzirki zaman pul serişdeleriniň haryt, ylaýtada gyzyly puldan, pullardan näme tapawudy bar?

Brinji aýratynlygy . Haryt pullarynyň hakyky bahasy bolup oňa ekwiwalent sanly zähmet sarp edilýär. Häzirki kagyz pullaryň hakykatdan içki gymmaty ýokdyr. Bu baha alamaty (belgisi) ony taýýarlamaga edilen çykdaýja laýyk gelmeýär. Meselem, Angilýada bir näçe funt sterling bahalanýan her bir çap edilen banknota döwlete 2 penso (0,02 funt sterling) düşýär. 1994ýylda 10müň manat pul kupýurasyny döretmek biziň döwletimize 25 manatdan düşdi.

Ikinji aýratynlygy. Belli bolşy ýaly, haryt (ylaýtada altyn) pullaryöz tebigaty boýunça, olara satyn alynýan harytlaryň tebigy ekwiwalenti bolupdyr. Ýöne häzirki zaman pul serişdesi bu ykdysady tebigata laýyk gelmeýär. Häzir pulyň bahasy diýlip, pul birligini (manat, dollar we ş.m.) çalşyp bolýan harytlaryň we hyzmatlaryň sanyna düşünilýär, ýöne şeýle kesgitleme, bu meseläniň manysyny açmaýar, galybersede, esasy zat henize çenli düşünüksiz bolup galýar. Näme üçin häzir kagyz pula islendik zat alyp bolýar, eger isleseňiz, altyn zatlaryda satyn alyp bolýar.

Häzirki zaman pullar döwletiň, banklaryň, edaralaryň bergi borçnamalaryny görkezmegidir. Bu borçnamalary döwletiň kanuny çäreleriniň netijesinde pulyň rolyny ýerine ýetirýärler. Döwlet kanun çykarmak tertipde nagyt pulyň hakyky töleg serişdesidigini tassyklaýar. Başgaça aýdylanda, puly “harydy almaga hukukly” şaýat diýip şertli atlandyrmak bolar.

Häzirki zaman pul serişdeleriň tebigatynda pul ulgamynyň howp ýatýar. Şeýle howuplylyk haçandabanklar ýa-da döwlet haýsy hem bolsa bir sebäbe görä öz bergi borçnamasy boýunça tölegleri kesýän wagtynda döreýär.

Üçünji aýratynlygy . Biziň bilşimiz ýaly, altyn manatlar olara mahsus bolan baş funksiýasyny ýerine ýetirmäge ukuply bolupdyrlar. Ýöne altyn standartyň ýatyrylmagy iki funsiýanyň aýrylmagyna getirdi, bular bolsa, pul hökmünde altnysyz amala aşyrylyp bilinmeýärler: a) harytlary dörediji serişde, b) dünýä pullary. Häzirki zaman şertinde belli

bir derejede we özüçe pulyň üç funksiýasyny ýerine ýetirýär: a) bahanyň ölçegini, b) dolandyryjy serişdesi we ç) töleg serişdesi.

Dördünji aýratynlygy. Altyn şaýlar we altyna çalşylan kagyz pullar harytlara we hyzmatlara çalyşmaga doly ukuply bolmalydyr. Häzirki pul serişdeleriň dürli ukuplyklary bolup, olar bilen banklaryň we döwletiň dürli bergi borçnamalary gönüden-göni bagly bolýar.

Pul agregarlary, (latynça birikdirilen) – bular häzirki zaman pul serişdeleriniň ir bölegi bolup, olar dolandyryş we töleg üçin ulanylýar. Olar dürli bergi borçnamalaryny olaryň likwidliliginiň derejesine we häsiýetine laýyklykda birleşdirilýär. Bu böleklerhas ukupsyz komponentleri yzgiderli utgaşdyrýarlar, olar köp halatlarda baýlyk goraýjy serişde bolup gullyk edýärler.

Dürli ýurtlarda ähli pul massasy agregatlaryň dürli görnüşlerine bölünüp, olar köplenç karz gatnaşyklarynyň we pul bazarynyň ösüş derejesine baglydyr. Üç sany pul agregaty has giňden ýaýrandyr, olar şeýle atlandyrylýar: M1, M2 we M3 ... M1 –e has uly ukuby (likwidnosty) bolan pullar girýär. M2 we M3 –e gymatlygy saklamak üçin ulanylýan “pulyň bäre ýanyndaky” mailýe pul serişdeleri girýär.

Pul agregatlaryň dürli ýurtlarda karz-pul gatnaşygynyň halk strukturasynyň aýratynlygy, gymmat kagyzlaryň bazarynyň ösüş derejesinie we başga ýagdaýlar sebäpli özara tapawutlanyň bilerler. Meselem, ABŞ-da Rossiýanyň ukuply serişdelerinden tapawudy M1-de nagytsyz çekli goýumlary has köpdür, bizde olar ýaly zat ýok. ABŞ-da banka saklamaga berilýän maliýe serişdeleriň paýy has köpdür. Bu ýerde pul bazaryndaky operasiýalarda örän köp likwidli (ukuply) serişdeler gatnaşýarlar. Biziň seretýän häzirki zaman pul serişdeleriň altyn standartdan tapawudy halkara arenasyndaky pulyň hereketiniň dürli üýtgemegini şertlendirdi.

1971 ýyldan başlap ähli ýurtlarda walýutany altyna çalyşmak bes edildi. Walýuta diýmek – buýurdyň pul birligi (manat, dolar we ş.m) hem-de daşary döwletleriň pul belgileri diýip, düşünmekdir. Ýurtlaryň arasynda ykdysady gatnaşyklar dikeldilende ilki bilen walýutanyň kursy kesgitlenip, şol boýunça bolsa halk walýutasy özara çalşylýar. Bu kurs iki walýutanyň çalyşmagynyň proporsiýasynyň adyny birleşdirýär: dewiznyý we çalyşma kurslaryny .

Dewizli hümmet – ýurtdaky bir birlige daşary ýurt walýutasynyň näçe birligini alyp bolýandygyny görkezýär. Başgaça aýdylanda dewiz kursy – bu ýurtdaky walýutanyň bahasy bolup, ol daşary ýutr birliginde aňladylýar)mysal, bir manada näçe mark çalyşylýar).

Çalyşyk hümmeti – bu daşary ýurdyň birligi bilen çalşylanda ýurtdaky walýuta birliginiň näçe sanysyny alyp bolýandygyna göwä geçýer. Bu daşary ýutr walýutasynyň bahasynyň (goý diýeli 1 dollara näçe manady çalşyp bolýar). Diýmek, iki walýutanyň çalşygynyň proporsirasynyň ady, oňa haýsy tarapyň pozisirasy bilen seredilýändigine baglydyr. Goý, 2 manat 1 dollara çalşylýan bolsun. Bu çalyşyk hümmeti üçin we olewiz hümmeti dollaryň eýesi üçindir.

Walýutadaky konwertirlenmeýän (diňe bir ýurdyň çäginde ulanylýan) we konwertirlenýän görnüşlere bölýärler.

Konwertirlenýän walýuta islendik daşary ýurt walýutasyna bökdençsiz çalyşylýar (meselem, demirgazyk ýurtlaryň köpüsiniň walýutasy) çäklendirilen dolanşykly walýuta operasiýasynyň ählisi boýunça we ähli eýeler üçin çalşylmaýar.

Häzirki zaman şertinde, haçanda halkara we dolanşygy ýeketäk esassa – altynda, walýuta kyrsynyň iki görnüşi : funksirlenen we ýüzýän (üýtgeýän) ulanylýar. Kesgitlenen walyut kursy gyzyklanýan ýurtlaryň öz walýytasynyň belli bir derejedäki çalyşyk proprsirasyny dolamak baradaky ylalaşygyň netijesi bolup biler. Haçanda halk walýutasynyň kursy direldilen ululygyndan üýtgeşe ýurdyň merkezi banky –ylalaşyga gatnaşyjylar walýut bazarynda interwensirany (gatnaşmagy) geçirýärler, has takygy: ol öz pul birliginiň funksirlenen derejesini dikeletmek maksady bilen halk walýutasyny satyn alaýar ýa-da satýar. Üçünji kurs (plawaýuşiý) – bu walýut bazaryndaky çalyşyk kursy bolup, walýutanyň talabyna we täkligine bagly bolýar. Walýut kursyny bilmek infilyasiýa öwrenilende gerek bolýar.

Ösen demirgazyk ýurtlarynda innowasiraly peýdakeşligiň XXI – ýüzýylygynda öňünden geljekki ugurlary kesgitlenýär:

- a) Dünýädäki maglumat bazaryny tehnologik täzelikleri tiz ornaşdyrmak üçin ulanylýar (Ýaponiýa).

- b) Ylmyň we tehnikanyň ähli ugurlarynda üstünlikli üpjün edýän senagat tehnologiýalarynyň progressi (germaniýa, Welikobritaniýa, Fransiýa).
- c) Işçileriň intellektual derejesini, olaryň bilimini we klassifikasirasyny ösdürmek (ABŞ).

Telekeçi esasy agramynyň täzeligini girizmeklige tarap süýşýändigigi sebäpli, onda peýdakeşiň şahsyna onuň psihologik häsiýetnamasy täze täläplär edilýär.

“Mak – Berend Kompani” (ABŞ) öz barlaglarynda şowly biznesmeniň (gazanç edijiniň) has wajyp şahsy häsiýetlerini şeýle belläpdir:

- Mümkünçilikleri agtarmak we inisiatiwaly bomak (kynçylyklary ýeňip geçmegi başarmak, tutuş ugryny üýtgedip bilmek, maksadyna ýetmek üçin erjellik bilen ýapyşmak),
- Töwekgellik etmäge taýýar bolmak (howply, gorkuly hereketleri öz ýerinde, wagtynda bilip etmek)
- Effektiwligi we hilli tarap ymtylmak (zatlary, önümleri oňat, tiz we arzan etmegiň ýollaryny tapmak).
- Işçi kontraktlaryna çekilmek, girmek (öz üstüne ähli jogapkärçiligi almagy başarmak, işe işçiler bilen bile girişmek ýa-da olaryň derejesine girmekligi başarmak).
- Maksada ymtylmak (maksadyňy taktk aňlatmak we öňünden görmek).
- Maglumatly bolmaga ymtylmak (aljylar, bäsdeşler, müşteriler barada hut özüniň maglumat ýygnamagy).
- Hojalyk görkezijilerini yzgiderli meýillleşdirmek we saklamak, olary belli bir çözgüde gelmek üçin ulanmak
- Ynandymaga we işçi we hususy gatnaşylary dikeltmäge ukuply bolmaly.
- Özbaşdaklyk we özüne ynamly bolmak.

“Mak – Ber end Kompani” netijeleri öz boluşly test hökümünde ulanylyp biliner. Şol bir wagtyda göz öňünde tutmaly zadyň biride, biznesmeniň hökmany häsiýetleriniň biri – dogabitdilik, başdaky – tebigata golaý ösüş netijesinde, üçünjisi – öwrenmegiň, tejribeligiň, tälimligiň netijesinde gazanylýar.

Baha ulgamynyn nazaryýeti

- Bahanyň emele gelşi.
- Bahanyň wezipeleri.
- Bahanyň görnüşleri.

Bazary düzüji her bir bölek (element) baha bilen baglydyr, bu bolsa bazar mehanizminiň aýratynlygydyr. Baha isleg we teklibe täsir edýän esasy guraldyr (görkezijidir).

Baha - bu haryt üçin alynýan puluň möçberidir. Bahany dogry kesgitlemäge mümkinçilik berýän usulnama, aýlanşykly baha taktikasy (syyasaty), geljek döwrüň kesgitli, anyk ugrynyň (strategiýasynyň) yzygiderli durmuşa geçirilmegi her bir kärhananyň üstünlikli işlemeginiň zerur şertidir. Baha syýasaty bahanyň ululygyny (möçberini) aňladýar hem-de kärhananyň maksadyna laýyklykda bahanyň üýtgeýşiniň dürli görnüşlerini kesgitleýär.

Baha syýasaty, köplenç ýagdaýda, bahany tapgyrlar boýunça kesgitleýän usullar toplumyna (usulnama) esaslanýar. Bahanyň emele gelşi üç maksady nazarda tutýar:

- harytlary ýerleşdirmegi ösdürmek we öndürijiniň (satyjynyň) bazardaky tutýan paýyny ýokary galdyrmak;
- peýdanyň mümkin bolan uly möçberini gazanmak;
- harydy zyýan (çekmezden öndürmegi we ýerleşdirmegi üpjün etmek).

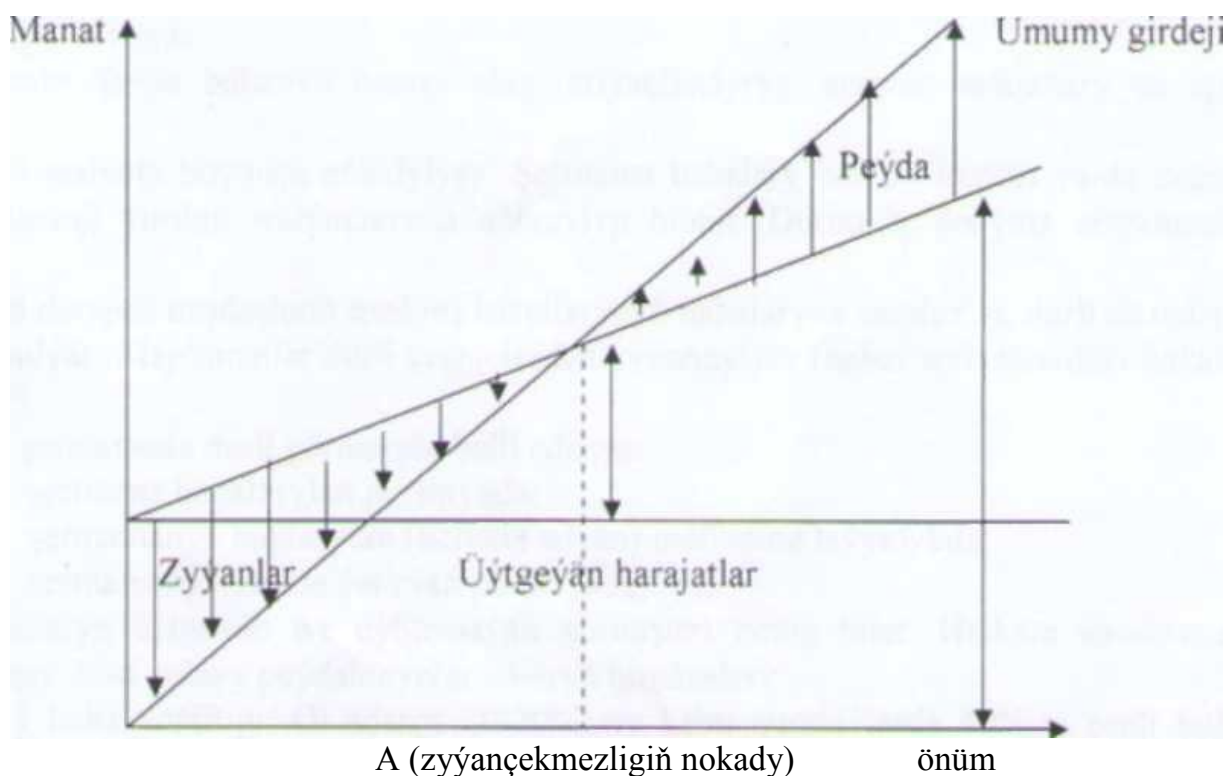
Bahanyň emele geliň. strategiýasyny işläp taýýarlamak üçin, bahany kesgitlemäge täsir edýän faktorlar seljerilýär. J.Ewans we W.Berman, şu ugura degişli baş faktory kesgitleýdirler: sarp edijiler, hökümet resminamalary, ýerleşdirmegiň dürli ýollary we oňa gatnaşyjylar, bäsdeşler, önümçilik harajatlary.

Bahany kesgitlemek üçin F.Kotler birnäçe usullary tekliplýär:

1. Bahany "orta derejedäki harajatlary goşmak peýda" usuly boýunça kesgitlemek. Bahanyň emele gelşiniň ýönekeý usuly bolmak bilen, ol harydyň özüne düşýän gymatyna kesgitli goşmaça bahany hasap etmegi nazarda tutýar. Bu usulnama gündelik islegiň we

bäsdeşliğin aýratynlyklaryny göz önünde tutmaýar we amatly (optimal) bahany tapmaga mümkinçilik bermeýär;

2. Zyýançekmezliğin ýollaryny seljermek we öňde goýlan maksada görä degişli peýdany üpjün edýän esasyda bahany kesgitlemek. Bu usulnama zyýançekmezliğin grafiki boýunça beýan edilýär. (10-nji surat).

Bu usul kärhanadan bahanyň dürli görnüşlerini kesgitlemegi talap edýär, olaryň zyýan çekmezliğin derejesinden üstünlikli geçmek göz önünde tutulan peýdany almak üçin zerur harydyň möçberine bildirýän täsirini ýüze çykarma ýardam berýär;

3. Harydyň ähmiýeti boýunça bahany kesgitlemek. Harydyň ähmiýeti (gymmatlygy) öndürijiniň çykdajylary boýunça däl-de, alyjynyň oňa bolan garaýşy esasyda kesgitlenýär;

4. Bahany gündelik bahanyň derejesine esaslanyp kesgitlemek. Şu usul bäsdeşleriň harytlarynyň bahalaryndan ugur alýar;
5. Bahany çäklendirýän söwda (birža, auksion) esaslanyp kesgitlemek. Bu usul bahanyň bäsdeşli esasyda emele gelmegine nazarda tutýar.

Haryt üçin bahany kesgitlemek köp sanly tapgyrlarda ybarat toplum işleri (prosesi) öz içine alýar:

- bazarda kärhananyň maksadyny kesgitlemek (satuwyň paýyny artdyrmak, kärhananyň abraýyny ýokarlandyrmak, peýdany artdyrmak, aman galmagy üpjün etmek, bazardan gitmek);
- önümçilik harajatlaryny, islegiň çeyeligini, çaklanýan satuwyň, jemi girdejiniň, peýdanyň möçberini çaklamak;
- harydyň hilini öwrenmek, onuň görkezijilerini bäsdeşleriňki bilen deňeşdirmek; - bahanyň emele geliş usulyny saýlap almak;
- kärhananyň sarp edijileriň we bäsdeşleriň arasyndaky abraýynyň derejesi.

Şeýlelik bilen baha kärhananyň işini häsiýetlendirýän toplum görkezijidir, ol:

- 1-den, kärhananyň haryt syýasatyny,
- 2-den, baha syýasatyny,
- 3-den, harytlary ýerleşdirmegiň guramaçylygyny,
- 4-den, islegiň emele gelişini göz önünde tutýar.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde haryda bildirilýän islegi öndürijiler tekliplik arkaly doly suratda kanagatlandyrýarlar, haryt bazardaky bäsdeşlik bolsa bazaryň ykdysady ýagdaýyny häsiýetlendirýän işjeň faktor bolup çykyş, edýär. Şeýlelik-de şertnamalaýyn bahalaryň ýüze çykamgyna zerurlyk döreýärdi.

Şertnamalaýyn bahalar şu aýratynlyklardan ybaratdyr:

- harydyň ölçeg birligi;
- bahanyň walýuta boýunça aňladylşy;

bahany şertnamada beýan etmegiň usuly;
bahanyň derejesi.

Harydyň ölçeg birligi, onuň häsiýetine we bazardaky toplanan tejribä görä kesgitlenilýär. Çekilýän harytlar üçin olaryň agramynyň aýratyn görnüşleri (netto, brutto), harydyň gabynyň gymmaty bilen görkezilýär.

Esasy baha ýa-da bahanyň bazisy ulag, ätiýaşlandyryş, ammar harajatlary öz içine alýarlar.

Bahanyň walýuta boýunça aňladylyşy. Şertnama bahalary harydy import ýa-da eksport edýäni ýa-da üçünji ýurduň walýutasynda aňladylyp bilner. Durnukly walyuta artykmaçlyk berilýär.

Bahanyň derejesi bäsdeşleriň meňzeş, harytlarynyň bahalaryna esaslanyp, dürli düzedişler arkaly kesgitlenilýär. Maglumatlar dürli çeşmelerden ýygynanylýar (habar serişdelerdäki bahalar. dünýä bahalary).

Bahalar şertnamada dürli görnüşde belli edilýär: -şertnama
baglaşylan pursatynda;

-şertnamanyň baglaşylan (hereket edýän) möhletine laýyklykda;

-şertnamanyň ýerine ýetirýän pursatynda;

Şuňa görä bahalaryň üýtgeýän we üýtgemeyän görnüşleri bolup biler. Halkara söwdasynda ýeňillikli bahalary 20-ä golaýy peýdalanylýar. Olaryň birnäçeleri:

1. Ýönekeý baha ýeňilligi. Ol adatça 20-30% we käbir ýagdaýlarda 40%-te çenli bolup biler. Olar harydyň bahasyny preýskurantlar ýa-da maglumatlar kitaby (справочник) boýunça kesgitlenilýär;
2. Bonus ýeňilligi durnukly alyjylara niýetlenýär, şertnamada ýeňillikleri bermegiň tertibi görkezilýär;
3. Harydyň möçberi üçin ýeňillik. Alyja öňünden kesgitlenen harydyň möçberini alýandygy üçin berilýär;
4. Ýörite ýeňillikler - dowamly gatnaşyklar, aýratyn ähmiyetli buýurmalar, synag edilýän harytlary satyn alýan alyjylara berilýär;
5. Gizlin ýeňillikler - karz üçin ýeňillikler;

6. Harydyň könelendigi üçin ýeňillik - 20-30% preýskurant bahadan berilýär.

Gymmatyň pul bilen aňladylýan görnüşine baha diýilýär. Bahanyň esasynda gymmat durýar. Önümçiligiň öndürýän harytlaryň gymmaty satmak - satyn almak toplum işlerinde belli bir baha boýunça aňladylýar. Bazar gatnaşyklarynda baha esaslanýan hem bolsa oňa dürli faktorlar täsir edýär. Bahanyň derejesine, ilkinji nobatda, isleg bilen teklibiň arasyndaky gatnaşyk edýär. Ondan hem başga bäsdeşligiň derejesi, ilatyň satyn alyjylyk ukyby we ş.m. täsir edýär.

Hakyky bazarda bahalar satyjy bilen alyjynyň arasynda ylalaşyk boýunça emele gelýär şu ýerde bäsdeşlik möhüm orun tutýar, eger ol bolmasa satyjy alyjynyň üstünden agalyk edýär.

Bazara geçilýän döwürde erkin bahalardan başga, döwlet bahalary hem hereket edýärler, olar üçin zerur harytlar bellenilýär.

Bazar bahalarynyň ähmiýeti olaryň ýerine ýetirilýän wezipelerine bagly bolýar:

1. Baha önüm birligini öndürmek üçin sarp edýän zähmetiň ölçegi. Şeýle hem ol önümçilik harajatlaryny we netijelerini hasaba almagyň we deňeşdirmegiň serişdesi hökmünde çykyş edýär.

2. Baha habar bermek wezipesini ýerine ýetirýär. Ol harytlaryň teklipe edilişi, tölege ukyply isleg, önümçilik resurslarynyň möçberi we ş.m. barada maglumatlaryň çeşmesidir.

3. Baha höweslendiriş wezipesini ýerine ýetirýär. Ol hatajatlary kemeltmegi, ylmy-tehniki prosesi çaltlandyrmagy, önümiň öndürilşini giňeltmegi we onuň hilini ýokarlandyrmaga höweslendirýär.

4. Baha paýlaýyş wezipesini ýerine ýetirýär.

5. Baha islegi we teklibi deňleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Bahalaryň dürli görnüşleri bar: lomaý, oba-hojalyk önümlerini satyn almak üçin, bölek satuw bahalar, hyzmatlar üçin tarifler, daşary söwda bahalary.

Lomaý bahalar boýunça öndüriji harytlary kärhana, gurama satýarlar, bu bahalara hyzmat üçin kärhananyň töleýän tarifleri hem girýär. Şu bahalaryň erkin şertnamalaýyn, döwlet tarapyndan belenilýän görnüşleri hereket edýär.

Oba-hojalyk önümleriniň satyn alyş bahalary, esasan, döwlet tarapyndan kesgitlenilýär.

Bölek - satuw bahalar ilatyň sarp edýän bazarynda ulanylýar. Olar hem öz gezeginde erkin bazar bahalaryna we döwlet tarapyndan belenilýän bahalara bölünýärler.

Daşary söwda bahalary eksport we import bahalaryna bölünýär. Bu bahalaryň üsti bilen getirilýän we äkidilýän harytlar üçin döwlet hasaplaşygy geçirilýär.

Lomaý bahanyň düzüminde önümiň özüne düşýän gymmaty, öndürjiniň peýdasy, satyjy guramanyň harajatlary, peýdasy bar.

Bölek satuw bahanyň düzümine lomaý baha, söwda harajatlary, söwdanyň peýdasy girýär.

Ykdysady nazaryýetde çäkli girdejini we çäkli harajatlary deňeşdirmek düzgüni boýunça bahany emele getirmek barada käbir alymlar şeýle pikiri öňe sürýärler. Mysal üçin: meşhur Amerikanyň ykdysadyýetçisi P.Samuelson, önümçilikde ähli bar bolan resurslar we tehnologiýa degişli bilimler iň ýokary derejede ulanylyp, mümkin bolan önümler öndürilen ýagdaýynda, olaryň bahasy ähli çykarylan harajatlara deň bolýar diýip belleýär.

Mümkin bolan ähli aňrybaşy harajatlar ýa-da harajatlaryň çägi (MS) diýip goşmaça önüm birligini öndürmek bilen bagly harajatlara düşünilýär. Her bir goşmaça önüm birligi üçin harajatlaryň çägi umumy harajatlaryň üýtgeýän ululygyny (TS) umumy öndürilen önümiň möçberiniň üýtgeýän ululygyna (Q) gatnaşdyryp kesgitlenilýär:

$$MS=\Delta TS/\Delta Q$$

Mümkin bolan umumy girdeji ýa-da girdejiniň çägi (MR) umumy girdejiniň möçberiniň üýtgeýän ululygyny (ΔTR) umumy öndürilen önümiň üýtgeýän ululygyna (ΔQ) gatnaşdyryp kesgitleýärler:

$$MR=\Delta TR/\Delta Q$$

Girdejiniň çäginä harajatlaryň çägi bilen deňeşdirmek girdejini köp berýän önüm öndürlende ulanylýar. Onuň manysy her bir goşmaça önüm birliginiň umumy girdeji goşýan goşandyny, şeýle hem onuň umumy harajatlary artdyrmak bilen bagly jemleri kesgitlemekden ybaratdyr. Şeýlelik bilen, bazaryň dürli ýagdaýynda iň ýokary peýdany almaga çalyşýan kärhana, bahany kesgitlemekde uly esasy ýörelgelere (prinsiplere) esaslanýar (tablisa 2).

Tablisa 2

Bazaryň dürli görnüşinde bahanyň emele gelşiniň ýörelgeleri (prinsipleri).

Häsiýetli aýratynlyklar	Bazaryň görnüşleri			
	Ýönekeý bäsdeşlik	Ýekemen (monopol) bäsdeşlik	Oligopoliýa	Ýeketäk (arassa) monopoliýa
Bazis (esasy) baha	Bazarda emele gelýär	Meňzeş harytlaryň topary boýunça bazarda emele gelýär	Bazarda emele gelýär ýa-da gizlin ylalaşyk boýunça kesgitlenilýär	Ýok
Esasy baha düzediş girizmek	Ýok	Bäsdeşligiň derejesi boýunça düzedişler girizilýär	Harajatlaryň orta derejesi we kanagatlandyryýan ykdysady peýdanyň möçberi boýunça kesgitlenilýär	Ýok
Ykdysady seljeriş ugry	Emele gelen baha boýunça önümiň amatly möçberini kesgitlemek	Harydyň bahasynyň üýtgeýän aralygyny kesgitlemek	Harajatlaryň orta derejesi we kanagatlandyryýan ykdysady peýdanyň möçberi boýunça kesgitlenilýär	Harajatlaryň orta derejesi we adalatly peýdanyň möçberi boýunça kesgitlenilýär
Ykdysady seljermäniň netijeleriniň kabul edilşiň şertleri	$P_k = MS = AS$ $Q_k = f(P_k)$	$P_{mk} > AS_{min} > MS$ $Q_{mk} = f(P_{mk})$ $MS = MS$ deň bolan ýagdaýynda	$P_0 = AS$ - kanagatlandyryjy ykdysady peýda $Q_0 = f(P_0)$	$P_{mo} = MS$ - jemgyýet üçin amatly baha $P_{ms} = AS$ -adalatly peydany üpjün edýän baha $Q_{ms} = f(P_{ms})$
Döwlet tarapyndan sazlaşdyrmak	Ýok	Ýok	Dil düwüşige garşy kanunlar	Monopoliýanyň garşysyna kanunlar

Bazar gatnaşyklary şertlerinde bahanyň emele gelşini dolandyrmak boýunça uly tejribe toplanyldy. Şu tejribe baha syýasatynyň esasy tapgyryny işläp taýýarlamak üçin ulanylýan esasy tapgyrlar:

- harydyň ýerleşdiriljek çak edilýän zolagyny barlap görmek we bazaryň ýagdaýyny çakmalak;
- bazaryň görnüşini (nusgasyny) kesgitlemek;
- harydyň ýaşaýja ukyply tapgyrlaryny kesgitlemek;
- bazaryň anyk böleginde kärhananyň strategiki maksatlaryny kesgitlemek;
- harydyň satuw bahasynyň üýtgemegine täsir edýän faktorlary barlap görmek;
- bahanyň esasy derejesini we onuň üýtgeýjini kesgitlemek;

Zähmet haky

- zähmet we zähmet bazary;
- zähmet hakynyň mazmuny, görnüşleri
- zähmet bazarynda bäsdeşlik.

Adamynyň zähmeti hojalyk işleriniň möhüm düzüji bölegidir. [zähmet önümçiligiň uniwersal faktory hökmünde kesgitlenilýär. Harydy we hyzmaty öndürmek üçin maddy resurslar bilen adamynyň zähmeti hem gerekdir. Önümçiligiň faktorynyň häzirki zaman nazaryýeti zähmeti ýer we kapital bilen birlikde üç baş faktorlaryň hatarynda goýýar.]

Jemgyýetçilik zähmet bölünişi, alyş-çalyşyň we bazar gatnaşyklarynyň ösmegi zähmeti ýörite haryda öwürdi. Zähmet satylyp we satyn alyp başlandy, şu resursa isleg hem teklipl emele geldi, bu bolsa zähmet bazarynda kärhanalar alyjylar hökmünde çykyş edýärler. Şu bazarda zähmet faktorynyň eýesi we onuň potensial satyjylary hökmünde ähli ilat çykyş edýär, diýen ýaly (zähmet çekmäge ukypsyz adamlardan başga) Şu aýratynlyk zähmet bazaryny beýleki bazarlardan tapawutlandyryýan esasy aýratynlykdyr. Zähmet resurslaryna degişli “Işçi güýji” ýa-da “ykdysady babatda Işjeň ilat” düşüňjeler ulanylýar. Zähmet – munuň özi adamyň maksada okgunly ýerine ýetirýän işidir. Işçi güýji – bu adamyň fiziki we akyl ukypalarynyň jemidir, onuň zähmete bolan

başarjaňlygydyr. Zähmet bilen meşgullanyp, girdeji alýan ilatyň bölegine ykdysady babatda işjeň ilat diýilýär.

Zähmet bazary aýratyn görnüşe eýedir, oňa esaslanyp zähmet biržaly hem işleýär. Zähmet bazary işçiler bilen iş berijileri aralykda araçylyk wezipesini ýerine ýetirýän edaralar.

Zähmet bazary ilkinji gezek XIX asyryň birinji ýarymynda döreýär. Häzirki döwürde işsizleri işe ýerleşdirmekde araçysy (delillik) derejesini döwlet biržalary **ýerine** ýetirýärler.

Türkmenistanda 1997-nji ýyl hemme welaýatlarda we Aşgabat şäherinde Zähmet biržalary döredilýär, olar Türkmenistanda ilatyň iş bilen üpjünçilik meselesini düzgünleşdirýän ýörite edaralardyr. Olar işlemeýän raýatlary hasaba almak, boş iş ýerleri bolsa maglumat ýygnamak bilen meşgul bolýar. 2008-nji ýylda Türkmenistanda 89,4 müň adam **wagtlaýyn** işsiz diýip bellige alyndy. Olaryň 61,7 müň adamy **ýylyň dowamynda** işe ýerleşdirdi.

Häzirki döwürde, ýagny bazar ykdysadyýetiň şertlerinde, zähmet bazary önümçilik faktorlarynyň, umumy bazarlarynyň düzümine girýär, bu ykdysadyýetde ykdysady resurslarynyň peýdalanylandygy üçin dürli görnüşli pul höweslendirmeleriň hereket etmegine sebäp bolýar. Tölegiň şu görnüşü ýa-da faktoryň bahalarynyň emele geliş ugurlary boýunça tapawutlanýarlar we şonuň ýaly at berilýär:

zähmetiň bahasy-zähmet haky; ýeriň bahasy – renta; kapitalyň bahasy – prosent (göterim).

(zähmet haky - bu belli bir işi (hyzmaty) ýerine ýetirendigi üçin hakyna tutulan işgäriň pul görnüşinde alýan girdejisidir. Ony önümçiligiň faktory zähmetiň bahasy hökmünde hem kesgitlemek bolar. Zähmet haky – bahanyň aýratyn görnüşidir, onuň möçberi bilen ilatyň ýaşayyş derejesi gönümel baglydyr. Ol nominal we real görnüşlere bölünýär. Pul bilen tölenýän zähmet hakyna nominal zähmet haky diýilýär. İşgäriň zähmet hakynyň puluna satyn alyp biljek harytlarynyň we hyzmatlarynyň mukdaryna bolsa real zähmet haky diýilýär. Real zähmet haky nominal zähmet hakynyň satyn alyjylyk ukybyny ýüze

çykarýar.) Satyn alyjylyk ukyby nominal zähmet hakynyň ululygyna (möçberine) göni we sarp edilýän harytlaryň (hyzmatlaryň) bahalarynyň derejesine ters proporsionaldyr. Şu gatnaşyk aşakdaky formula boýunça aňladylýar:

$$\text{Real zähmet haky} = \frac{\text{Nominal zähmet haky}}{\text{Sarp edilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahalary}}$$

[Real zähmet haky nominal zähmet hakynyň köpelmegi bilen ösýär, emma hakynyň köpelmegi bilen ösýär, emma bahalaryň ýokarlanmagy bilen gysgalýar.

-Bazar ykdysadyýeti üçin zähmet hakynyň dürli derejeleri häsiýetlidir. Zähmet hakynyň möçberi köp faktorlara baglydyr, olaryň arasynda hünärlik derejäniň görkezijileri möhüm orun tutýarlar: işgäriň tebigy (akyl we fiziki) taýdan ukyplylygy, onuň taýýarlygy we hünärlik derejesi, zähmet çekýän pudagy, işçi güýjiniň ykjamlykderejesi we başg. †

†Zähmet hakynyň wagt hasaby boýunça tölenilýän we potratçylyk görnüşleri bar. Wagat hasaby boýunça töleg sarp edilen wagtyň (sagat, gün, hepde, aý) möçberine we işgäriň hünärlik derejesine laýyklykda kesgitlenilýär. Potratçylyk zähmet haky işgäriň öndüren önümüne görä kesgitlenilýär. Zähmetiň we oňa degişlilikde önümiň hili zähmet hakynyň iki görnüşinde hem nazarda tutulýar. Emma iki görnüşiniň hem maksady kärhanany zähmet faktorynyň iň ýokary derejede önüm berijiligine gönükdirilenden ybaratdyr, ýagny zähmet öndürijiligini maksimal ýokarlandyrmakdyr. †

Zähmet hakynyň şu görnüşleriniň artykmaç we ýetmezçilik edýän talaplary bar.

Wagt hasaby boýunça zähmet haky:

-çylşyrymly we toplumly işleri ýerine ýetirende amatly;

-zähmetiň hiliniň ýokary bolmagy üçin şertleri döretýär;

Şol bir wagtda hem ol:

-zähmetiň intensiwligine höwes döretmeýär;

-alynýan netijä däl-de gündelik işiň başyna gözegçiligi talap edýär.

Öz nobatynda potratçylyk zähmet haky:

- zähmeti intensiw görnüşe ugrukdyrýar;
- gözegçilik üçin sarp edilýän harajatlary tygşytlaýar.

Şol bir wagtda bu görnüş kemçiliklerden hem halas däl:

- işgäri hili ýokarlandyrmaga höweslendirýär, hatda zaýa önümleri çykarmaga mümkinçilik berýär;
- çylşyrymly, dowamly, toplumly işlerde ulanmaga mümkinçilik pes.

Häzirki döwürde wagt hasaby boýunça zähmet haky onuň dürli görnüşleri giňden ýaýrandyr. Onuň esasy sebäpleri:

- döwrebap enjamlar bilen üpjün edilen maddy önümçilikde zähmet täze ýokary hil derejede ýerine ýetirilýän işleriň aglabasy çylşyrymly zähmeti talap edýär;
- maddy däl hyzmatlar ugrunyň maddy önümçilige garaňda has ýokary depginlerde ösmegi, çünki onuň çäklerinde çekilýän zähmetiň ýeke-täk ölçegi bolup, onuň dowamlylygy çykyş edýär.

‡Zähmete bildirilýän isleg we teklibiň özara gatnaşygyna bäsdeşlik täsir edýär. Kämil bäsdeşligiň şertlerinde bazaryň öz-özüne sazlaşdyrmak nusgawy kanunlary gönümel hereket edýär. Deňagramlylyk nokadynda içki güýjiniň artykmaçlygy we ýetmezçiligi ýok. Bu bolsa ykdysadyýetde işsizligiň we işçi güýjiň ýetmezçiligiň yokdygyny gökezýär. Deňagramlylyk durnukly häsiýete eýe bolýar: deňagramlylyk daşyndan hiç hili täsir etmezden gazanylýar: her kärhana peýdanyň maksimal möçberine almak üçin degişli möçberde işgärleri hakyna tutýar.‡

~~Mu~~Umuman zähmet bazarynda kämil bäsdeşlik esasan şu alamatlar boýunça hereket edýär:

- zähmetiň belli görnüşine özara bäsdeşlik edýän köp sanly kärhanalar isleg bildirýär;
- işçi güýjüniň hyzmatyny satyn alýan ýa-da satýan birleşmeler döredilmeýär;

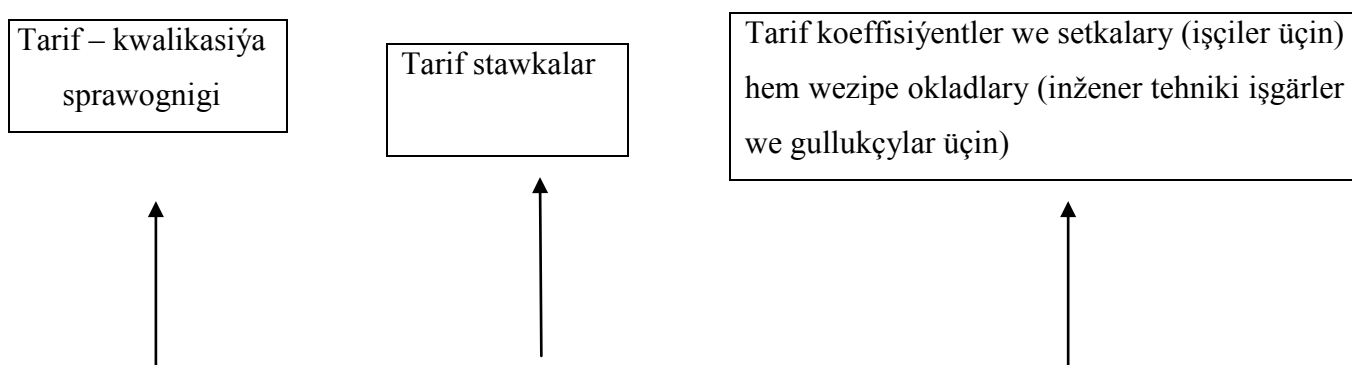
-zähmet hakynyň derejesini kesitlemek özara ylalaşyk boýunça amala aşyrylýar, ýagny bazarda zähmetiň bahasyny kesgitlemek üçin hiç hili gözegçilik edilmeýär.

Emma hakykatda iş ýüzünde hojalygy ýöretmekde kämil bäsdeşligiň ýörelgeleri doly berjaý edilýär diýen ýaly. Häzirki wagtda satyjylaryň, gurluşykçylaryň, şafýorlaryň, bejeriş işleri bilen meşgullanýan işçileriň bazarynda kämil bäsdeşlik bilen çäklerde hereket edýär. Kämil bäsdeşligine häsiýetli bolşy ýaly isleg hem, teklip hem köpsanly we özüniň möçberi boýunça kiçi.

Zähmet bazarynda monopsoniýa hem duş gelinýär, ýagny zämet resurslarynyň ýeke-täk alyjysy peýda bolýar. Ýeke-täk iş beriji köpsanly hakyna tutma işgärler bilen iş salyşýar. Monopsoniýanyň esasy alamatlary:

- zähmetiň belli görnüşini bilen meşgullanýan işgäriň ählisiniň bir kärhanada jemlenmegi;
- işgärler öz zähmetini satmak üçin iş berijini çalyşmaga mümkinçilikleri ýok, ýagny diňe ýeke-täk iş beriji bilen ylalaşyk gazanylýar.
- ýeke-täk iş beriji bazara zähmetiň bahasy üçin gözegçilik edýär.

~~¶~~Zähmet hakyny gurnamagyň esasy görnüşini tarif ulgamydyr, ~~¶~~ ol zähmete berilýän tölegleri tapawutlandyryýan serişdedir. Zähmet hakynyň tarif ulgamy zähmet hakynyň derejesini kesgitleýän we bu derejeleri zähmetiň intensiwligine, çylşyrymlylygyna, we şertlerine laýyklykda tapawutlandyryýan normatiwleriň (kadalaryň) toparyndan ybaratdyr. ~~¶~~Ol minimal zähmet hakynyň möçberine esaslanýar. Oňa esaslanyp zähmetiň çylşyrymlylygyny (hünärlik derejani) şekillendirýän tarif koeffisiýentleriniň kömegi bilen ähli işgärleriň haklary we okladlary kesgitlenilýär. ~~¶~~ Tarif ulgamynyň düzümi gurluşy aşakda görkezilýär (1-nji surat)

11-nji surat. Tarif ulgamynyň düzümleri.

¶ Tarif stawkalaryndan başga zähmet hakynyň iki görnüşini hem hereket edýär (goşmaça hak, baýrak). ¶

¶ Zähmet haky tarif ulgamyny peýdalanman hem kesgitlenilýär:

- işgärler köpçüliginiň gazanan zähmet haky paýy boýunça bölünýär, işgäriň paýy onuň wezipesine görä kesgitlenilýär;
- kärhananyň ýolbaşçysyna iň ýokary zähmet haky kesgitlenilýär, beýleki işgärleriňki eýeleýän wezipelerine laýyklykda ýolbaşçynyňkydan göterim boýunça hasap edilýär;
- zähmet gatnaşygy koeffisiýenti boýunça zähmete hak tölemek;
- üýtgeýän okladlar. Olar zähmet şertnamasy boýunça hakyna tutulýan ýolbaşçylara we hünärmenlere zähmet haky tölenilende ulanylýar.

$$3x = K_1 K_2 + \Pi$$

bu ýerde, $3x$ -ýolbaşçynyň oklady;

K_1 -borçlaryň ýerine ýetiriliş derejesini kesgitleýän koeffisiýent;

K_2 – zähmet öndürijiliginiň we önümiň öndürijiniň ösüş koeffisiýenti;

Π -peýdanyň artdyrmasyndan tölenýän töleg, göterimde

-zähmet reýtingi boýunça töleg. Bu görnüş Ýaponiýada giňden peýdalanylýar. İşgäriň reýtingi (R_e) şu formula boýunça kesgitlenilýär:

$$R_e = K_0 \cdot K_1 \cdot K_2$$

bu ýerde, K_0 – bilim derejesi ($0,8 \leq K_0 \leq 2$);

K_1 – iş tejribesi ($2 \leq K_1 \leq 4,5$);

K_2 – işgäriň başartlylygy we onuň öz bilim we hünär derejesini iş ýüzüne geçirmek ukyplylygy.

- Harajatlar kategoriýa hökmünde;
- Harajatlaryň görnüşleri;
- Harajatlary tygşytlamagyň ýollary.

Ykdysady nazarýetiniň möhüm kategoriýalarynyň biri - önüm harajatlary. Önümçilik harajatlar bäsdeşligiň şertlerinde tutuş kärhanalaryň möçberine, önümçi-ligiň giňelmegine we kärhanalaryň bazarda tutýan ornuna gönümel täsir edýär. Önümçilik harajatlary meşhur ykdysady alymlar tarapyndan öwrenilipdir.

Meşhur alym K. Marksýň nazarýeti önümçilik harytlary we dolanyşyk harajat-lary diýen kategoriýalara esaslanýar, ýagny, önümçilik harytlary diýip zähmet haky, çig mal, materiallar, zähmet serişdeleriniň amortizasiýasy (könelmegi) we ş.m. bilen bagly çykdadýjylara düşünilýär. Başgaça önümçilik harajatlary kärhanalaryň haryt-lary bilen öndürüp, peýdany almak maksady bilen önümçilikdäki edýän çykdajy-larydyr. K.Marks jemgyýetiň, kärhanalaryň önümçilik harajatlaryny, dolanyşykdaky harytlary kesgitleýär, emma harydyň bahasynyň, öndürilýän önümiň möçberiniň gymmata baglydygyny anyk däl-de, abstraksiýa görnüşde kabul edipdir. Günbatar ýurtlaryň ykdysadyýetiniň nukdaý nazary ýokarky şu iki pursady hasaba alýar. Olar önümçilik harajatlaryna ähli satyn alnan önümçilik faktorlarynyň tölegi hökmünde garaýarlar. Önümçilik harajatlaryna hojalykçynyň, telekeçiniň nukdaý nazaryndan garalýar, olar, adatça, kärhananyň uzak möhlete gönükdirilen amatly önümçilik ugruny ugruny (seljermesi) kesgitleýärler. Şeýle hem amatly önümçilik faktorlaryny satyn almaga sarp edilen çykdajylaryň öwezini dolmak üçin degişli girdeji almagy maksat edinýärler. Şeýlelik bilen günbataryň alymlary önümçiligiň möçberi bilen önümçilik harajatlaryň arasyndaky baglanyşygy üns merkezinde saklaýarlar. Harajat-lar öndürilen önümiň möçberine bagly we bagly bolmadyk görnüşlere bölünýär. Ykdysady işjeňlik serişdeleri üznüksiz sarp etmek bilen baglydyr. Öňde goýlan maksada ýetmek üçin sarp edilýän serişdelere harajatlar diýilýär. Üýtgemeyän (bagly bolmadyk) harajatlar önümçiligiň möçberine bagly däl, olar önüm öndürilmezden öň (ýagny, önümçiligiň başlangyç ýagdaýynda) hem bardyr (enjamlaryň gymmaty, kärende, göterim, salgyt, amortizasiýa tölegleri, goramak boýunça çykdajylar,

dolan-dyryş işgärleriniň zähmet haky). Üýtgeýän harajatlar önümçilikde öndürilýän önümiň möçberine baglydyr we çig mala, materiallara, ýangyja, işçileriň zähmet hakyna sarp edilýän çykdajylardan emele gelýär. (2-nji çyzgy.) Umumy (ýa-da jemi) önümçilik harajatlary – bu önümiň kegsitli möçberini öndürmek üçin sarp edilen çykdajylaryň pul görnüşinde aňladylýan jemidir ýa-da ol üýtgemeyän we üýtgeýän önümçilik harajatlaryň jemidir (3-nji çyzgy.). Önüm öndürmek üçin maddy serişdeler sarp edil-ýär, işgärleriň zähmetine hak tölenýär. Diýmek, önüm öndürmek, hyzmat etmek üçin serişdeler sarp edilýär.

Mälim bolşy ýaly, önümçilik toplum işleri zähmet arkaly ýerine ýetirilýär. Şu ugurda peýdalanylýan önümçilik serişdeleri hem önümçilikde zähmet sarp edilip taý-ýarlanandyr. Şeýlelik bilen, önüm öndürmek üçin sarp edilýän serişdeleriň ählisi adamyň zähmetine esaslanýar. Sarp edilen zähmet iş wagtynyň möçberi boýunça öl-çenilýär. Önümi öndürmek üçin sarp edilen zähmete doly ýa-da hakyky jemgyýet-çilik önümçilik harajatlary diýilýär, sarp edilen zähmet jemgyýetçilik zerur iş wagty bilen ölçenilýär. Önümçilik harajatlary önümçiligiň ähli tapgyrlaryna degişlidir, zäh-met resurslarynyň netijeliligine we öndürijiligine baglydyr. Üznüksiz önümçilikde sarp edilen harajatlar öndürilen önümiň hasabyna doldurylýar, önümiň başga bir böle-gi bolsa, işçi güýjüni dikeltmek üçin sarp edilýär.

Şeýlelikde, önümçilik harajatlary, bir tarapdan önüm öndürmek üçin jemgyýet-çilik zähmetiniň (geçen we janly zähmet) harajatlary ikinji tarapdan, sarp edilen önümçilik serişdeleriň öwezini dolmak hem-de işgärleriň zähmetine tölenýän hak hökmünde ýüze çykýar. Haryt önümçiliginde doly önümçilik harajatlar öndürilen harydyň gymmatyny emele getirýär. Bu harajatlar ýa-da gymmat şol harydy öndürmekligiň jemgyýete nämä düşýändigini görkezýär. Gymmat harydy öndürmek üçin sarp edilen harajatlary aňladýar. Kärhananyň harajatlary jemgyýetçilik önümçilik harajatlarynyň düzüm bölegidir, ýagny, kärhananyň harajatlaryna sarp bolan geçen zähmet we janly zähmetiň zerur önümi öndürmeklige sarp edilen bölegi degişlidir. Kärhananyň harajatlary we önüm öndürmekligiň kärhana nämä düşýändigini görkez-ýär. Kärhananyň önüm öndürmek üçin sarp edilýän harajatlarynyň pul görnüşde aňladylmagyna önümiň özüne düşýän gymmaty diýilýär. Hojalykçy subýekt resursla-ryň

çäkli bolmagyna gabat gelýär, şonuň üçin hem olary ulanmak üçin alternatiw (bir resursyň deregini tutýan) usullar boýunça saýlap alýar. Şeýlelik bilen, alternatiw harajatlar döreyär. Olar asyl resursyň deregini belli derejede tutýan resursy saýlap alyp, onuň önümçilikde ulanylmagyny aňladýar.

GDA-nyň ýurtlarynda, mysal üçin, Türkmenistanda, Russiýada anyk hojalyk işinde önümçilik harajatlary önümiň özüne düşýän gymmaty görnüşde peýdalanylýar. Önümiň özüne düşýän gymmatyna göni we gytaklaýyn harajatlar goşulýar. Göni-harajatlar-bu harydyň birliginiň öndürilişi bilen gönümel baglydyr. Gytaklaýyn, harajatlar – bu kärhanada önümi öndürmek bilen bagly umumy önümçilik işleri ýerine ýetirmekde ýüze çykýan harajatlary görkezýär (ýyladyş, ýagtylyk ulgamlary, dolandyrmak, ýerleşdirmek we ş. m.). Günübatar ýurtlarda göni we gytaklaýyn harajatlaryň galan bölegi üýtgemeyän harajatlara degişli edilýär. Önümiň özüne düşýän gymmaty we önümçilik harajatlary kärhananyň önümçiliginiň netijeliligini häsiýetlendirýär. Önümçilik harajatlary içki we daşky görnüşler hem bölünýärler. İçki harajatlar - kärhananyň tehnika, tehnologiýa we önümçiligi gurnamak üçin sarp edýän hususy harajatlarydyr. Resurslar we energiýa üpjün edýän kärhanalar bilen bagly harajatlara daşky diýilýär. Şu harajatlaryň möçberi bazarda resurslaryň bahalarynyň üýtgemegine gönümel baglydyr. Neonuçgawy nazarýet harajatlaryň çäkliligine ünsi çekýär, bu harajatlar goşmaça öndürilýän önümiň her birligi üçin goşmaça harajatlary şekillendirýär. Şeýle harajatlar kärhananyň önümçiliginiň amatly möçberini kesgitlemek üçin gerek bolýar, çünki, şu ýagdaýda kärhananyň aljak peýdasynyň möçberi iň ýokary (maksimal) derejä ýetýär. Önümçiligiň möçberiniň mundan buýana artdyryl-magy peýdanyň möçberiniň peselmegine getirýär, çünki, tehnologiýanyň enjamlary tehniki-ykdysady mümkinçilikleri çäkli.

Resurslara alternatiw harajatlar (ulanylmadyk mümkinçilikleriň harajatlary) arkaly baha berilýär. Mysal üçin, goý X resursy birnäçe önümi nygmaty öndürmekde ulanmak mümkin diýeliň. Eger-de X resurs A nygmaty öndürilende peýdalanylan bolsa, onda ony eýýäm B önümi öndürmek üçin ulanmak bolmaýar. Şonuň üçin öndürilmedik B önümiň gymmaty alynmadyk (elden giderilen) girdejini aňladýar, ýagny, kärhananyň X resursy A önümi öndürmäge sarp edilmegi netijesinde ýitiren (elden giden) girdejisini görkezýär. A önümi öndürmek üçin mümkinçiligi B önümiň önümçiligi bilen

deňeşdirilende, onda kärhananyň ýitgileri (ýa-da harajatlary) X re-sursa edilen çykdajylar bilen däl-de, X resursyň başga maksatlara gönükdirmek arka-ly alynmagy mümkin girdejiniň möçberi bilen kesgitlenilýär. Şeýlelik bilen, ulanyl-madyk (elden giderilen) mümkinçilikleriň konsepsiýasyna laýyklykda – harajatlar - bu başga harytlaryň gymmatydyr, bu gymmaty alternatiw usullaryň has peýdalysyny saýlap resursy ulanyp almak bolar. Resurlaryň sarp edilişine şeýle usul boýunça baha berilmegine ykdysady usul diýilýär, harajatlara – alternatiw (ýa-da ykdysady ýa-da elden giderilen mümkinçilikleriň harajatlary) diýilýär. Şu usula haýsy zatdan ýüz döndermeli diýen soraga jogap bermegi talap edýär. Bazar hojalygynda şu soraga jogaby öndüriji, telekeçi berýär, çünki olar önümçiligi ýörediji we guramaç hökmün-de çykyş edýärler. Şunlukda, ulanylmadyk alternatiwalaryň girdejileriň möçberini pul görnüşde göz önüne getirmek kyn, çünki, olar gipotetiki ýagdaýa eýedirler.

Harajatlary äkitmegiň usullary:

-ätiýaçlyk şaýlary, çig maly we beýleki resurslary öz wagtynda üpjün etmek; hile işçi gözegçiligini ýola goýmak; zähmeti ylmy taýdan guramak;önümçiligiň çeýeligini we dinamikasyny (ösüş depginini) islege laýyk barmak; önümçilik işlerine, çig malyň goruna materiallar bilen üpjünçiligine gözegçilik etmek; täze tehnika we tehnologiýa investisiýa serişdelerini gönükdirmek; maýa goýumyny, maddy-tehnika ätiýaçlaryň dolanyşygyny çaltlandyrmak, enjamlary sazlamak üçin wagty we harajatlary tygşytla-mak.

Harajatlaryň möçberiniň önümçiligiň birligine görä üýtgeýjini şu ululyklar hä-siýetlendirýärler:

-orta derejeli harajatlar, olar umumy önümçilik harajatlaryny öndürilen önümiň möç-berine gatnaşdyryp kesgitlenilýär;
-orta derejeli üýtgemeyän harajatlar, üýtgemeyän harajatlary öndürilen önümiň möç-berine gatnaşdyryp kesgitlenýär;
-orta derejeli üýtgeýän harajatlar, üýtgeýän harajatlary öndürilen önümiň möçberine gatnaşdyryp kesgitlenýär;

Orta derjeli harajatlar elmydama bazaryň bahasy bilen deňeşdirilýär. Eger-de harajatlar bazar bahasyndan aşakda bolsa, onda kärhana önümçiligiň öndürýän önü-miniň möçberiniň Q_1 - Q_2 (4-nji çyzgy) çäklerinde düşewüntli işlemäge mümkinçiligi bar.

Çyzgydaky ştrihlenen bölek, kärhananyň peýdasynyň möçberini görkezýär. Eger-de orta derejeli harajatlar önüm birliginiň bazar bahasyndan ýokary bolsa, onda kärhana üçin bu harydy öndürmek düşewüntsizdir. Orta derejeli harajatlaryň grafigi 5-nji çyzgyda görkezilýär. 5-nji çyzgyda orta derejeli harajatlar U görnüşe eýedir, çünki önümçiligiň baş-langyç ýagdaýynda üýtgemeyän harajatlaryň uly möçberi emele gelýär, soňra ol M nokada çenli peselýär. Bu ýagdaýa köpçülikleýin (giň gerimli) önümçiligiň täsiri bilen ýetilýär, ýagny, bu ýagdaý üýtgemeyän harajatlar uly, giň gerime eýe bolýan önümçilige paýlanan halatynda bolup geçýär. Soňra M nokatdan saga tarap hereket edilende ulag harajatlary gorap saklamak, dolandyrmak we ş. m. üçin çykdaýylar artýar. Üýtgeýän harajatlar artýar, oňa baglylykda orta derejeli harajatlar hem köpel-ýär. Harajatlaryň çägi (aňrybaş harajatlar) – bu çykarmaga niýetlenen önümiň mukda-ryndan daşary her bir öndürilýän önüm birligi üçin goşmaça harajatlary aňladýar, olar üýtgeýän harajatlaryň artdyrmasyyna deňdir.

Kärhanalaryň bazardaky deňagramly ýagdaýy 6-njy çyzgyda görkezilýär. AC çyzyk (orta derjeli harajatlar) MC çyzykdan (harajatlaryň çägi) ýokarda ýerleşýär, çünki, AC çyzyk üýtgeýänden başga üýtgemeyän harajatlary öz içine alýarlar, ýokar-da bellenişi ýaly harajatlaryň çägi bu üýtgeýän harajatlaryň artdyrmasydyr. AC çyzyk MC çyzykdan sag tarapda ýerleşýär, sebäbi AC üýtgeýän harajatlary doly de-rejede özüne birleşdirýär. MC çyzyk bolsa diňe üýtgeýän harajatlaryň artdyrmasyndan ybaratdyr, onuň ululygy, mälum bolşy ýaly, üýtgeýän harajatlaryň umumy möç-berinden kiçidir. M nokat - bu kärhananyň bazardaky deňagramly ýagdaýyny görkez-ýän nokatdyr. Mysal üçin, önümçiligiň möçberi 10 birlikden köp bolan ýagdaýynda alynýan peýda peselip başlaýar, sebäbi şu halda her bir harydyň birligine edilýän goşmaça harajatlar (E nokat) orta derejeli harajatlardan (F nokat) çalt ösýärler. Kämil bäsdeşligiň şertlerinde kärhananyň deňagramly nokady we peýdanyň iň ýokary möçberi girdejiniň çäginin we harajatlaryň çäginin deňleşen ýagdaýynda ýetmek mümkin, şundan soň kärhana önümçiligi giňeltmeýär, harytlaryň öndürilişi durnukly ýagdaýa eýe bolýar, şu ýerden hem “kärhananyň deňagramlylygy” diýen düşünje ge-lip çykýar.

Önümçilikde dürli maksatly ugurlar üçin harajatlary sarp edýärler. Ähli kär-hanalar boýunça harajatlary hasaba almaga we olara gözegçilik etmäge çemeleşil-ýär. Sarp edilen

harajatlary iki topara bölünýär: ykdysady elementler we kalkulýasiýanyň maddalary boýunça. Element – harajatlary düzüji bölek, kalkulýasiýa - önümiň özüne düşýän gymmatyny hasaplamak. Ykdysady elementler boýunça harajatlary toplamak senagatyň ähli kärhanalary üçin meňzeşdir. Şu toparlar harajatlary birmeňzeş alamatlar boýunça birleşdirilýär, toparlara birleşdirmek harajatlaryň görnüşlerine we emele gelýän ýerine – esasy ýa-da kömekçi sehlerde, zawody dolandyryň bölümlerde – bagly däldir. Mysal üçin, “Çig mal we esasy materiallar “ elementi diňe sarp edilen harajatlary aňladýar, harajatlaryň – önümi çykarmaga, enjamlary abatlamaga we ş. m. –haýsy ugra sarp edilendigi hasaba alynmaýar. ”Ýangyç” we “Energiýa” elementleri ýangyç-energiýa resurslarynyň tehnologiýa we hojalyk üçin gerek bolan zatlary degişlilikde häsiýetlendirýärler. “Zähmet haky” elementine ähli işgärleriň esasy we goşmaça zähmet haklary girýär. “Gaýry harajatlary” esasy elementlere degişli bolma-dyk çykadjylary öz içine alýarlar. Olar iş saparyna degişli harajatlary, kärende, ara-gatnaşyk we ulag hyzmatlary üçin tölegleri we ş. m. ybaratdyr. Ykdysady elementlere esaslanyp önümçiligiň harajatlarynyň smetogy düzülýär, smeta önümiň özüne düşýän gymmatyny beýleki ykdysady görkezijiler bilen baglanyşdyrýar. Elementler boýunça senagat önümleriniň özüne düşýän gymmatynyň strukturasy öwrenilýär, onuň maksa-dy önümçilikde sarp edilýän harajatlary tygşytlamaga, täze ulanylmadyk mümkinçili-gini ýüze çykarmak we şeýleleik bilen önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak. Mysal üçin, maşyn gurluşygy ýa-da metaly işläp bejeryň kärhanada önümiň özüne düşýän gymmatynda maddy harajatlary uly orun tutýar, şonuň üçin hem önümiň öz gymmatyny peseltmek üçin maddy serişdeleri tygşytlý sarp etmek uly ähmiýete eýedir.

Önümçilik üçin sarp edilýän harajatlary ykdysady elementler boýunça toparlara bölünende kärhananyň maddy we pul çykadjylary öndürilen önümiň ýa-da hojalyk işleriniň aýry-aýry görnüşleri boýunça görkezilmeyär, şeýle ýagdaý önümiň birliginiň özüne düşýän gymmatyny kesgitlemäge mümkinçilik bermeýär. Şu sebäpden hem harajatlary çykadjylaryň maddalary, ýagny, kalkulýasiýanyň maddalary boýunça hem toparlara bölýärler. Harajatlary maddalar boýunça toparlamak çykadjylaryň sarp edilýän ugruny (önüm öndürmäge ýa-da hyzmat etmäge) we olaryň emele gelýän ýerini (esasy ýa-da kömekçi önümçilik kommunal hajatlary we ş.m.) kesgitleýär.

Peýda. Düşewüntlik

Peýda – bu kärendäniň umumy girdejisi bilen önümçiligiň umumy harajatlarynyň arasyndaky tapawutdyr. Peýda ähli satuwyň jeminden harajatlaryň hemme görnüşleri (amortizasiýa, zähmet haky, karzyň göterimi we ş.m) aýrylyp kesgitlenilýär. Şu halatda peýda sap girdeji hem diýilýär.

K.Marksyň nazarýeti boýunça peýda goşmaça gymmatyň bir görnüşi bolup, gymmat 9baha) bilen önümçilik harajatlarynyň arasyndaky tapawut hökümünde çykyş edýär. Şu ýagdaýda peýda kapitalistleriň baýlyklarynyň çeşmelerini işgäriň zähmetine doly tölenmedik hakyny – gizleýär. Adaty peýda sarp edilen resursyň bahalaryna goşmaça hökmünde çykyş edýär.

Häzirki döwürde peýdanyň kesgitlemesi dürli mazmunda berilýär. Eger-de, kapitalyň girdejisi göterim bolsa, onda peýda girdejiniň hemme görnüşlerini (göterim, zähmet haky we renta) birleşdirýän jemidir. Ykdysady kategoriý hökmünde peýda barada kesgitlemeleriň dürli görnüşleri bar. Ykdysadçylaryň bir topary peýdany täzelikleri önümçilige ornaşdyrmakdan alynýan girdeji diýip hasap edýärler, olar peýda töwekgelçilik, şowlulyk üçin wagytlaýyn töleg hökmünde garaýarlar. Başga topar peýda, resurslaryň ýetmezçilik edýän şertlerinde emele gelen, monopol girdeji hökmünde kesgitleýär. Ykdysadçylaryň ýene-de bir topary peýdany önümçilik faktorlarynyň netijeli ulanylmagy netijesinde dörän töleg diýip aýdýarlar.

Peýda girdejiniň esasy görnüşi we üznüksiz önümçiligiň çeşmesi, kapitaly maýalaşdyrmagyň boş serişdesidir. Telekeçiler üçin maliýeleşdirmegiň içki çeşmesi daşkylardan (bergi etmek ýa-da paýnamany goýbermek) oňat görülýär. Eger-de ykdysadyýetiň haýsydyr bir pudagynda umumy girdeji bilen harajatlaryň aratapawudy uly bolsa, onda şu pudaga maýlar gönükdirilýär. Her kärhana sarp edýän deň harajaty

üçin onuň öwezini dolýan ortaça peýdany almaga çalyşýar, şunlykda haryt bazaryň bahasy boýunça satylýar.

Düşewüntlik maýalaşdyrlan kapitalyň netijeli ulanylşy kärhananyň işe ukuplygyny häsiýetlendirýän esasy görkeziji – peýda – harajatlary bilen deňeşdirilende mälim bolýar. Görkezijileriň şunuň ýaly deňeşdirilmesi düşewetlik diýen görkezijiniň üsti bilen beýan edilýär. Düşewüntlik, öz nobatynda, ulanylýan kapitalyň peýdalylygyny, girdejililigini häsiýetlendirýär. Düşewüntligiň ösmegine önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmegi we özüne düşýän gymmatynyň peselmegi we peýdanyň artmagy ýardam berýär. Düşewüntligiň dürli görnüşleri kesgitlenilýär. Şonuň üçin hem düşewüntligiň görkezijileri belli bir yzgidetlilik boýunça hasap edilýär. Ilkinji nobatda sap girdeji, soň önümçilik fondlarynyň gymmaty, ahyrda sap girdejiniň önümçilik fondynyň gymmatyna gatnaşygy görnüşde düşewüntlik kesgitlenilýär. Önümçiligiň düşewüntligi kärhananyň ýerine ýetirýän ähli işleriniň netijesini häsiýetlendirýän esasy görkezijidir. Bazar ykdysadyýetinde önümçiligi herekete getirýän haýsy düzgünleriň hasabyna önümçiligiň netijelliginiň gazanylýandygyny bilmek möhüm. Ol şu görkezijiler arkaly ýüze çykarylýar.

1. Satuwyň düşewüntligi. Düşewütlilik harajatlaryň üýtgemeyän ýagdaýynda bahalaryň ösmegi ýa-da bahalaryň üýtgemeyän ýagdaýynda harajatlaryň peselmegi, netijesinde ösýär. Islegiň peselmegi bilen önümiň düşewüntligi hem pese düşýär. Oňa harajatlaryň üýtgemeyän ýagdaýynda bahalaryň peselmegi ýa-da bahalaryň üýtgemeyän ýagdaýynda harajatlaryň artmagy ýa-da harajatlaryň artmagy we bahalaryň peselmegi täsir edýär.
2. Aktiwleriň düşewüntligi. Kärhana üçin aktiwler hasabat döwrüniň balansynyň jemini häsiýetlendirýär. Aktiwleriň düşewüntligi kärhananyň ähli emläginiň netijeli peýdalanylyşyny şekilendirýär.
3. Esasy kapitalyň düşewüntligi. Esasy kapital, hasabat döwründe ulanylan kapital bilen onuň amortizasiýasynyň tapawudy, boýunça kesgitlenilýär. Esasy kapitalyň düşewüntligi esasy fondlaryň ulanylyşynyň netijeligini (fondlaryň önüm berijiligini) görkezýär.

4. Hususy kapitalyň düşewüntligi kärhanany hususy çeşmeleriň hasabyna maliýeleşdirilmegi, kapitalyň ulanylyşynyňnetijeligi töwekgelçilgi aňladýar.

Şu görkezijiler kärhananyň girdejilik derejesiniň hakyky ýagdaýyny beýan edýärler. Düşewüntligiň faktorlar boýunça seljerilmegi kärhananyň hakyky girdejilik we bäsdeşlige ukuplyk derejelerini ýüze çykarýar.

Peýdany almak hemişe gelejekdäki näbelli ýagdaýlar bilen baglydyr. Eger-de ähli ýagdaýlar öňünden mälim edilen halatynda, hiç hili täze başlangyçlara, ylmy – tehniki öňden gidijilige zerurlyk döremezdi, Şeýle ýagdaýda, girdeýji üýtgemezdi, telekeçiler hem töwekgelçilik etmezdiler. Çikago uniwersitetiniň profesor Fränk Naýt (1865-1962) telekçilik bilen girdeýjisiniň dowamynda öwrenýän we şeýle netijä gelýär.

Täzelikleri saýlap almak – bu näbelli we töwekgelçilikli ýagdaýlaryndan döreýän mümkinçilikli ýagdaýlardan döreýän mümkinçilikleriň bir görnüşini kabul edipdir. Eger-de ösüşiň geljekdäki ýagdaýy aýdyň bolsa, onda isleg bilen teklipe deň derejede çykyş ederdi we çak edilýän girdeýjisini almaga mümkinçilik döremezdi. Näbellilik garaşylýan we hakyky ýagdaýyň gabat gelmezligine alyp barmagy mümkin. Şeýle bap gelmezlik mukdar taýdan girdeýji ýa-da zyýan çekmek ýaly görkezijileriň üsti bilen aňladylýar. Şu netijeler telekeçilere iň ýokary girdeýjini almaga däl-de, onuň durnukly ösüşini gazanmaga ugur görkezýär.

Ykdysadyýetiň nazarýeti girdeýji almaga töwekgelçiligiň şu görnüşleri mümkinçilik berýär diýip hasap edilýär:

- diwidendiň tölenilmezligi sebäpli döreýän töwekgelçilik;
- “arassa” ýa-da “sap” töwekgelçilik ýa-da önümçiligiň obýektiw prosessleri bilen baglanyşykly töwekgelçilik;
- Täzelikleri ornaşdyrmak sebäpli ýüze çykýan töwekgelçilik.

Töwekgelçilikler çeşmeleri we sebäpleri, şeýle hem hil we mukdar boýunça toparlara bölünýärler. Çesmesine görä hojalyk, adamynyň şahsyýeti, tebigy ýagdaýlar bilen bagly töwekgelçilikler häsiýetlendirilýär. Olaryň her biriniň ýüze çykmagy üçin aýratyn sebäpler degişlidir. Döreýän sebäbine görä näbelli ýagdaý, hyzmatdaşyň garaşylmadyk ugur boýunça özüni alyp barmagy, maglumatlaryň ýetmezçiligi bilen bagly töwekgelçilikleriň görnüşlerini tapawutlandyrýarlar.

Bazar gatnaşyklarynyň ösmegi bilen bäsdeşlik güýçlenýär, innowasiýa bilen meşgullanmaga zerurlyk döreýär, bu bolsa töwekgelçiligiň ýokarlanmagyna alyp barýar. Şeýlelik bilen, töwekgelçiligiň mukdar bahasyny kesgitlemäge zerurlyk ýüze çykýar. Töwekgelçiligi degişli meseleler ähtimallyklary belli degişlilikde oňat Pi we pes 1-Pi netijeleri üpjün edýän çözümleri saýlap almagy nazarda tutýar.

Ýagdaýyň hil taýdan kesgitlelenilişine laýyklykda töwekgelçilik üç görnüşe bölünýär:

- mümkin töwekgelçilik – telekeçilik işinden alnan girdeýjiniň ýitmegi mümkin;
- howply töwekgelçilik – telekeçilik işine goýlan harajatlaryň ýitmegi. Şuhalda ähli çykdaýjylaryň öwezini telekeçi öz hasabyna galýar
- dargamaklyga alyp barýan töwekgelçilik kärhana ähli emlägini ýitirýär we dargaýar, ol ýapylýar we galan emlägi satylýar.

Töwekgelçiligi öwrenmek üçin bir näçe usullar ulanylýar. Töwekgelçiligiň derejesini kesgitlemekde umumy – statistiki, eksport er analitiki – usullardan peýdalanylýar.

Statistikanyň usuly telekeçilik işindäki goýberilen ýitgileri, töwekgelçiligiň dürli görnüşleriniň gaýtalanmak çaltlygyny kesgitlemäge, şeýle hem, onuň ähtimallyk derejesini çaklamaga mümkinçilik berýär.

Eksport ýa-da bilermenleriň usuly – tejribeli hünärmenleriň dörän ýagdaýa berýän bahalaryny öwrenip, töwekgelçiligiň derejesini çaklamak. Şu usul boýunça ýitgileriň döremeginiň ähtimallyk bahasy berilýär, olara esaslanyp, eksport bahalarynyň ortaça derejesini kesgitlemek mümkin.

Maýa goýumlaryň taslamalary saýlanyp alnanda töwekgelçilik bilen özüni ödemegiň arasyndaky baglanyşygyň derejesini anyklamak möhüm. Mysal üçin, kärhana “A” harydy öndürmäge ýörüteleşýär. Şonuň bilen birlikde şu kärhanada “B” harydy ýa-da “W” harydy öndürmäge mümkinçilik bar. Haýsy harydy saýlap almaklygy “A” haryda we “B” haryda isleg birmeňzeş üýtgeýän ululyklara bagly, “A” we “W” isleg otrisatel bagly ýagdaýdadyr. Otrisatel baglylyk “A” we “W” harytlary önümçiligi diwersifikasiýa etmek üçin örän oňatly şertleri döredýär. Şeýle diwersifikasiýa kärhanada umumy nitijäni az-

kem peseldýär, emma girdeýjiniň duýdansyz kemelme töwekgelçiliginiň derejesini kiçeldýär.

Bazar ykdysadyýetinde telekeçiligi töwekgelçiliksiz amala aşyrmak mümkin däl. Töwekgelçiligiň inkär edilýän halatynda telekeçi ahyr soňynda batyma duçar bolýar. Töwekgelçiligiň barlygy telekeçilere serişdeleri tygşytlamaga güýçli itergi berýär. Şeýle hem, telekeçileri taslamalaryň düşewüntliligini dykgatly seljermäge maýa goýum taslamalarynyň smetalaryny düzmäge degişli hünärli işgärleri seçip almaga mejbur edýär. Täzelikleri ornaşdyrmakda töwekgelçilik astratyň hem uly olary adaty çeşmelerden maliýeleşdirmek kynçylyk döredýär. Şonuň üçin wençur kapitaly hereket edýär.

Töwekgelçiligiň bar bolan ugurdaky başlangyçlar wençuring ýa-da wençur işleri hökmünde kesgitlenilýär. Wençur kapitaly paýdarlaryň kapital, zaýem kapitaly görnüşdäki resmileşdirilen pul serişdeleridir. Şu pul serişdeleri diňe töwekgelçiligi has uly hasap edilýän täze karhanalary, täze işleri maliýeleşdirmek üçin peýdalanylýar. Wençur kapitaly pul bazarynda belli orun tutýar we haýsy hem bolsa näbelli hadysadnyň ýüze çykmak mümkinçiligine baglydyr. Wençur kapitalynyň ulanmak ähtimallygy O, O-dan (hadysa mümkin däl) 1,O-e (hadysa hökman bolup geçer) çenli aralykda ölçenýär.

Ähtimallygyň derejesine garaşylýan hadysanyň geçen wagtdaky gaýtalanyp ýygylgy boýunça baha berilýär, soňra geljekki ýagdaýy çaklamaga mümkinçilik berýän netije çykarylýar.

Wençur kapitalyna birtopar ýörüte guramalar hyzmat edýärler. Ilkinji nobatda, olara fond bazary degişlidir, ol iki wezipäni ýerine ýetirýär:

Birinjiden, ol esasy bazaryny ýa-da täze emissiýa bazaryny üpjün edýär, maýa goýum üçin zerur kapitalyň üstüni täze gymmat kagyzlary (paýnama, obligasiýa we başgalar) çykarmak arkaly dolandyrmak mümkin;

Ikinjiden, ol goşmaça bazara ýa-da hereket edýän gymmat kagyrlar bilen ylalaşyklar gazanylýan bazara goldaw berýär. Fondlaryň bazary her ýurdyň maliýe ulgamynda möhüm orun tutýar we maýa goýumlaryny tygşytlamagyň ugurlaryny görkezýär, fond bazarynyň düzümine wençuryringa hyzmat edýän edara girýär. Ol ýörüte maliýeleşdirmegi talap edýän wençur işleri degişli taslamalar zaýem we paýdarlar kapitaly bilen üpjün edýärler, mysal üçin, uly bolmadyk, emma ýeterlik derejede

töwekgel taslamalary maliýeleşdirmek Wençur kapitalynyň maýadarlary esasan kiçi telekeçilikde iň täze tehnologiýalary öz serişdelerini gönükdirýärler. Emma soňky wagtlarda olar serişdeleriň köp bölegini töwekgelçiligi uly bolmadyk taslamalarda jemleýärler.

Şeýlelik bilen, wençur kapitaly – bu köpsanly kompaniýalary birleşdirýän, halkara ähmiýetli kapitaldyr, kompaniýalaryň aglabasy Britaniýanyň wençur kapitalynyň assosiasiasyna degişlidir.

Bazar gatnaşyklarynda bäsdeşlik

Kesgitlemesi

Görnüşleri

Bazaryň bäsdeşlik boýunça häsiýetlendirilişi

Bazar mehaniziminiň zerur düzüm bölekleriniň biri hem bäsdeşlikdir. Bäsdeşlik ykdysady kanun bolmak bilen bazary herekete getirýän möhüm elementdir (güýçdir). “Bäsdeşlik” düýen düşüňjä alymlar şeýle kesgitleme beripdirler. Mysal üçin, A.Simit bäsdeşlik alymlaryň özlerini alyp barşyna esaslanýar düýip hasaplapdyr we şeýle kesgitleme beripdir, bäsdeşlik – bazarda satyjylar bilen alyjylaryň öz bähbitleri üçin ýaryşlaryny aňladýar. Iozef Şumpeter bäsdeşligi ykdysady ösüşiniň faktory hökmünde häsiýetlendirýär, bäsdeşlik – munyň özi könäniň täze bilen ýaryşyny aňladýar: täze harytlar, täze tehnologiýalar, islegi üpjün etmek üçin täze çeşmeler, guramanyň täze görnüşleri we ş.m.

Bäsdeşlik – harytöndürijileriň arasynda iň köp girdeýji ugrynda hojalygy ýöretmegiň has peýdaly şertleri üçin ykdysady göreşi aňladýar. Başgaça, bäsdeşlik – önümi öndürmek, ony satmak we maýa goýmuny has netijeli ýerleşdirmek üçin bazar hojalygynyň subýektleriniň özara gatnaşyklaryny üpjün edýän möhüm bölegidir (elementidir). Olar üç ugur býunça bolup geçýär: satyjylaryň arasynda, alyjylaryň arasynda, satyjylar bilen alyjylaryň arasynda. Bazar gatnaşyklaryň ösen derejesine görä şu görnüşler hem hereket edip biler.

- Sap (arassa) ýönekeý bäsdeşlik – harytlary satmak we satyn almak bilen meşgullanýan köpsanly satyjylary we alyjylary häsiýetlendirýär.

Şu şertlerde bazar harytlary aýry – aýry görnüşler bölünýär, köpsanly satyjylar we alyjylar özara bagly däl-de, olaryň herhaýsy özbaşdak hereket edýärler, şu sebäpden hem bazar bahanyň emele gelmegine öz täsirini ýetirip bilmäýär. Myasl: ABŞ-daky maliýe bazary (şahsy süýşürintgileriň bazary) we oba hojalyk önümleriniň bazary (un bazary).

Bäsdeşlige şu aýratynlyklar degişli:

- Bazarda satyjylar we alyjylar köpsanly, emma olaryň her biriniň bazardaky tutýan paýy kiçi, 1%-den hem pes, şu sebäpden hem olar baha täsir edip bilmeýärler diýen ýaly;
- Bazara girmek ýa-da ondan çykmak üçin päsgelçilik ýok, başlangyç maýanyň möçberi uly däl. Günbatar ýurtlarda, käýagdaýda, telekeçileriň sany kadalaşdyrylýar (parikmaherler, aptekler, ýolagçy we ýükgahtadýan ulag kärhanalary we ş.m.). Çünki bäsdeşlik oýlanşykly bolmalydyr, sebäbi örän uly bäsdeşlik bahanyň we şonuň bilen birlikde ilata bildirilýän hyzmatlaryň hiliniň peselmegine getirmegi mümkin.
- Satuwa çykarlan harytlaryň birmeňzeş we olaryň möçberiniň az bolmagy. Şu bazardaky harytlar sertifikat boýunça tasyklan, bazar önümlerinde harytlaryň belgisi bolmaýar, sebäbi alyjy üçin satyn almaly ýa-da satyn almaly däl diýen eke-täk görkeziji bolup baha çykyş edýär.
- Bahalar barardaky maglumatlaryň hemmeler üçin elýeterligi;
- Satyjylaryň baha boýunça dilleşmezden, özbaşdak hereket etmegi.

Kämil bäsdeşlik Günbatar Ewropada 1815-1875 –nji ýylar döwürde hereket edýär. Netijeli (hakyky) bäsdeşlikde satyjylar we alyjylar özbaşdak hereker edýärler, hatda bazarda bäsdeşligiň sap ýa-da kämil däl ýagdaýynda.

Kämil däl (monopol, ýekemen) bäsdeşlik XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başlarynda monopoliýalaryň ýüze çykmagy bilen döreýär, ol erkin bäsdeşligiň mirasdüşeridir. “Monopoliýa” harydy satyjynyň eke –täkligini aňladýar. Şonda kapitalyň toplanmagy, peýdaly jemgyýetçiligiň döremegi, tebigy baýlyklary, maddy we maliýe serişdelere gözegçilik güýçlenýär. Onuň şu görnüşlerini belleýäris.

- Monopsoniýa – belli bir haryda eke-täk satyjynyň monopoliýasyny görkezýär.
- Oligosoniýa –belli harytlara topar alyjylaryň aralygyn, monopoliýasyny aňladýan bazar düzüm gurluşynyň görnüşleri.
- Oligopoliýa – önümçilikde birnäçe azsanly öhdürijileriň barlygydyr.
- Duopoliýa –belli harydy diňe iki öndüriji – satyjy bazara çykarýar, olaryň arasynda baha baradaky dildüwüşik baglansylmaýar.

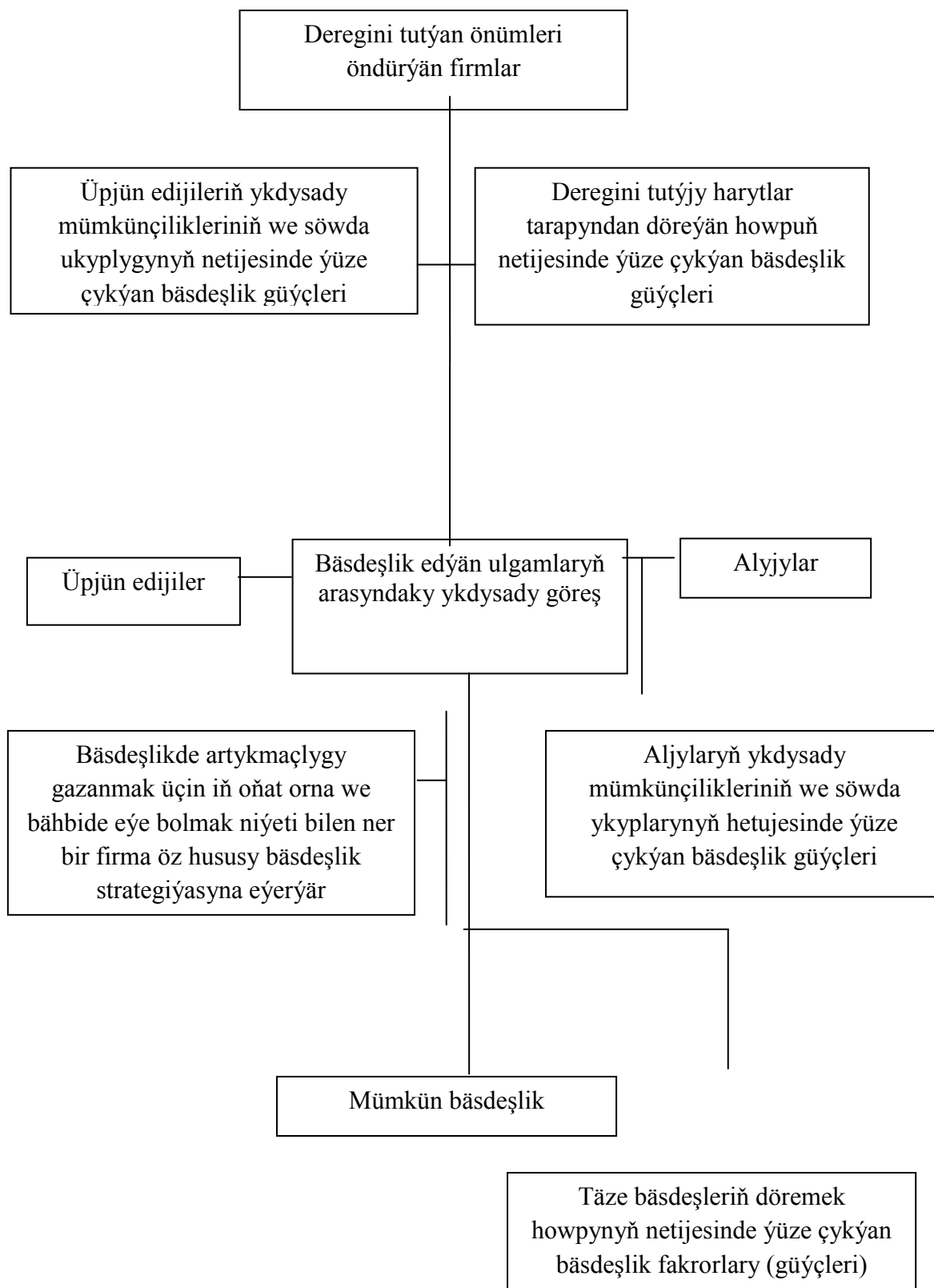
Bäsdeşligiň dürli görnüşü baha mehenizimine esaslanýar. Baha üç taraply bäsdeşligiň netijesinde emele gelýär. Şuňa baglylykda baha we baha degişli däl bäsdeşligi tapawutlandyrylýar.

Baha bäsdeşligi – satylýan önüme degişli bahanyň dürli ýollar arkaly peselmegini aňladýar. Baha bäsdeşliginde ilata hyzmatyň görnüşleri üçin (lukmanlaryň, aklawjylaryň, myhmanhana eýeleriniň, tiz zaýаланýan harytlar daşalandaky we ş.m. hyzmatlary) şu şertler berjaý edilýär. Satyjy – ekemen, monopolist, satyjy, alyjylary tölege ukuply derejeleri boýunça tertipleşdirýär, ilkinji alyjy harydy ýa-da hyzmaty gaýtadan satyp bilmeýär.

Baha degişli däl bäsdeşlik – önümiň hilini we ony satmagyň şertlerini kämilleşdirmek arkaly amala aşyrylýar. Ol dürli ugurlar boýunça peýdalanylýar: birinji ugur – harydyň tehniki tarapyny kämilleşdirmek, ikinji ugru – harydy sarp edijiniň bildirýän talabyna laýyk getirmek.

Bazarlar özarasynda bir näçe aýratynlyklar boýunça tapawutlanýarlar. Emma oňa garamazdan ol bütewi (konsepsiýa, baş ýörelge) boýunça beýan edilip bilner, bu konsepsiýa bäsdeşligiň tebigatyna (döreýşine) we intensiwligine baha bermäge mümkinçilik berýär.

Amerkaly, angiliýaly alym M.E.Porteriň geçirýän ylmy-barlaglarynya görä onyň bazarda bäsdeşligiň derejesine, şu görnüşli güýçler boýunça häsiýetlendirmek mümkin (8-nji surat).

8-nji surat. Baş sany bäsdeşlik güýçleriniň faktorlarynyň modeli

Bäsdeşlik güýçleriniň faktorlarynyň görnüşleri:

- Bäsdeşlik edýän satyjylaryň arasyndaky göreş;
- Deregini tutyjy we baha babatda bäsdeşlige ukyply harytlaryň arasyndaky bäsdeşlik,
- Täze bäsdeşligiň döremek howpy,
- Üpjün edijileriň ykdysady mümkinçilikleri we söwda ukyplygy.

Bu model bäsdeşlik güýçleriniň düzümleri gurluşynyň emele gelşini beýan etmek we öwrenmek üçin konsepsiýa serişdesidir (baş ýörelgesidir).

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bäsdeşlige ukyply bolmagy şu günki we geljekki nesilleriň isleglerini kanagatlandyrmagy maksat edinýän ýurdumyzyň ösüş ýoludyr, diňe şeýle ýol bilen türkmen ykdysadyýetiniň dünýä ykdysadyýetine çuňňur aralaşmagy mümkindir. Maksat – Türkmenistany ösen dünýäniň durmuş derejesine ýetirmekdir.

Dünýä ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň bäsdeşlige ukyplylygy ykdysady ösüş arkaly aňladylýar. Milli ykdysadyýet XXI-asyrda ykdysadyýetiň ösüş depginleri boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda öňdeligi eýeleýär.

Şunuň bilen birlikde milli ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygyny ilatyň jan başyna düşýän jemi içerki önüminiň möçberi doly derejede häsiýetlendirýär. Türkmenistanda 2009-njy ýylda şu görkezijiniň ulylygyny 14,6 müň dollara ýetirmek wezipesi öňde goýuldy, öňdebaryjy ýurtlarda bu görkeziji 20 müň dollara barabar ýa-da ondan hem artykdyr.

Tebigy baýlyklarymyz Türkmenistana bütündünýä ykdysadyýetinde ýokary derejede bäsdeşlige ukyplylygy üpjün edýär. Şu artyklyk ýurdumyzda adam potensialyny üstünlikli kämilleşdirmäge şertleri döredýär.

Täze durmuş-ykdysady gurluşy döretmek diňe milletiň intellektual baýlygynyň täzelenen halatynda mümkindir. Önümçilikde, hyzmatda täze tehnologiýalary hünärligi ýokary derejedäki işgärler özleşdirmegi başaýarlar.

Ylmy özgertmezden bilimi özgertmek mümkin däl. Durmuş-ykdysady ösüşde adam maýasynyň täsiri barha artýar. Häzirki wagtyda innowasion ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylyk derejesi, köp halatda, bilimiň hili boýunça kesgitlenilýär.

Adamynyň döredijilik mümkinçiligini iş ýüzüne ýetirmek we bäsdeşlige ukyply adam maýasynyň emele gelmegi üçin durmuş-ykdysady şertleri döretmek baş wezipe bolup durýar. Bu şertler: bilimde, saglygy goraýyşda, medeniýetde hili ýokary derejeli hyzmatlaryň elýeterligi; işçi güýjüniň professionallygyny ýokary derejede üpjün etmek; ýaşaýyş jaýlarynyň ilat üçin elýeterligini gowlandyrmak, zähmet we telekeçilik gymmatlyklaryny döretmek we başgalar.

Eýsem bilimiň, ylmyň, saglygy goramagyň, medeniýetiň bäsdeşlige ukyplylygy nämäni aňladýar. Bu biziň ýurdumyzda daşyndan okamaga, saglygyny bejermäge, dync almaga gelmegi aňladýar. Bu ugurda belli işler alnyp barylýar, Russiýanyň I.M. Gubkin adyndaky nebit we gaz döwlet uniwersiteti işe başlady.

Özgertmelerde daşary ýurt maýalaryny, ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny işeňňirlik bilen ulanylýar. Dünýä ylmyň, tehniki taglymatynyň gazananlarynyň, bilim ulgamyny kämilleşdirmegiň, zähmetiň medeniýetini ýokarlandyrmak boýunça maglumatlaryň elýeterligini aragatnaşyk ulgamlary üpjün edýärler. Şeýle ýagdaý öz nobatynda medeni gatnaşyklaryň pugtalanmagyna, ýaşaýyş üçin täze şertleriň döremegine getirýär. Nusgalyk durmuş-ykdysady ýagdaý milletiň geljek döwürdäki ösüşiniň düzüm böleklerinden ybaratdyr.

Täze tehnologiýalary ornaşdyrmagyň hasabyna çig mal ýataklarynyň netijeliligi ýokarlanýar. Nebitgaz daşary çykarmagyň ugurlary giňelýär, ýangyç we çig maly çykarýan pudaklarda innowasion häsiýetli işeňňirlik artýar.

Şeýle çemeleşmäniň durmuşa geçirmegi energiýa çig malyna esaslanýan pudaklary ýangyç-energetika toplумы, himiýa, ulag-çalt ösdürmek üçin

täze çeşmeleri ýüze çykarmaga ýardam berýär. Gaýtadan işleýän, hususan hem energetikanyň, çig mal toparynyň, ulagyň ösüşini üpjün edýän pudaklara tehnologiýa

babatda öňe gitmäge itergi berilýär. Netijede, Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bäsdeşlige ukyplylygy ýokarlanýar.

Şol bir wagtda hem daşarky bazara çig maly çykarýan pudaklar bilen çatyrymly bolmadyk pudaklaryň gowşak depginlerde ösüp, bäsdeşligiň pese düşmegine ýol bermeli däl. Import harytlarynyň deregini tutýan harytlara, hyzmatlara, adatça hiliň derejesi häsiýetlidir. Şeýle çemeleşmäge, aýratyn hem biziň ýurdumyz ýaly birnäçe artykmaçlyklara eýe bolan ýurtlar çalyşýarlar. Bu ugurda dünýä ýurtlarynyň önünde taýýar önümiň hili boýunça bäsdeşlige ukyply bolmak wezipesi durýar. Dünýäde şeýle işler barha uly ösüşe eýe bolýar we olary şu ugurlar boýunça häsiýetlendirmek bolar. Birinji ugur-döwletiň we işerwürligiň özara hyzmatdaşlygyny giňeltmek hem ösdürmekdir. Döwlet eýeçiliginiň hususlaşdyrylyp, hususy, bilelikdäki, gatyşyk eýeçiligiň görnüşlerine özgerdilen halatynda işewürlük hakyky ösüşe eýe bolýar.

Täze tehnologiýalary ýurda getirmek, bilelikdäki kärhanalary döretmek, iri halkara taslamalaryna maýa goýumlar arkaly gatnaşmak, dörebap senagat pudaklaryny döretmek, hyzmat toplum pudaklaryny kämilleşdirmek, hünärlik derejäni ýokarlandyrmak we başga-da dürli zatlar önümçilik-tehniki ösüşiň binýadyny düzýär. Täze tehnologiýalar görnüşdäki daşky investisiýalary, menejementi diňe energetika toplumynda peýdalanmak bilen çäklenmän, olary oba senagat toplumynda, dokma, himiýa senagatlarynda giňden ornaşdyrmak peýdalydyr. Däp bolmadyk energiýanyň çeşmelerini-gün, el-ulanmak üçin hem täze tehnologiýalar zerur.

Dolandyryş işlerini kämilleşdirmäge-işgärleri saýlap almakda olaryň intellektual derejesine talaby güýçlendirmek we ýaş işgärlere uly üns bermek, döwlet gullukçylaryny bäsdeşlik usulynda işe kabul etmek, döwlet edaralarynyň düzüm gurluşyny amatlaşdyrmagyň hasabyna, olaryň sanyny köpeltmezlik ýaly çäreler oňat ýardam berýär. Şu çäreler dünýä döwletleri bilen ykdysady taýdan goşulyşmaga we ýurdumyzyň dünýä bazaryndaky tutýan ornuny pugtalandyrmaga we giňeltemgiň ugrukdyrylan täze mümkinçilikleriň ýüze çykarylmagyna getirer. Şeýle hem ýurdumyzyň öndüriji güýçleriniň innowasion babatda bildirilýän talaplary güýçlendirýär.

Ykdysady ösüş

-ykdysady ösüşini mazmuny;

-ykdysady ösüşini faktorlary

Ykdysady ösüş milli ykdysadyýetde, hojalykda bolup geçýän özgertmeleri aňladýar. häzirki wagtda milli ykdysadyýetiň özboluşly häsiýete eýe bolup, hereket etmegi ykdysady ösüşi häsiýetlendirýär. Ykdysady ösüşini ahyrky maksady sarp etmegi, gös-göni maksady - girdejini almagy göz önünde tutýar. Milli önümçiligiň gysga wagtlaýyn ösmegi ykdysady ösüş däl, adatyça ähli öndürilýän önümleriň we ony öndürmek üçin ulanylan önümçilik faktorlaryň uzak wagtyň dowamynda ösmegine hem olaryň hil taýdan kämilleşmegine ykdysady ösüş diýip düşünilýär.

Ykdysadyýetiň ösmegi ýa-da ösüp ýeten derejesi, ykdysady ösüş diýen düşünjä garanyňda, hojalykdaky öňtegidişligi has doly şekillendirýär. Ykdysadyýetiň ösmegi önümçiligiň artmagyny, şeýle hem milli hojalygy düzüji bölekleriň arasynda täze öňdebaryjy gatnaşyklaryň ýüze çykmagyna, olar bolsa öz gezeginde, geljekde ykdysadyýetiň ösmegi üçin şertleri döredýärler. Ykdysady ösüş, ilkinji nobatda, öndürilýän önümiň möçberini häsiýetlendirýär. Onuň önümçiligi täzelemek hem harydyň görnüşleri, kadaly ekologiýa üçin şertleri döretmek we ş.m. ýaly hojalygy ösdürmäge täsir edýän möhüm ugurlara ýeterlik üns bermezligi hem mümkin. Emma hut şu ugurlar ykdysadyýetiň ösmegini we onuň has ýokary hil derejä geçmegini çylşyrymlaşdyrýarlar.

Bazar ykdysadyýetiniň döwürleýin häsiýetli bolmagy, ykdysady ösüşini beýgelmegine ýa-da peselmegine getirmegi mümkin. Emma peselmek ykdysadyýetiň ösmegi üçin şertleriň ýokdugyny aňlatmaýar, çünki şu döwürde netijesi pes önümçilik bazardan gitmäge mejbur bolýar, onuň bazardaky ornynyna bildirilýän talaplara ukyply kärhanalar eýeleýärler. Şu döwürde umumy isleg bilen teklibiň arasynda deňagramly ýagdaý gaýtadan dikeldilýär, oňa esaslanyp ykdysadyýet janlanmak döwrüne geçýär.

Şeýlelik bilen, hatda peselmek hem ykdysadyýetiň ösmeginiň aýratyn görnüşi hökmünde çykyş edýär we geljekde ykdysady ösüş üçin binýadyň emele gelmegine

ýardam berýär. Ykdysady ösüşiň görkezijisi hökmünde hojalygyň ösüp ýeten derejesini doly suratda şekillendirmäge mümkinçiligi çäklidir, emma oňa garamazdan, onuň halk hojalygyny ösdürmegiň möhüm görkezijisi hökmünde ulanylýandygyna daşary ýurtlaryň tejribesi şaýatlyk edýär.

Ykdysady ösüşiň mazmuny we onuň ähmiýeti ykdysadyýetiň düýpli meselesinden ugur alýar. Ýagny, ol önümçilik resurslarynyň çäkli we adamlaryň islegleriniň çäksiz bolmagyndan ybarat gapma-garşylykly meseledir. Bu mesele ykdysady ösüşiň täze derejesine baglylykda, degişli çözgüdi talap edýär, şu sebäpden meseläniň çözgüdini tapmak hemişe gaýtalanyp durýar.

Şol bir wagtda hem ykdysady ösüş bar bolan resurslary we gündelik sarp edilişi artdyrmaga, şeýle hem önümçiligiň mundan buýana ösmegine täze goşmaça serişdeleri goýmaga mümkinçilik berýär.

Ykdsady ösüş jemi içerki önümiň umumy (ýa-da ilatyň jan başyna düşýän) ösüş depginiň artdyrmasyňy häsiýetlendirýän görkeziji boýunça ölçenilýär:

$$X=(Y_t - Y_{t-1}):Y_{t-1},$$

Bu ýerde, X - JIO-ň ösüş depginiň artdyrmasy;

Y_t - t-ýylynyň JIÖ-mi;

Y_{t-1} , -t -1 ýylynyň JIÖ-mi.

Ykdysady ösüş fiziki ýa-da gymmat görnüşdäki aňlatmalar boýunça ölçenilýär, olara degişlilikde fiziki ýa-da gymmat boýunça aňladylýan ösüş diýilýär. Ykdysady ösüş hasap edilende inflýasiýa hem nazarda tutulýar. Şu maksat bilen ösüşiň fiziki artdyrmasy geçen ýylyň bahalarynda ölçenilýär. JIÖ-ň gymmatlyk artdyrmasy hasap edilende onuň ululygy bellenen döwür boýunça bahalaryň ösüş indeksine bölmek arkaly tapylýar.

Ykdysady ösüş üçin onuň bar bolan mümkinçilikleriniň işe girizmegi, ýagny zerur resurslarynyň peýdalanylmagy möhümdir. Şunuň ýaly resurslara, ilkinji nobatda, önümçilik faktorlary degişlidir, olar özara utgaşyp, bütewilik bolup hereket edýärler. Ykdysady nazaryýetde önümçilik faktorlaryny üçe bölýärler: zähmet, ýer we kapital.

Häzirki döwürde ykdysady ösüşe täsir edýän önümçilik faktorlaryny şu toparlara bölýärler:

- teklip faktorlary (tebigy baýlyklar, zähmet resurslary, kapital, tehnologiýalar);
- isleg faktorlary (ykdysady işjeňligiň derejesi, döwürleýinlik bilen bagly üýtgemeler);
- gaýtadan paýlaýan faktorlar (zähmete itergi beriji güýç ýa-da zähmetiň motiwasiýasy, durmuş taýdan durnuklylyk).

Umuman ykdysady ösüş, ilkinji nobatda önümçiligiň mümkinçiliklerine garaşlydyr we möçberleri hemişe çäkli önümçilik resurslarynyň esasy görnüşleriniň – zähmetiň, tebigy baýlyklaryň, kapitalyň – ulanylyşyna baglydyr.

Ykdysady ösüşiň täze hiline geçmek üçin ykdysadyýet şu ugurlar boýunça ösdürilýär:

- esasan ylmy-tehniki öňegidişligiň faktorlaryny – kompýuter, resurslary tygşytlaýan tehnologiýanyň, in täze tehnologiýanyň we ş.m. – peýdalanmak;
- häzirki döwürde we geljekde harytlaryň (hyzmatlaryň) hilini dünýä bazarynyň barha ösýän talaplaryna görä ýokarlandyrmak;
- ilaty ekologiýa taýdan goramak maksady bilen ýurtda döwlet tarapyndan ornaşdyrylýan çäklendirmeler boýunça is alyp barmak;
- ykdysadyýeti durmuş häsiýetli ugra gönükdirmek, ýagny durmuş edaralarynyň we guramalarynyň ösüşini üpjün etmek, zähmet şertleriniň howpsyzlygyny pugtalandyrmak, adam maýasyna ünsi güýçlendirmek, zähmete ukyply ilaty doly derejede is bilen üpjün etmek, adamlaryň boş wagtyny ýerlikli peýdalanmaga şertleri döretmek we başgalar.

Ykdysady ösüşiň täze hiline geçmek öndüriji güýçleriň kämilleşdirilmegini talap edýär, ýagny öndüriji güýçler bazarda harytlaryň bolçylygyny üpjün etmäge ukyply bolmalydyr. Şunlukda teklip tölege ukyply islegi kanagatlandyrmaga we geljekde bildirilýän islege görä has ýokary derejede ösmäge mümkinçilige eye bolýar. Emma önümçiligi islegiň çäginde giňeltmek harytlary (hyzmatlary) ýerleşdirmek mümkinçiliginiň çäkliligi sebäpli kynçylyk döredýär. Şonuň üçin hem öndürijiler goşmaça girdejini almak üçin başga strategiýany ulanýarlar, ýagny önümçiligiň

tehnologiýasyny kämilleşdirip, öndürilýän önümiň hilini ýokarlandyrmaga we onuň görnüşlerini täzelemäge mümkinçilik berýän ugurdan peýdalanýarlar.

Hut bazarlarda emele gelýän haryt bolçulygy ykdysady ösüşiň görnüşleriniň utgaşdyrylmagyna, kem-kemden onuň ekstensiw görnüşi bilen has çylşyrymly intensiw görnüşi ulanmaga şert döredýär. Olary şeýle häsiýetlendirmek bolar.

Ykdysady ösüşiň ekstensiw görnüşi goşmaça resurslary (önümçilik serişdeleri, işçi güýji, maliýe serişdeleri) hem ulanmak arkaly önümiň möçberini artdyrmagy nazarda tutýar. Ykdysady ösüşiň intensiw görnüşi önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak bilen baglydyr, ýagny önümiň hiliniň ýokarlanmagyna we resurslaryň ýerlikli ulanylmagyna möhüm üns berilýär. Intensiw görnüş sarp edilýän resurslaryň birligi üçin önümleriň öndürilişini artdyrmaga, önümçiligiň hil derejesini ýokarlandyrmaga gönükdirilýär. Ol şu toplum işlerden ybaratdyr:

- ylmy-tehniki öňegidişligiň gazananlaryny ulanmak, önümçiligi täzelemek;
- işgärleriň hünärlik derejelerini ýokarlandyrmak;
- çykarylýan önümiň hilini ýokarlandyrmak, önümiň görnüşlerini täzelemek.

Täze tehnologiýa we tehniki esasyda önümçiligiň geriminiň giňelýän halatynda ykdysady ösüşiň iki görnüşini utgaşdyryp ulanmak mümkin. Şu pursatda hojalykda agdyklyk edýän ykdysady ösüşiň görnüşine aýratyn üns berilýär. Eger-de JIO-ň 50%-den köp bölegi intensiw faktorlaryň ulanylmagy netijesinde öndürilen bolsa, onda ykdysadyýet üçin, ösüşiň intensiw görnüşi häsiýetlidir. Tersine, eger-de şol bir şertlerde, JIÖ-ň düzüminde olaryň tutýan paýy 50%-den az bolsa, onda ykdysadyýete ekstensiw görnüş mahsusdyr.

Haýsy hem bolsa ykdysady prosessiň ýerine ýetirilen işiniň jemine netijelilik diýip düşünilýär. Ýagny, anyk önümçilik faktorlarynyň ulanylmagy boýunça döreýän harajatlar, şu faktoryň täsiri boýunça öndürilýän önümiň netijesi (girdejisi) bilen deňeşdirilýär. Makroykdysadyýetde şeýle netijäni ýurt boýunça JIÖ görkezijisi häsiýetlendirýär, bu görkeziji resursy ulanmakdan gelýän harajatlar bilen deňeşdirilýär. Zähmet ödürilijiligi zähmet resurslarynyň ulanylyşynyň netijeliliginiň aňladýan görkezijidir, ony JIÖ-i jemgyýetçilik önümçiligindäki ähli işgärleriň jemine paýlamak arkaly hasap edýärler.

Onuñ tersine, ýurtdaky ähli işgärleriň sanyny JIÖ-ň möçberine paýlamak bilen zähmetiň sygymlylygyny häsiýetlendirýän görkezijini kesgitleýärler.

Esasy kapitalyň ulanylyşynyň netijeliligini kapitalyň (esasy serişdeleriň) önüm berijiligi diýen görkeziji häsiýetlendirýär, ony ýurduň JIÖ-ni milli önümçilikdäki esasy kapitalyň (esasy serişdeleriň) gymmatyna paýlanyp tapylýar. Tersine, esasy kapitalyň gymmatyny JIÖ-e bölüp, kapitalyň (esasy serişdeleriň) sygymlylygy kesgitlenýär.

Tebigy resurslaryň ulanylyşynyň netijeliligi, resursyň görnüşine degişlilikde, dürli görkezijiler boýunça hasap edilýär. Sarp edilen esasy maddy-çig mal resurslarynyň ykdysady seljermesinde maddasygymlylyk (resurssygymlylygy) görkeziji peýdalanylýar, ony hasap etmek üçin ähli maddy-çig mal resurslar üçin sarp edilen harajatlary JIÖ-ň ululylygyna bölýärler. Başga görkezijileriň hem, mysal üçin, önümiň energiýasygymlylygy we ş.m. ulanylmagy mümkin. Önümçiligiň başga faktorlarynyň ulanylyşynyň netijeliligini häsiýetlendirýän görkezijiler bilen deňeşdirilende maddasygymlylyk (resurssygymlylyk), energiýasygymlylyk we ş.m. ters görkezijiler hökmünde çykyş edýäler, sebäbi harajatlaryň ululylygy alnan netijäniň jemi bilen deňeşdirilýär, emma tersine däl.

Ykdysady ösüşiň ekstensiw görnüşinde önümçilik faktorlarynyň ulanylyşynyň netijeliligi üýtgemeyär. Şeýle ýagdaý ýurtda öndürilen JIÖ-ň önümçilik üçin ulanylýan zerur faktorlaryň mukdar taýdan artyşy bilen deň derejede ösüýändigini bilen düşündirilýär.

Ykdysady ösüşiň intensiw görnüşinde netijelilik, öndürijilik, ýagny önümçilik faktorlarynyň her haýsynyň (ýa-da olaryň käbirleriniň) ulanylyşynyň netijeliligi ýokarlanýar. Täze tehnologiýalar sarp edilýän resurslaryň üýtgemeyän möçberinde önümiň (ýa-da girdejiniň) artdyrmasy görnüşinde netijäni almaga mümkinçilik berýärler. Ilkinji nobatda zähmet öndürijiligi ýokarlanýar, şeýle hem kapitalyň (esasy serişdeleriň) önümberijiligi artýar we önümçiligiň maddasygymlylygy peselýär.

Ykdysady ösüşiň depginleri halk hojalygynyň ýagdaýyny şekillendiryň möhüm, emma ýeke-täk görkeziji däl. Önümçiligiň hil derejesini kämilleşdirmek bilen ugurdaş onuň düzüm gurluşyny täzelemek bilen bagly başga görkezijileriň hem ähmiýeti uludyr. Olar ýurtda ykdysady ösüşiň intensiw ýol bilen öňe hereket edýändigini görkezýärler.

Şeýle ýagdaýy ykdysady ösüşi herekete getirip, ony çaltlandyryan höwes dörediji mehanizmler ulanylanda göz önünde tutmak zerurdyr. Ösüşiň depginlerini ýokarlandyrmak ýüze çykýan ykdysady meseleleri toplumlaýyn çözmek bilen ugurdaş alnyp barylýar. Eger şeýle bolmasa halk hojalygynda sazlaşykly ýagdaýyň bozulmagy we ykdysady ösüşiň gaýra tesdirilmegi mümkin.

Mysal üçin, SSSR-de senagatda ösüşiň aňrybaş depginleri meýilleşdirilýärdi, ykdysady ösüşi häsiýetlendirýän depginler netijeliligiň ýeke-täk we jemleýji görkezijisi diýip hasap edilýärdi. Soňky ýyllarda şunuň ýaly birtaraplaýyn çemeleşmek aradan aýryldy. Çünki ylmy we tehnikä öňegidişligiň ähmiýetiniň ýokarlanmagy bilen oňa halk hojalygyny ösdürmegiň usuly hökmünde garamaga esas döretdi we şeýlelik bilen ykdysadyýetiň düzüm gurluşynyň özgermegine getirdi. Emma ilki başda ösüş depginleriniň çaltlanmagyna birtaraplaýyn çemeleşilmegi, halk hojalygynyň sazlaşykly ösmegine, belli derejede, päsgelçilik berdi.

Milli hojalyk stagnasiýa (durgukly ýagdaýa) sezewar bolan halatynda, onuň döremegine getirýän faktorlaryň garşysyna görülýän çäreleriň täsiri peselýär we ykdysady ösüşiň arasy bölünýär. Şu ýagdaý jemgyýete öz önünde goýan maksatlaryny durmuşa geçirmäge mümkinçilik bermeýär, hatda ilatyň ýaşayyş derejesiniň peselmeginiň garşysyna ulanylan çäreleri hem ýeterlik bolmaýar. Şonuň üçin hem ykdysady ösüşe durnukly ýagdaýyň döredilmegi ykdysady syýasatyň möhüm wezipesi hasap edilýär.

Şu jähtden hem jemgyýetde hojalyk durmuşynyň durnukly ýörelgesini kesgitlemek derwaýys meselä öwrülýär. Ykdysadyýetiň durnukly ösmegine şu ugurlar ýardam berýär:

- daşky gurşawyň birsyhly üýtgeýän şertlerinde ýüze çykýan meseleleri öz wagtynda çözmäge ukyply önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak;
- bazar subýektleriniň bazardaky tutýan orunlaryny pugtalandyrmaga alyp barýan bähbitlerini sazlaşdyrmak;
- durmuş meseleleriniň ylalaşykly çözülmegine alyp barýan bähbitleri sazlaşdyrmak;
- hojalykda sazlaşykly däl gatnaşyklary düzetmäge ukyply ykdysady ösüş şertleri döredýän ähli umumy ykdysady deňagramlylyga tarap hereket etmek;

— ykdysady ösüşi ekologiýa howpsyzlygy bilen utgaşykly alyp barmak. Eger-de ykdysadyýet durnukly we ýüze çykýan näsazlyklary öz wagtynda ýeňip geçmek bilen ösýän bolsa, şunlukda hem JIÖ-ifi artdyrmasy üpjün edilýän halatynda, onda oňa deňagramly ykdysady ösüş häsiýetlidir. Deňagramly ösüş ykdysadyýetiň bütewi ulgam hökmünde ösdürilmegini nazarda tutýar. Deňagramly ösüşi resurslaryň dürli utgaşmasynyň, önümçiligiň dürli netijeliliginiň üsti bilen gazanmak mümkin. Deňagramly ösüş we netijeli ösüş özara bagly, emma mazmuny boýunça tapawutly düşünjelerdir.

Ykdysadyýeti deňagramlaşdyrmak bilen bagly toplum işler hemişelik we tükeniksiz häsiýete eýedir. Ykdysadyýet özgerýär, çylşyrymlaşýar, düýpden täze önümçilige, önümiň görnüşleriniň artmagyna we hiliniň ýokarlanmagyna zerurlyk döreýär. Şonuň üçin hem deňagramly ýagdaýa bildirilýän talaplar hem üýtgeýär. Bar bolan mümkinçilikleri jemlemäge we emele gelen näsazlykdan has çalt çykмага ukyply ykdysadyýet netijelidir. Yagny, näsaz ýagdaýdan başarnykly çykyp, deňagramly ösüşe ugur alýan ykdysadyýet durnukly ösýär. Emma ylmy-tehniki öňegidişlik hemişe önümçilik we hojalyk çözgütleriň täzelerine zerurlyk döredýär. Şu sebäpden hem öňki ýetilen deňagramly ýagdaýa eýýäm näsazlyk hökmünde garalýar. Jemgyýetde ykdysady ösüşiň has täze ýokary derejesine ugur alynýar.

Soňky wagtda ykdysady ösüş diýen düşünje hem üýtgeýär. Ýaňy - ýakynda-da çig mal resurslarynyň eksporty we onuň wajyp bölegi – ýangyç-energetika toplum – ykdysady ösüşe möhüm itergi beriji güýç hasap edilýärdi. Şunuň ýaly ugur ykdysadyýetiň çig mala daýanmagyna getirýär we tehniki-tehnologiki mazmunly döwrebap çözgütleriň kabul edilmegine böwet basýar. Şeýle hem önümçilikde menejmentiniň we tehnologiýanyň derejesiniň üýtgedilmän saklanmagyna getirýär. Bu bolsa hojalyk reformalarynyň gutulgysyz häsiýetini gowşadýar. Geljek döwürde innowasiýa işlerini uzak möhlete gönükdirip ugur almak has amatly hasap edilýär.

Ykdysady ösüş sarp ediş pudaklarynyň mümkinçiliklerini giňeltmek arkaly hem amala aşyrylýar. Olarda ahyrky, taýýar önümi ýerleşdirmäge we "janly" pullary toplama mümkinçilikler uly.

Önüme islegiň köpelmegi satuwyň möçberini hem-de girdejini artdyrýar. Girdejiniň bir bölegini önümçiligi giňeltmek üçin maýa hökmünde goýmaga höweslendirmek mümkin. Önümlere bildirilýän islegleriň köpelmegi önümçiligiň kuwwatyny artdyrmaga zerurlygy döredýär, bu bolsa öz gezeginde önümçilik serişdeleriniň öndürilişini artdyrýar. Ahyr soňunda, sarp ediş pudaklaryň önümlerine islegiň artmagy tehnologiýa zynjyr boýunça giňelýär we ýaýraýar. Tehnologiýa boýunça şunuň ýaly baglanyşyk ykdysady ösüşi çaltlandyrýar, ýurtda maýa goýumyna islegiň derejesini ýokarlandyrýar.

Ykdysady ösüş jemgyýetiň esasy maksatlarynyň biridir. Ösüş ýagdaýyndaky ykdysadyýetde ilatyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga we ýüze çykýan durmuş-ykdysady meseleleri çözmäge mümkinçilik bar. Ykdysady ösüşe bildirilýän in pes talap onuň depginleriniň ilatyň ösüş depginlerinden ýokary bolmagydyr. Gürrüň ykdysadyýetiň esasy meselesini – jemgyýetiň isleginiň çäksizligi we önümçilik resurslarynyň çäkliligi — çözmäge degişli mümkinçilik barada barýar.

Durnukly ykdysady ösüş gazanmak – makroykdysadyýeti sazlaşdyrmagyň möhüm maksatlarynyň biridir. Hut ýurduň ykdysady ösüşiniň mümkinçiliklerine ykdysadyýetiň ösüp ýeten derejesi, ilatyň ýaşaýyş derejesi, ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygy, ýurduň dünýä jemgyýetçiliginde tutýan orny ýurduň geljek döwürdäki ösüşiniň möhüm ugurlary baglydyr.

Ykdysady ösüş belli bir derejede çäklidir. Göräýmege ösüş depgini näçe ýokary bolsa, şonça hem oňat ýaly, emma şu ýagdaýda toplamak (maýa goýumlara serişdeleri gönükdirmek) we sarp etmek bilen arada näsazlyk döreýär, ýagny önümçilik diňe önümçilik üçin ösýär diýen şygar ýüze çykýar. Ondan hem başga, önümçilik örän ýokary ösüş depgini, köp ýagdaýlarda, daşky gurşawyň hapalanmagyna, adam bilen tebigatyň arasyndaky gatnaşygyň bozulmagyna we beýleki ýaramaz ýagdaýlara getirip biler. Netijede, şeýle ýalňyşlara ýol bermezlik üçin ilatyň jan başyna düşýän JIÖ-ň nol derejesindäki ösüş depgininiň konsepsiýasy emele geldi.

Bu konsepsiýa XX asyryň 70-nji ýyllarynda "Rim kluby" halkara barlag geçiriji guramanyň dokladynda ilkinji gezek beýan edildi. Bu doklad amerikanyň futurolog alymlary Dennis we Donelly Medouzlaryň ýolbaşçylygynda taýýarlanyldy. Dünýä jemgyýetçiligine tizden mälim bolan dokladda, ýakyn geljekdäki 100 ýylda ykdysady

resurslaryň doly peýdalanylmagy we daşky gurşawyň hapalanmagy bilen baglylykda global heläkçilik baradaky çaklama esaslandyrylýardy. Nol derejedäki ösüş depginleri baradaky teklipl alymlarda, syýasatçylarda we hünärmenlerde uly täsir galdyrdy hem-de dürli topar ýurtlar üçin amatly ösüş depginleriniň derejesi barada oýlanmaga mejbur etdi. Her bir ýurduň ösýän döwrüniň anyk durmuş-ykdysady maksatlaryna we ş.m. baglylykda amatly ösüş depginleri kesgitlemek baradaky teklipl döredijilikli häsiýete eye boldy. Mysal üçin, gowşak ösýän ýurtlar üçin has ýokary ösüş depginler onuň ýylda 7-17%, ösen ýurtlar üçin pes derejede (2-3%) bolmagy mümkin, çünki bu ýurtlar durmuş taýdan ösüşiň düýpden başga meselelerini çözüýärler. Kesgitlenen ösüş depginleriniň ýurduň öňünde häzirki wagtda we geljekde goýlan durmuş-ykdysady wezipeleriniň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegi möhümdir. Ýagny, häzirki we geljek döwriň nesilleri üçin toplaýşyň we sarp edişiň deňagramly sazlaşykly ösdürilmegi üpjün etmelidir.

Rim klubyna edilen dokladda (1995ý) zerur ösüş depginlerini goldamak maksady bilen ulanylýan resurslaryň netijeliligini ýokarlandyrmak barada mesele goýuldy. Ykdysady ösüşiň nazaryýeti ýurtda ilatyň iş bilen doly üpjünçilik şertlerinde JIÖ-i artdyrmaga degişli mümkinçilikleri öwrenýär. Şonuň üçin hem makroykdysady meseleler statistiki däl-de, dinamiki ýagdaýda we uzakmöhletli döwre baglylykda garalýar. Ykdysady ösüşi seljermek üçin birnäçe çemeleşmeler ulanylýar. Aýratyn hem multiplikatoryň we akseleratoryň özara baglanyşygy ykdysady ösüşiň mehanizmini (hereketlendiriji güýçlerini) aýdyňlaşdyrmaga ýardam berýär.

Multiplikator (türkmençe - köpeltmek, köpeldiji) bu başlangyç parametrleriň köpelmegi bilen ahyrky netijäniň näçe gezek artýandygyny aňladýan koeffisiýentdir. Ýada, ol umumy islegiň ýokarlanmagy bilen deňagramly girdejiriniň näçe ösýändigini görkezýär.

Satylýan taýýar önümiň möçberindäki üýtgeşmeler şu önümi öndürmek üçin zerur önümçilik serişdelerine islegiň üýtgemegine alyp barýar. Maya goýumyna bildirilýän islegdäki üýtgeşmeler girdejidäki üýtgeşmeleriň funksiýasy hökmünde garalýar, şunlukda, maýa goýumlar girdejileriň artdyrmasy bilen deňeşdirilende has ýokary derejede ösýär. Oňa akseleratoryň täsiri diýilýär.

Multiplikator garalýan ýylda islegiň girdejä bir gezeklik gönümel edýän täsirini häsiýetlendirýär, akselerator - garalýan ýylyň maýa goýumlary bilen geljek ýyldaky önümçiligiň giňeldilmeginiň arasyndaky baglanşygy aňladýar. Yagny, maýa goýumlar multiplikatoryň täsirini herekete getirýär, ol bolsa girdejiniň ösmegine ýardam berýär. Onuň yzyndan gelýän islegiň we satuwyň möçberiniň ösmegi höweslendiriji maýa goýumlaryň we akseleratoryň täsiriniň ýüze çykmagyna getirýär. Emma ykdysady ösüşiň seljermesi şunuň bilen tamamlanmaýar.

Ykdysady ösüşi öwrenýän alymlary her bir önümçilik faktorynyň önümiň çykarylyşyny artdyrmakda, alynýan girdejini köpeltmekde tutýan paýy gyzyklanýarlar. Şu meseläniň çözgüdi ykdysady ösüşiň ýokary depginlerini üpjün edýän önümçilik faktorlarynyň amatly utgaşmasyny anyklaýar. Seljermäni geçirmek üçin önümçilik funksiýasy ulanylýar:

$$Y = f(K, L, N)$$

Bu ýerde, Y- ýurduň JIÖ-i (milli girdeji);

K - sarp edilen kapital;

L - sarp edilen zähmet resurslary;

N - sarp edilen tebigy resurslar.

Ýönekeý önümçilik funksiýasy çykarylýan önümiň artdyrylmagyna iki faktoryň – zähmetiň we kapitalyň – edýän täsirini öwrenýär. Şeýle baglanşygy XX asyryň 20-nji ýyllarynda amerikalý ykdysatçy P.Duglas we matematik H.Kobbo hasaplap çykardylar. Olar ABŞ-da bugdaýyň öndürilişi baradaky statistiki maglumatlara esaslanyp, zähmetiň 1% artdyrylmagy, kapitalyň 1% artdyrmagy bilen deňeşdirilende, bugdaýyň öndürilişini 3 esse artdyrýar dieýn netijä gelýärler. Ýagny, alnan netije telekeçi üçin zähmet faktoryny kämilleşdirmek goşmaça kapitaly goýandan bähbitlidigini görkezýär. Şuňa görä-de bazar ykdysadyýetiniň ösen ýurtlarynda zähmete itergi beriji güýçleriň netijeliligini ýokarlandyryýan ylmy işler giňden peýdalanylyp başlanylýar. Şeýlelik bilen, adam gatnaşyklary, durmuş ugurly hyzmatdaşlyk ýaly nazaryýetler döreýär, onuň maksady adam faktoryna ünsi güýçlendirip has ýokary netijäni gazanmakdan ybaratdyr.

XX asyryň soňky çäryeginde bäsdeşlik bazar gatnaşyklarynda önümiň hiliniň yzygiderli ýokarlandyrmagyna önümçiligiň we önümiň görnüşleriniň täzelenmegine

zerurlygy döretdi. Şunlukda, işgäriň däp bolmadyk çözgütleri kabul etmek ukybyna täzäniň gözleginde bolmagyna, önümçiligiň birsyhly üýtgeýän ýagdaýyna uýgunlaşmagyna has ýokary baha berilýär. Dine ýokardaky sanalan talaplara mynasyp işgär bazarda önümiň durnukly orun tutmagyna we ony ýerleşdirmekden alynýan girdejiniň artmagyna öz goşandyny goşmaga ukyplydyr diýip hasap edilýär. Häzirki döwürde senagat taýdan ösen ýurtlarda işgärleriň hünärlilik derejeleri aýgytlaýjy faktor hökmünde çykyş edýär. Işçi güýjüne serişdeleri goýmak (bilime, durmuş maksamalaryna we ş.m.), ýagny "adam kapitalyna" gönükdirmek, has netijeli hasap edilýär. Hut şeýle harajatlar ylmy-tehniki öňegidişlige esaslanyp uzakmöhletleýin herekete getirip bilerler, çünki hünärli işçi güýjiniň kämilleşmäge ukybynyň uludygy mälimdir.

Angliýaly we amerikalý ykdysatçylar R. Harrod hem E. Domar uzakmöhletli döwürde ykdysady ösüşi seljermek üçin modeli (nusgany) teklip etdiler:

$$G = S : C$$

Bu ýerde, G - ykdysady ösüşiň depginini;

S - milli girdejide tygşytlanan serişdeleriň paýy;

C - kapitalsygymlýlygyň koeffisiýenti.

Şu modele laýyklykda ösüş depginleri "S"-e gönümel garaşlydyr, çünki tygşytlanan serişdeler näçe köp bolsa, şonça-da maýa goýumlaryň artmagy mümkin, ösüşiň depginleri "C"-e görä ters gatnaşykdadyr, ýagny "C" näçe ýokary bolsa, şonça hem ykdysady ösüşiň depginleri pesdir.

"S" we "C" görkezijiler statistikanyň maglumatlary boýunça hasap edilýär, şonuň üçin hem ähtimallygyň belli bir derejesi boýunça geljek döwre ykdysady ösüş depginlerini çaklamak mümkin. Şu model köplenç ýagdaýda ykdysady syýasaty işläp taýýarlamak üçin dürli nukdaý nazarlara seljerme geçirilende ulanylýar.

Şu nukdaý nazar amerikalý ykdysatçy alym R.Solou tarapyndan kämilleşdirildi we ykdysady ösüşiň täze modelinde beýan edildi. Şu modelde önümçilik faktorlarynyň çalşylmagyna üns berilýär, çünki olaryň bahalary üýtgeýär. R.Solou maýa goýumlar we tygşytlanan serişdeler ykdysady ösüşiň depginini kesgitlemeýärler, ony "kapital"- "zähmet" faktorlaryň we ilatyň jan başyna düşýän öndürilen önümiň möçberiniň

arasyndaky baglanyşyk boýunça hasaplamak dogrydyr diýip belleýär. Ol tehnologiýa deň derejede kapitalla we zähmete täsir edýär diýen pikirden ugur alýar. Önümçilik funksiýasy f şu görnüşde aňladylýar:

$$Y = f(K, L, T)$$

Bu ýerde. Y - ykdysady ösüşiň depgini;

K -sarp edilen kapital;

L - sarp edilen zähmet;

T -tehnologiýanyň derejesi.

R.Solou amerikanyň ykdysadyýetiniň 40 ýyldaky ösüşi baradaky maglumatlaryna we öz teklipe eden önümçilik funksiýasyna esaslanyp, işlenilen adam-sagatda öndürilen önümiň ösüşiniň 80%-iniň ylmy-tehniki öňegidişlige baglydygyny subut etdi.

Şeýlelik bilen, eger-de Harroda–Domaryň modelinde ylmy-tehniki öňegidişligiň ykdysady ösüşe görä daşky (ekzogen) faktor hökmünde çykyş edýän bolsa, onda ol Solounyň modelinde içki (endogen) faktor hökmünde orun tutýar, şeýle çemeleşmek ykdysadyýetiň döwrebap ösmegine ýardam berýär.

Amerikaly ykdysatçy E.Denison ýokarda beýan edilen modele we 50 ýylyň maglumatlary boýunça ylmy-tehniki öňegidişligiň düzüji bölekleriniň ykdysady ösüşe edýän täsirini kesgitledi. Denison bilimiň toplanymagyna möhüm üns berýär, çünki ol önümçilige öndebaryjy enjamlaryň üçden iki böleginiň ornaşdyrylmagyny üpjün edýär, galan üçden bir bölegi – resurslaryň netijeli ýerleşdirilmegine we sarp edilýän önümçiligiň faktorlarynyň önümiň birligine tygşytlanmagyna baglydyr diýip belleýär. Şeýle tygşylylygy önümçiligiň geriminiň giňelmegi esasynda ylmy-tehniki öňegidişlik üpjün edýär.

Ykdysady ösüşiň modelleri boýunça geçirilen seljermeler önümçiligiň has netijeli faktoryny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Ösüş we öndebaryjy düşüňjeler diňe önümçiligiň maddy-tehniki binýadyny artdyrmagy aňlatmaýar, olar bilimleriň toplanmagyna, işgärleriň hünärlik derejeleriniň ýokarlanmagyna köp derejede baglydyr, çünki şolarsyz ylmyň we tehnikaýyň gazananlaryny ornaşdyrmak mümkin däl.

Häzirki döwürde ylmy-tehniki öňegidişligiň ykdysady ösüşiň faktory hökmünde ähmiýeti has-da ýokarlandy. Ylmy-tehniki öňegidişlik täze, has kämil tehnologiýalary

ornameşdyrmagy, önümçiligi we dolandyryşy gurnamagyň netijeli täze usullaryny özeleşdirmegi göz önünde tutýar. Ahyrky netijede bolsa, olar, önümçilik faktorlaryndan peýdalanmagy täze hil derejä geçirýär. Ýagny, ylmy-tehniki öňegidişlik her bir faktor boýunça aýratynlykda hereket edip, umumy sinergetiki täsiri berýär.

Ylmy-tehniki öňegidişlik önümçiligiň täze harytlary döretmäge mümkinçiligini artdyrýar, özeleşdirilen önümiň hiliniň gowulanmagyna ýardam edýär, ýüze çykýan köp önümçilik meselelerini çözmäge mümkinçilik berýär. Ylmy-tehniki täzelikleri giňden ulanýan ýurt ykdysady ösüşiň uly mümkinçiliklerine eýedir. Tehniki ösüşiň umumy ykrar edilen nusgasyny Nobel baýragynyň eýesi, iňlis ykdysatçysy J.Hiks işläp taýýarlady. Ol ykdysady ösüşiň iki faktoryna – zähmete we kapitala – garaýar we ylmy-tehniki öňegidişligiň üç bitarap, zähmeti tygşytlaýan we kapitally tygşytlaýan - görnüşini öwrenýär. Bitarap görnüş zähmeti we kapitally şol bir wagtda we deň derejede tygşytlaýan tehnologiýa esaslanýar. Zähmeti tygşytlaýan görnüşde zähmete garaňda kapitallyň ýokary derejeli öňdürijiligi üpjün edilýär. Kapitallyň tygşytlanylýan halatynda, kapital bilen deňeşdirilende zähmet öňdürijiligi ýokary derejede ösýär.

XX asyryň ahyrynda we XXI asyryň başynda has ösen ýurtlarda tehnologiýa taýdan ilerlemäniň täze tapgyry başlandy, onuň esasy alamaty-maglumatlar tehnologiýasynyň giňden ornameşdyrylmagydyr. Maglumatlaryň öndürilmegi, paýlanylmagy, alnyp - çalşylmagy we ulanylmagy şu tapgyryň esasy aýratynlygy boldy. Maglumatlar toplumu tutuş ykdysadyýeti, onuň düzüm gurluşyny, zähmetiň mazmunyny we häsiýetini, şeýle hem adamlaryň durmuşyny özgerdýän serişdä öwrüldi. Bu jemgyýetçilik zähmet bölünşiginde hem düýpden täze tapgyrdy.

Jemgyýetde we ykdysadyýetde maglumatlaryň ähmiýeti ulaldy. XXI asyrda dünýä boýunça bütewi maglumatlar ulgamy döredilýär. Maglumatlar şu ugurda öňdebaryjy orny tutýarlar. Şunlukda, gürrüň onuň mazmuny, ýagny bilim, barada barýar.

Elbetde, maglumatlaryň ýaýylymagy döwrüň ykdysadyýetini doly suratlandyрмаýar. Çünki maglumatlar ykdysadyýeti senagatlaşdyrylan ykdysadyýetiň aýrylmaz bölegidir. Ylmyň we tehnikanyň derejesi boýunça kesgitlenen senagatlaşdyrylan ykdysadyýet ýokary tehnologiýanyň tehniki-ykdysady taýdan ösüşine binýat boldy. Şunlukda, şeýle ykdysadyýetiň özeni hökmünde maglumatlar çykyş edýär.

Häzirki wagtda ykdysadyýetde maglumatlar aýratyn orun tutýarlar, olar öndürilýär, toplanylýar we iberilýär, şeýle-de akymlyry we ýaýlymlary emele getirýärler. Maglumatlar habarly etmegi, bilelikde is alyp barýan obýektleriň aragatnaşygynyň mazmunyny aňladýar. Ykdysady maglumatlar dürli görnüşlere bölünýärler: umumyykdysady, statistiki, maliýe, telekeçilik we başgalar.

Maglumatlar ykdysady ulgamy düzýän bölekleriň biridir. Hiç bir ulgamyň maglumatlarsyz işlemejekdigi hem aýdyňdyr. Maglumatlaryň akymyndaky näsazlyklar ýa-da maglumatlaryň ýetmezçiligi ulgamda netijeliligiň we düşewüntligiň peselmegine, ykdysadyýetiň ösüş depginleriniň gowşamagyna getirýär. Maglumatlar çözgütler kabul edilende, hususan-da menejmentde we marketingde, möhüm kada öwrüldi. Maglumatlar öndürijilere hem-de sarp edijilere çözgütler kabul edilende erkin hereket etmäge, dürli ýagdaýlary öwrenip netije çykarmaga mümkinçilik döredýän kesgitleýji faktorydyr.

Maglumatlarda bilim belli orun tutýar. Şonuň üçin hem ol resurslaryň bir görnüşine, önümçiligiň möhüm şertine öwrüldi. Menejment boýunça dünýäde belli alym P.Druker önümçilik faktorlary – tebigy resurslar, ýer, zähmet we capital – häzirki döwürde bilimden son ikinji derejeli ähmiýete eye boldy, çünki zerur bilimlere eye bolnan halatynda bu resurslary zähmet çekmek bilen taplamak bolar, diýip belleýär. P.Druker bilim hakyky düşewüntli güýçdir, durmuş we ykdysady netijeleri gazanmagyň serişdesidir, diýip nygtaýar.

Häzirki döwürde bazar ulgamynda ykdysadyýeti ösdürmegiň aýratynlygy innowasiýa toplum işlerini ileri tutmagy talap edýär. Dine önümçilikde däl, ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda tehnologiýa birsyhly täzelenýär. Innowasiýa ykdysady ösüşiň möhüm faktoryna öwrülýär.

Ykdysadyýeti ösdürmek hemişe täze tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyna baglydyr, emma uzak wagtyň dowamynda bu ýagdaý örän haýal üýtgeýärdi. Mälim bolşy ýaly, iki asyryň çatrygynda ykdysady ösüş hil babatda täze häsiýete eye boldy.

Onuň aýratynlyklary aşakdakylardan ybarat:

— innowasiýa ykdysadyýeti hil, mukdar we düzüm gurluş taýdan özgertmekde esasy orun tutýar;

— innowasiýa toplum işler ykdysady ösüşi herekete getirýän faktor hasap edilýär;

— ykdysadyýetde özgertmeleriň tizligi örän ýokarydyr.

Umuman ösen ýurtlaryň bazar ykdysadyýeti innowasiýa boýunça ösýär. Bilimlere eye bolmak, tehniki taýdan kämilleşmek we täzelikleri ornaşdyrmak ýaly çäreler öz ähmiýeti boýunça örän uludyr.

Innowasiýa önümçilige ýa-da hyzmatlara obýektler, tehnologiýalar, önümler görnüşde ornaşdyrylan täzelikleri aňladýar, olar ylmy-barlag işleriň netijesinde emele gelip, özlere meňzeş önümlerden (hyzmatlardan) hil taýdan tapawutlanýarlar.

Innowasiýa (täzeçilik) diýen düşüňjani ilkinji bolup awstriýanyň ykdysatçysy Ý.Şumpeter ylmy dolanşyga girizdi. Ol innowasiýa has giň düşüňje berýär:

- sarp edijä mälim bolmadyk täze nygmaty ýa-da onuň täze hilini taýýarlamak;
- täzeligi, ýagny senagatda ýa-da beýleki pudaklarda entek iş ýüzünde mälim bolmadyk önümçilik usulyny, ornaşdyrmak;
- harytlary (hyzmatlary) ýerleşdirmek üçin täze bazary özleşdirmek; çig malyň täze çeşmesini açmak;
- guramaçylygy üýtgedip, täzedan ýola goýmak.

Ý.Şumpeter telekeçilige ukyplylygy ykdysady ösüşiň faktory hasap edýär, çünki olar önümçiligiň düzüm gurluşyny döwrebaplaşdyrmaga we bazaryň birsyhly üýtgeýän talaplaryna görä onuň gerimini kadalaşdyrmaga ýardam edýärler. Şonuň bilen birlikde telekeçi hökmünde hem çykyş edýär we ykdysadyýetiň ösüşini çaltlandyrýar.

Ykdysadyýeti innowasiýa taýdan ösdürmek dürli derejeli işgärleriň aýratyn hil sypatlarynyň bolmagyny talap edýär. Täzelikçi çözümeli meselä täzeçe çemeleşmäge, oýlanmaga ukyplydyr. Innowasiýany durmuşa ornaşdyrmak üçin, döwrebap işlere ukyply täzelikçi işgär zerurdyr.

Mälim bolşy ýaly, bäsdeşlik bazar ykdysadyýetini herekete getirýän kuwwatly faktorlaryň biridir. Bäsdeşlik bazar subýektleriniň arasyndaky ýaryşy döredýär we şol bir wagtda hem şahsy aýratynlyklar bilen onuň üstüni doldurýar şeýlelik bilen, bäsdeşlik sarp edijiniň bähbidini, şonuň üstü bilen jemgyýetiň bähbidini nazarda tutmaga mejbur edýär. Hakykatdan hem bäsdeşlik bazarda köp sanly harytlardan diňe sarp edijiler gereğini saýlap alýar, netijede hut şol harytlary ýerleşdirmäge mümkinçilik döreýär. Isleg bildirilmedik harytlar bolsa önümçilikde aýrylýar bäsdeşlik bolmasa sarp ediji şahsyýet

başgalara garamazdan diňe öz islegini kanagatlandyrdy. Bäsdeşligiň şertlerinde hususy bähbit köpçüligiň bähbidini hasaba almak arkaly kanagatlandyrmak mümkindir bäsdeşlik bazar ykdysadyýetine jemgyýet üçin düýpli “näme öndürmeli”, “nähili öndürmeli”, “kim üçin öndürmeli” diýen meseleleri çözmäge ýardam berýän mehanizm hökmünde çykyş edýär.

Dünýä ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň bäsdeşlige ukyplylygy ykdysady ösüş arkaly aňladylýar. Milli ykdysadyýet XXI-asyrda ykdysadyýetiň ösüş depginleri boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda öňdeligi eýeleýär. 2008-nji ýylda 2007-nji ýyla görä Türkmenistanda jemi içerki önümiň ösüş depgini 110,5% göterime barabar boldy. Şunuň ýaly ösüş depginleri milli ykdysadyýetde 2000-nji ýyldan bäri gazanylýar. Ylaýtada, senagatda we gurluşukda ösüş depginler hasda ýokarydyr, degişlilikde garalýan dowürde 137,8% we 132,5% deň boldy. Şunuň bilen birlikde milli ykdysadyýetiň bäsdeşlige ukyplylygyny ilatyň jan başyna düşýän jemi içerki önüminiň möçberi doly derejede häsiýetlendirýär. Türkmenistanda 2009-njy ýylda şu görkezijiniň ulylygyny 14,6 müň dollara ýetirmek wezipesi öňde goýuldy, öňdebaryjy ýurtlarda bu görkeziji 20 müň dollara barabar ýa-da ondan hem artykdyr.

Milli hasaplar ulgamy

- Jemi içerki önüm.
- Milli girdeji.
- Milli hasaplar.

Her ýurtda kärhanalar, edaralar, pudaklar, sebitler bar. Olar özara dürli görnüşli ykdysady gatnaşyklar boýunça hereket etmek bilen bütewi ýeke-täk milli ykdysadyýeti emele getirýärler. Ykdysadyýeti tutuş ýurt boýunça häsiýetlendirmek üçin degişli görkezijiler peýdalanylýar, olar makroykdysady görkezijiler ady bilen bellidir. Makroykdysadyýet milli hojalygyň bütewiligini beýan edýär, bütewilik şu obýektiwlige esaslanýar.

Birinjiden, makroykdysadyýet hojalygynyň ähli görnüşlerini ýeke-täk bütewilige birleşdirýän berk arabaglanyşygy üpjün etmäge ukyplydyr. Umumy, ýagny, birleşdiriji özara gatnaşyklara aşakdakylar degişlidir:

- ähli pudaklaryň, sebitleriň arasynda umumy zähmet bölünişigi bolup geçýär;
- önümçiligi düzýän iri bölekleriň bilelikde işlemegi;
- ýeke-täk ykdysady giňişligi emele getirýän milli bazar;

Şunuň ýaly gatyşmagyň netijesinde makroykdysady ulgam döreýär, oňa halk hojalygynyň toplumy hem diýilýär. Ol maddy we maddy önümçilige degişli bolmadyk ähli düzüm bölekleri bütewilige birleşdirýär.

Ikinjiden, makroykdysadyýetiň maddy binýady bolup milli baýlyk çykyş edýär. Milli baýlyk – bu ilatyň ýaşaýyş şertlerini üpjün etmek üçin önümleri öndürmäge we hyzmatlary ýerine ýetirmäge mümkinçiligi döredýän ýurduň ähli resurslarynyň we beýleki emläkleriniň jemidir. Milli baýlyk şu aşakdakylardan ybatardyr:

- gaýtadan öndürüp bolmaýan emläk (ýer, tebigy baýlyklar);
- täzeden döredilen emläk (esasy we dolanyşykdaýy kapital – önümçilik aktiwleri, öý hojalyklarynyň we telekeçilige degişli bolmadyk guramalaryň emläkleri we ätiýaçla-ry);
- maddy däl emläkler (intellektual eýeçilik (patentler, söwda markalary, obýektlere awtorlyk hukugy, adam maýasy we ş.m.)
- maliýe aktiwler (walýuta, paýnamalar we başg.)

Üçünjiden, makroykdysadyýet umumy milli islegleri we bähbitleri kanagatlandyrmak üçin aýratyn hojalyk binýada daýanýar.

Oňa şular degişlidir:

- maddy serişdeleriň we hyzmatlaryň ep-esli böleginiň döwletiň eýeçiligine berilmegi;
- jemgyýetçilik nygmatlaryň öndürilmegi we olaryň köpçülikleýin sarp edilmegi;
- umumymilli önümçilik we durmuş ugurly hyzmat edýän guramalar.

Milli hojalygyň bütewiligi döwletiň geçirýän ykdysady syýasaty arkaly ýüze çykýar. Ykdysady syýasat milli hojalygy sazlaşykly ýöretmek boýunça döwlet tarapyndan geçirilýän toplum çäreleridir.

Bazar ykdysadyýetiniň ösen şertlerinde şeýle syýasat milli ykdysadyýetiň döwlete degişli derejesine baglydyr, çünki döwlet milli hojalygyň ýagdaýy üçin tagalla edýär. Bazar gatnaşyklarynyň ösüş aýratynlygy hem möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Bazaryň özakymly şertlerde ösmegi makroykdysadyýetiň durnukly ýagdaýy belli derejede pozulýar (harytlara isleg we teklipler, pul dolanyşygy, ilatyň iş bilen üpjünçiligi we başg.). Şonuň üçin hem döwlet syýasaty ykdysady durnuklylygy we esasy ykdysady gatnaşyklaryň deňagramly ýagdaýyny gazanmak üçin gönükdirilýär. Durnuklaşdyryjy syýasatyň maksady bazaryň özakymly ösmegi netijesinde emele gelen ýaramaz ýagdaýy düzetmek we ýurduň durmuş-ykdysady ýagdaýyny gowulandyrmak üçin degişli çäreleri amala aşyrmak.

Birinjiden, hojalykda kadaly gatnaşyklaryň pozulmagyna getirýän döwürler boýunça gaýatalanýan ykdysady çökgünligiň garşysyna çäreleri geçirmek. Şu babatda durnukly ykdysady ösüşe ugrukdyrylan döwlet syýasaty geçirilýär. Şu syýasat jemgyýetiň ähli gatnaklarynyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga ýardam berýär.

Ikinjiden, bazar ulgamy hat-da ykdysady çökgünli-giň ýok wagtynda hem, işsizligiň döremegine getirýär. Şeýlelik bilen, ilatyň kadaly ýaşayşy üçin serişdeler az gazanylýar. Şoňa görä-de, döwlet işlemäge isleg bildirýän adamlar üçin iş bilen doly üpjün etmek syýasaty alyp barýar.

Üçünjiden, bazar ykdysadyýetine inflýasiýa häsiýetlidir. Bahalaryň yzygiderli ösmegi kadaly hojalyk gatnaşyklarynyň pozulmagyna alyp barýar, bu ýagdaý bolsa raýatlaryň girdejilerini peseldýär. Şuňa baglylykda, döwlet hemişe pul dolanyşygyny durnuklaşdyrmak baradaky syýasaty durmuşa geçirýär.

Dördünjiden, hiç bir zat bilen çäklendirilmedik daşary ýurtdaky ykdysady ýagdaýa ýaramaz täsir etmegi mümkin. Import harytlarynyň eksportyň möçberinden köp bolan halatynda döräp biler. Şu ýagdaýda ýurtdaky haryt öndürijiler zyýan çekýärler. Şonuň üçin döwlet üstünlikli daşary söwda syýasatyny alyp barýar. Bu sap eksport görkezijiniň

(eksport bilen importyň möçberiniň aratapawudy) ösýän halatynda gazanylýar. Şeýle ýagdaýda milli önümçiligiň bähbidi öňe sürülýär.

Ykdysady syýasata ylmy esasynda çemeleşmek, milli hojalygyň esasy görkezijileriniň arasyndaky özara baglylygy anyklamagy nazarda tutýar. Ykdysady nazarýet özara baglanyşyklaryň şu görnüşlerini ýola goýýar:

- biri-biriniň üstüni doldurýan görkezijiler.

Olaryň arasynda göni gatnaşyklar emele gelýär. Mysal üçin, ykdysady ösüşiň depgini näçe ýokary bolsa, zähmete ukyply ilatyň iş bilen üpjünçiligi hem gowulanýar;

- biri-biriniň deregini tutýan görkezijiler.

Olaryň arasynda ters gatnaşyklar hereket edýär. Mysal üçin, işsizlik bilen inflýasiýa;

- bitarap görkezijiler, bir görkezijiniň üýtgemegi başgalara hiç hili täsir etmeýär.

Mysal üçin, işsizlik we sap eksport.

Aýry-aýry görkezijileriň mukdar taýdan özara baglanyşygy döwrebap ylmy düşüňjeler bilen esaslandyrmagy talap edýär, ol bolsa milli hojalygyň ähli düzüm böleklerini sazlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Ilkibaşda diňe maddy önümçiligiň ösüşini häsiýetlendirýän makroykdysady görkezijiler ulanylýardy. Bu peýdaly zatlary taýýarlamak üçin sarp edilýän zähmeti ileri tutýan senagat önümçiliginde tebigylykdy. Şu nukdaý nazardan nusgawy alymlar milli hojalykda sarp edilýän zähmeti iki görnüşe bölýärler.

- maddy baýlyklary deredýän öndürijikli zähmet;
- maddy baýlyklary sarp edýän öndürijiliksiz zähmet;

Öndüriji pudaklaryň ösüşiniň görkezijisi hökmünde jemi jemgyýetçilik önümi peýdalanylýardy. Ol kesgitli döwürde (adatça bir ýylda) maddy önümçiligiň öndüren ähli önümlerini öz içine alýardy. Bu görkezijiniň gymmat görnüşdäki aňlatmasyna umumy jemgyýetçilik önümi diýilýärdi.

Görkezijileriň ikinji görnüşü häzirki döwürde emele gelýän milli hojalygyň derejesini şekillendirýär. Täze makroykdysady görkezi-jä geçilmegine soňky ýyllarda hyzmatlar toplumynda täze goşulan gymmatyň tutýan paýynyň uly bolmagy zerurlyk dörettdi. Mysal üçin, ösen ýurtlarda hyzmatlar toplumynda soňky 10 ýylda täze goşulan gymmatyň 2/3 bölegi emele geldi.

Şeýlelik bilen, häzirki döwürde ähli nygmatlar maddy we maddy önümçilikde (şol sanda hyzmatlar toplumynda) döredilýär, umumy jemgyýetçilik önümi bolsa önümçiligiň üç faktorynyň – zähmet, kapital, ýer ulanylyşynyň netijesi boýunça hasap edilýär. Makroykdysady ýagdaýy häsiýetlendirýän başlangyç görkeziji hökmünde ähli önümleriň umumy gymmaty çykyş edýär. Ol satylan hemme harytlaryň we hyzmatlaryň jemine deňdir. Bu toplum iki görnüşli önüme bölünýär:

- aralyk (çig maly, materiallary, gurnama şaýlary öndürýän kärhanalar);
- ahyrky, sarp etmäge taýýar nygmatlar;

Aralyk önümleriň taýýar önümleri taýýarlamagyň her tehnologiýa tapgyrynda gaýtalanyp jemlenilýändigini üçin olary umumy gymmatdan aýyrýarlar. Baş makroykdysady görkeziji – umumy (jemi) milli önüm emele gelýär. Jemi milli önüm (JMÖ) – bu milli hojalykda ýylyň dowamynda döredilen, paýlanylan we ulanylýan ahyrky (taýýar) önümleriň umumy gymmatydyr. Öndürilen JMÖ ähli pudaklar üçin artdyrylan gymmatlar hökmünde kesgitlenilýär. Artdyrylan (goşulan) gymmat satylan we satyn alnan materiallaryň hem hyzmatlaryň tapawudy boýunça hasap edilýär.

JMÖ görkezijä sap eksport (ýurtdan daşara çykarylan harytlaryň gymmaty bilen ýurda getirilen harytlaryň gymmatynyň aratapawudy) hem düzüm bölek görnüşde girýär. Emma därli ýurtlaryň daşary söwda boýunça tutýan paýy birmeňzeş däldir. Şonuň üçin hem halkara gatnaşyklarda ykdysadyýetiň ösen derejesini deňeşdirmek üçin jemi içkerki önüm (JMÖ) görkezijisi ulanylýar. JMÖ görkezijisi jemi milli önümden eksport bilen importyň aratapawudyny aýryp hasap edýärler. Şu görkezijide diňe her ýurduň içki ykdysady işleriniň ahyrky netijeleri hasaba alynýar.

Jemi milli önüm we jemi içkerki önüm beýleki makroykdysady görkezijileri hasap etmek üçin binýat döredýärler.

JMÖ we JIÖ düzümine maddy önümçilikde we maddy däl hyzmatlaryň toplumynda emele gelen täze gymmat we amortizasiýa (sarp edilen esasy kapitalyň öwezini dolýan, maşynlary, enjamlary we ş.m. gaýtadan dikeltmäge gönükdirilýän ahyrky önümiň bölegi) girýär. JIÖ-den bir ýyldaky amotizasiýanyň umumy jemi aýrylsa, onda sap milli önüm (SMÖ) alynýar.

Öz nobatynda sap milli önümiň düzümine döwlet tarapyndan kesgitlenen gytaklaýyn salgytlar girýär. Sap milli önümden gytaklaýyn salgytlar aýrylan ýagdaýynda milli girdeji diýen görkeziji döreýär. Milli girdeji – bu ähli ykdysady agentleriň (maddy önümçilige we maddy däl hyzmatlara ähli gatnaşyjylaryň) girdejileriniň jemidir.

JMÖ hasap edilende käbir nygmatlaryň gymmatyny anyklamak kynçylyklary döredýär. Birtopar döwlet ýa-da jemgyýetçilik nygmatlar satylmaýar we olaryň bazar bahalary hem ýok. Şonuň üçin bu nygmatlar JMÖ-ň düzümine ýörite şertli goşulan gymmat usulyýet boýunça girýär. Mysal üçin, ýaşayş jaýy üçin kärende tölegi ýa-da durmuş, tertip-düzgüni berjaý etmek ýaly ugurlardaky işgärleriň ýerine ýetirýän hyzmatlarynyň gymmaty JMÖ-e olaryň zähmet hakynyň görkezijisi boýunça goşulýar.

JMÖ görkezijiniň ýene-de bir kemçiligi barada aýtmak gerek. Mälim bolşy ýaly, onuň gymmaty bazar bahalarynda satylan ahyrky önümleriň jemi hökmünde hasap edilýär. Emma inflýasiýanyň şertlerinde bahalar JMÖ-ň hakyky gymmatyny ýoýlan görnüşde berýärler. Şonuň üçin hem nominal JMÖ-ni we real JMÖ-ni tapawutlandyrýarlar. Nominal JMÖ ahyrky harytlaryň we hyzmatlaryň gündelik bazar bahalaryndaky jemidir. Real JMÖ harytlaryň we hyzmatlaryň üýtgemeýän bahalardaky (binýat ýylynyň bahalarynda) gymmatlarynyň jeminden ybaratdyr.

Ýokarda beýan edilen makroykdysady görkezijiler milli hasaplar ulgamyny guramaga kömek berdi.

Makroykdysadyýeti döwlet tarapyndan sazlaşdyrmak zerurlygy özboluşly milli bugalteriýanyň döremegine sebäp boldy. Onuň döremeginiň esasynda bugalteriýa balansynda iki taraply ýazgylary alyp barmagyň tertibi-niň girizilmegidir. Bugalteriýa hasaplarynyň birinji ýarymynda girdejiler, beýleki ýarysynda – çykdaýylar hökmany suratda şu önümleri öndüriji üçin girdejidir. Şeýlelik bilen, jemi milli önüm ähli hojalyk birlikleriniň umumy girdejisini, şol bir wagtda hem ýurtda harytlary (hyzmatlary) öndürmäge degişli umumy çykdaýylaryň möçberini aňladýar.

Şundan ýurt boýunça ähli ugurlary öz içine alýan hasap alşy girizmek mümkinçiligi ýüze çykýar. Şeýle iş milli hasaplar görnüşde ýöredilýär. Milli hasaplar JMÖ-ň öndürilişini, paýlanylyşyny we ulanylyşyny häsiýetlendirýän özara bagly makroykdysady görkezijileriň ulgamydyr. Şeýle hasaplar halkara statistikada 1953-nji ýylda standart

ulgam hökmünde ulanylmaga başlandy. Ol häzirki wagtda 100-den gowrak ýurtda ulanylýar.

Milli hasaplarda kärhanalar, öý hojalyklary, döwlet edaralary we daşary ýurtlar ýaly hojalyk birliklerine degişli ykdysady maglumatlar jemlenýär.

Milli hasaplar makroykdysadyýetiň kadaly, ýagny, deňagramly ýagdaýyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Onuň netijeleri ykdysady çaklamalarda ulanylýar: önümçiligiň möçberi we düzüm gurluşy, maýa goýumlary, çykdajylary, sarp edilişi, salgyt salmak milli hojalygyň beýleki görkezijileri. Milli hasaplar halk hojalygynyň ýagdaýyny seljermek we kämilleşdirmek üçin guraldyr.

Jemi içerki önüm JIÖ şu maksatlar üçin peýdalanylýar.

Mälim bolşy ýaly, JIÖ milli hasaplar ulgamynyň başlangyç gşrkezijisidir. Ähli beýleki görkezijiler JIÖ-de aňlatmalaryň goşulmagy ýa-da aýrylmagy bilen kesgitlenilýär. Şonuň üçin hem ilkinji nobatda JIÖ hasap edilýär, çünki dogry çözgütler milli ykdysadyýetde hut şu pursatda bolup geçýän ýagdaýlara baglydyr, maglumatyň giç berilmegi ýalňyşlyklaryň ýüze çykmagyna getirilmegi mümkindir.

JIÖ ýurtda bazar gatnaşyklaryny häsiýetlendirýän möhüm görkezijisidir, onuň üçin JIÖ-ň beýgelmegi ýa-da peselmegi ykdysadyýetiň çökgünli ýagdaý bilen bagly derejesini görkezýär. Mysal üçin: JIÖ-ň möçberi üç çärýek yzly-yzyna şol bir ugurda ýitirýän bolsa (öşýär ýa-da peselýär), onda ykdysadyýetiň ýörelgesi barada netije çykarmaga esas döreýär.

JIÖ pul dolanşygyny ýa-da inflesiýasyýasyny seljermek üçin hem ulanylýar. Mälim bolşy ýaly, ykdysadyýetde pul bilen harytlaryň möçberleriniň arasynda kesgitli gatnaşyk berjaý edilen ýagdaýynda pul özüniň dolanşyk boýunça wezipesini kadaly ýerine ýetirýär JIÖ, milli hasaplar ulgamynyň beýleki görkezijilerine garaňda, ýurtda öndürilen harytlaryň (hyzmatlaryň), mukdaryna has dogry baha bermäge ukyplydyr. JIÖ ykdysadyýetde satynalnan we satylan amallaryň umumy jemini kesgitlemäge hem-de şonuň üsti bilen ýurtda dolanşykdaky puluň möçberini deňeşdirmäge mümkinçilik berýär.

JIO ýurduň ösüş we onuň ilatynyň ýaşaýyş derejesini kesgitleýän ölçeg-görkeziji hökmünde ulanylýar. Onuň üçin köp halatda, JIO ilatyň jan başyna hasap edilen görkezijisi peýdalanylýar.

Türkmenistanda geçirilýän özgertmeler ykdysadyýetiň ýokary depginlerde ösmegine, onuň düzüm gurluşynyň oňatlaşmagyna ýardam berýär, ýurdumyzyň ykdysady garaşsyzlygyny we azyk hem ekologiýa howupsyzlygyny üpjün etdi.

Ykdysadyýetde gazanylan ösüş onuň jemleýji görkezijisi hökmünde JIO çykyş edýär. JIO-ň ösüşi durmuş ulgamynyň maddy-maliýe binýadyny emele getiýär we onuň ýokarlanmagyna alyp barýar. Önümçilik täze tehnologiýalar, enjamlar bilen üpjün edilýär, gumanitar ulgam döwrebap özgerýär, ykdysadyýetde diwersifikasiýalaşdyrmak, maýa goýumyň işjeňligini ýokarladyrmak, hususy eýeçilige goldaw bermek, halkara ykdysady gatnaşyklaryny giňeltmek, beýleki yzygiderli möhüm ugurlar bilen oňat netijeleri berdi.

Häzirki döwürde JIO-ň düzüminde senagatyň tutýan **paýy** uludyr, şeýle hem ýerli çig maly gazyp alyp, gaýtadan işläp, taýýarv önüm öndürýän senagat güýçli depginde ösýär. Azyk bolçulygyna gönükdirilen oba hojalyk pudagy hem JIO-da degişli orna eýe boldy, oba senagat önümçiligine ýokary depginler degişlidir, ekologiýa babatda arassa azyk önümler bilen her etrapda diýen ýaly ýetişdirilen pagdatadan taýýar önümleri taýarlaýan dokma toplumy kärhanalary jemleýär, oba-hojalykda täze gant-şugundury ekilýär, şeýle hem towuk etini öndürmek döwrebaplaşdyryldy.

Döwletimiziň işjeň maýa goýum syýasatv we JIO-de gurluşynyň tutýan paýynyň artmagyna ýardam berýär. Gurluşygyň ösmegi önümçilig we durmuş-medeni maksatly desgalaryň gurulmagyna, şeýle hem ilatyň durmuş-ykdysady derejesini düýpli ýokarlandyrýar. Şol sanda, oba ilatynyň hem hal ýagdaýy gowlanýar, bu ugurda ýokary depginde durmuşa geçirilýän milli maksatnama dünýä boýunça tapawutlanýar.

“Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny, ýerli çig malyň ýataklaryny özleşdirmäge türkmen gurluşykçylary goşant goşýarlar.

Ýük daşamagyň, ýolagçy gatnawynyň okgunly ragatnaşyk hyzmatlary ulag we aragatnaşyk pudagynyň ösüşini üpjün edýär.

JIÖ-de söwda we beýleki hyzmat edýän pudaklar boýunça hyzmatlaryň möçberi birnäçe esse artdy, hem hyzmatlar toplumynyň tutýan paýy ep-esli köpeldi.

Ykdysadyýetde döwürleýinlik

- ykdysady döwürleýinligiň mazmuny;
- döwürleýin ösüşiň tapgyrlary ;
- krizisleriň görnüşleri;

Bazar ykdysadyýetiniň kesgitleýji alamatlarynyň biri onuň döwürleýinligidir, ykdysady işjeňlik wagtal-wagtal üýtgäp durýar, ýagny önümçilikde pese düşmek we ýokary galmak ýaly ýagdaýlar yzygiderli gaýtalanýar. Ykdysady döwürleýinlik möhüm makroykdysady mesele hasap edilýär, çünki ol bazar ykdysadyýetiniň ähli subýekitlerine gönümel ýa-da gytaklaýyn täsir edýär: öý hojalyklaryna, firmalara we kärhanalara, döwlete.

Ykdysady döwürleýinlik – bu bazar ykdysadyýetiniň ösüşiniň obýektiw görnüşidir. Ol hojalygy ýöretmekde (işjeňlik) ýagdaýyň tolkuna meňzeş (beýikli - pesli) üýtgemegini aňladýar, şunlukda hojalykda ýokary galmak we pese düşmek yzygiderli çalyşýar. Hut döwürleýinlik makroykdysady deňagramly ýagdaýyň bozulmagynyň esasy görnüşi hökmünde çykyş edýär.

Döwürleýinlik bazaryň makroykdysady taýdan durnuksyzlygyny alamatlandyrýar. Emma şol bir wagtda hem ykdysadyýetiň deňagramly ýagdaýynyň bozulmagy we onuň yzygiderlik bilen gaýtadan dikeldilmegini tebigylykdyr. Ykdysady sarsgynlar (krizisler) bolmasa bazar ulgamy ösüp bilmezdi. Bazar ulgamynda makroderejede jemgiýetçilik üzhüksiz önümçiligiň kemelmegi we köpelmegi gezekleşip ýüze çykýar, hem-de netijede, bazaryň sazlaşygyny we üýtgemeginiň çaltlygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Umuman ykdysadyýet ýa-da jemgiýet, her bir adam aýratyn adam, tebigat bolsun, tapawudy ýok, hemme ösýän ulgamlara döwürleýinlik häsiýetlidir. Krizisler ykdysadyýetiň “hassaly” wagtyny aňlatmak bilen, şol bir wagtda hem ykdysadyýetiň

janlanmak we ösmek tapgyrlaryna geçmäge mümkinçilik berýän sagaldyş döwrüni emele getirmäge hem ukyplydyrlar. Ykdysadyýet köplenç ýagdaýda, eýeçiligiň dürli görnüşleriniň arasyndaky hereket edýän bäsdeşlik boýunça öz-özi sagdynlaşýar, şeýle hem onuň sagdyn bolmagy döwletiň makroykdysady syýasatyna daýanýar. Şeýlelik bilen, ykdysadyýeti sagdynlaşdyrmak bazar ulgamynyň esasy funksiýalarynyň biridir.

Bazar ykdysadyýetiniň döwürleýin ösüşi gözbaşyny Angliýada 1825-nji ýylda dörän, gereginde artyk öndürmeklik krizisinden alýar. Ol ykdysady ýagdaýyň üýtgäp durmagynyň başlangyjyny goýdy, bu hadysa 8-10ýyl aralyk bilen XIX-njy asyryň dowamynda yzygiderli gaýtalandy. Kem-kemden döwürleýinlik akymyna beýleki kapitalistik ýurtlar hem goşuldylar. XIX-njy asyrda in çuň we dowamly dünýä ykdysady krizisi 1873-1878-nji ýyl diýip hasap edilýär. XX-nji asyrda ykdysady taýdan çuňňyr pese düşmegiň dünýä krizisi 1929-1933-nji ýyllarda boldy, oňa Beýik depressiýa diýip at berildi. Şu döwürde kapitalistik ýurtlarda senagat önümçiliginiň umumy möçberi 46 göterim, daşary söwda dolanşygy 67 göterim peseldi, işsizleriň sany 26 mln adama barabar boldy (maddy önümçilikdäki işleýänleriň dördten biri), ilatyň real girdejileri 58 göterime çenli gysgaldy. Şu wagtdan başlap ykdysady döwürleýinligi öwrenmäge aýratyn üns berilýär. XXI-njy asyrda 2007-nji ýylda ABŞ-da başlanan maliýe krizisi Demirgazyk Amerikanyň, Ýewropanyň, Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlaryna öz täsirini ýetirdi, bu krizis 2010-njy ýyla çenli dowam eder diýip çak edilýär.

Eýsem ykdysadyýetiň döwürleýinliginiň esasynda näme durýar? Bazar hojalygynyň tolkuna meňzeş ösüşi, onuň döremeginiň sebäpleri nämeden ybarat? Ilkinji nobatda döwürleýinlige çylşyrymly köp sanly faktorlaryň täsir edýändigini we şonuň üçin hem bu ugurda bir näçe nazary ýörelgeleriň (konsepsiýalaryň) beýan edilendigini bellemek gerek. Mysal üçin, nemes ykdysadyýetçisi G.Şmolders krizisiň döremegine sebäp bolýan 200 dürli faktorlary kesgitledi. Olaryň arasynda, ilkinji nobatda, üç sany ugra esasy üns berilýär:

1. Döwürleýinlik we ylmy – tehniki progress.

Birinji ugur ykdysady döwürleýinligi ylmy-tehniki progress (öňegidişlik) bilen baglanyşdyrýar. Şu ugurda ylmy-tehniki progressiň dürli görnüşli ýetirýän täsiri

önümçiligiň esasy faktorlarynyň (ýer, kapital, zähmet, telekeçilige ukyplylyk) ewolýusion (kem-kemden) taýdan özgermegine alyp barýar.

XIX-njy asyryň 60-njy ýyllarynda dünýä meşhur ykdysadçy alym K.Marks kapitalyň özgermeginiň krizisleriň döwürleýinliginiň gönümel sebäbidigine ünsi çekiýär. Ykdysadyýetiň düzümleri gurluşyndaky üýtgeşmeler, ilkinji nobatda, esasy kapitalyň, şol sanda, onuň işjeň böleginiň – senagat enjamlarynyň köpçülikleýin täzelenmegine baglydyr. Krizisiň netijesinde öndürijiligi pes, ýokary hilli önüm öndürmäge ýaramaýan maşynlar we enjamlar önümçilikden aýrylýar. Netijede ýokary hilli önümleri öndürer ýaly, olaryň gymmatlaryny aşakladar ýaly mümkinçilik döreýär. Önümçilik tehniki we tehnologiýa taýdan täzelenýär, önümçiligiň derejesini ýokarlandyryň maddy esas pugtalanýar. Ylmy-tehniki progressiň döredýän täzelenilişine, K.Marks ykdysady döwürleýinligiň maddy esasy diýip at beripdir. K.Marks krizisleri wagtlaýyn hadysa we kapitalizimiň esasy önümçilikde jemgiýetçilik häsiýetiň, şeýle hem önümçilik serişdelerine hususy eýeçiligiň ösmegi netijesinde emele gelýär, hem-de ol kapitalizmiň sosializim bilen çalşyrylmagy arkaly bu gapma – garşylyk çözümler diýip hasap edipdir. Emma häzirki döwürde bazar ykdysadyýeti gatyşyk eýeçilikdäki görnüşde döwlet tarapyndan sazlaşdyrlyýar we güýçli depginde ösýär. Köpçülikleýin – hususy eýeçiligiň giňelmegi, döwlet eýeçiliginiň hereket etmegi bilen birlikde kapitalyň demokratiýalaşdyrylmagy ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny güýçlendirýär. Häzirki wagtda hususy telekeçiligiň durmuş taýdan jogapkärçiliginiň ýokarlanýandygyny we bazar ykdysady ulgamynyň umuman durmuş ugra tarap gönükdirilendigine görmek bolýar.

XX-nji asyrdaky ykdysatçylar krizisleriň döwürleýinligini diňe esasy däl, eýsem dolanşykdaky kapitalyň aýry-áýry düzüji bölekleriniň täzelenmegi bilen baglanyşdyrdylar. Angliýanyň ykdysatçysy J.Kitçin iki ýarym ýyldan dört ýyla çenli dowam edýän kiçi döwürleýinligiň ýörelgesini (konsepsiýasyny) tekliplendi. Soňky wagtlarda ylmy-tehniki progressiň täsiri astynda döredýän täzeleniş öý hojalygynyň esasy serişdelerine çenli degişli edildi, olara uzak möhletli peýdalanýan nygmatlar (ýeňil maşynlar, sowadyjylar, mebel we ş.m.) girýär. Şu ugruň çäklerinde rus ykdysadyýetçisi

A.D.Kondratýewyň işläp taýýarlan ykdysady işjeňligiň uzyn tolkunlarynyň nazaryýeti gyzykly. Dünýä hojalygynda üç sany uly döwürleýinlik mälüm edilýär:

1-nji döwür (1787-1814ýyl) ýokarlandyrylan tolkunly we (1814-1851ýyl) peseldilen tolkunly häsiýetlendirýär.

2-nji döwür (1844-1875ýyl) ýokary galmagy we (1870-1896ýyl) pese düşmegi görkezýär.

3-nji döwür (1896-1920ýyl) tolkunly täzeden ýokary galýandygyny şekillendirýär.

“Kondratýewiň tolkunlary” ortaça 50-60 ýyl dowam edýär, onuň esasynda endigansyz, böküş görnüşli ylmy-tehniki progressiň, tehnikada we tehnologiýada döwürleýin öwrüşikleriniň aýratynlyklary durýar. “Uzyn tolkunlaryň” ýüze çykmagy iri innowasiýalaryň käbir toplumlarynyň (mysal üçin, awtomobilleriň, uçarlaryň dwigatelleriniň oýlanyp tapylmagy we ş.m.) ykdysady işjeňligine itergi güýç berýär.

XX-nji asyryň 30-nji ýyllarynda awstriýaly ykdysatçy Ý.Şumpeter dürli dowamly döwürleýinligiň umumy nazaryýetini teklipl edýär. Bu nazaryýet ykdysady ösüşiň ylmy-tehniki faktorlaryna, şeýle hem makroykdysady ýagdaýyň durnuksyzlygyna esaslanýar. Ol döwürleýinligiň möhüm hereketlendiriji güýji – telekeçileriň innowasiýa işleridir, esasy kapitalla investisiýalary köpçülikleýin goýmakdyr. Innowasiýalaryň giň gerimli bolmagy önümçiligiň ýokarlanmagyna, onuň yzysüre gelýän peselmek (depressiýa), ykdysady sarsgyn esasynda şertleriň üýtgemegi hojalygy ýöretmekde özboluşly uýgunlaşdyryjy serişde hökmünde çykyş edýär. Ol şeýle hem ýagdaýyň çaltlyk bilen üýtgeýän şertlerinde uzak möhletli maýalary goýmak bazar ykdysadyýetine geljekde ýokary depginli ösüşi üpjün edýär diýýen pikiri öňe sürýär. Telekeçilik innowasiýalaryna durmuşa geçirmekde Şumpeter karza örän uly orun berýär, çünki karz hojalyk dolanyşygyna goşmaça ykdysady resurslary çekmäge mümkinçiligi döredýär.

Bazaryň döwürleýinliginiň sebäbiniň ikinji ugry hökmünde döwürleýinlik nazaryýetiniň pul-karz toplumu çykyş edýär. Amerikanyň ykdysadçysy I.Fişer pula bolan isleg bilen oňa emele gelen teklibiň arasyndaky deňagramlygyň bozulmagynyň

netijesinde krizis döreyär, diýip hasaplapdyr, ol şeýle hem bazaryň ýagdaýynyň üýtgemegine pul dolanyşygynyň sazlaşdyrylmagy täsir edýär diýip belleýär.

F.Haýek ösüşiň döwürleýinlik monetarlyk nazarýetinde ähli ünsüni pul-karz gatnaşyklarynda jemleýär. Şu nazarýetde ykdysady çökgünligiň aýgytlaýjy sebäbi bank ulgamynyň alyp barýan karz-pul gatnaşyklaryna çenden aşa ähmiýet bermegidir. Şeýlelik bilen, ösüşden çökgünlige geçmegiň gönümel sebäbi banklaryň mundan bu- ýana karzlary artdyrmakda ýüz döndermekleridir. Amerikaly ykdysatçy M.Fridmen döwürleýinligiň pul konsepsiýasyny işläp düzýär. Şu konsepsiýa laýyklykda döwürleýinligiň üýtgemeginde pula bolan teklibiň durnuksyzlygy baş orna eýedir, şeýle ýagdaýyň döremegine döwletiň özi günäkär diýip aýdýar. Döwletiň döwürleýinlige garşy syýasaty dolanyşykdaky puluň üzül-kesil üýtgemegine alyp barýar, şu sebäpden hem şeýle syýasatyň deregine pul dolanyşygyny sazlaşdyrmak teklipe edilýär, onuň ortaça bir ýyldaky artdyrmasy 3-4 göterim töwereginde kabul edilýär.

Amerikaly ykdysatçy R.Lukas, rus alymy Anikin A.W. hojalyk subýekitleriň (telekeçileriň) çenden aşa işjeňligi dürli sarsgynly ýagdaýlaryň döremegine sebäp bolup biler, bu bolsa krizisiň döremegine alyp barar, diýip nygtaýarlar. Şonuň bilen birlikde bazar ykdysadyýetinde krizisden çykmagyň ýollary hem bar, diýip aýdylýar. Gürrüň diňe maliýe krizisi däl-de, umumy ykdysady krizisler, uly inflýasiýalar, uruş sebäpli maliýe ulgamyndaky kadalaryň bozulmagy barada barýar.

Makroykdysady derejede isleg bilen teklibiň arasyndaky gatnaşygyň üýtgemegi döwürleýinligiň üçünji sebäbidir. Şu nazarýetde islegiň we teklibiň möçberiniň düzüm gurluşyna we üýtgeýiş çaltlygyna dürli intensiwlik bilen täsir edýän faktorlaryň ýüze çykarylmagyna aýratyn üns berilýär.

J.Keýns milli girdeýjiniň, sarp etmegiň, tygşytlamagyň we investisiýalary özara hereketleriniň çaltlygyny öwrenipdir. J.Keýns döwürleýinlik, ilkinji nobatda, netijeli umumy islegiň üýtgemegi bilen şertlenendir, netijeli umumy isleg öý hojalygyndaky hususy sarp etmegi, umumy hususy investisiýalary we döwlet sarp edişini öz içine alýar. Sarp etmegiň, süýşürintgileriň investisiýalaryň we milli girdeýjiniň arasynda durnukly arabaglanşyk ýüze çykýar, ol iki aýgytlaýjy koeffisiýentiň üsti bilen kesgitlenýär:

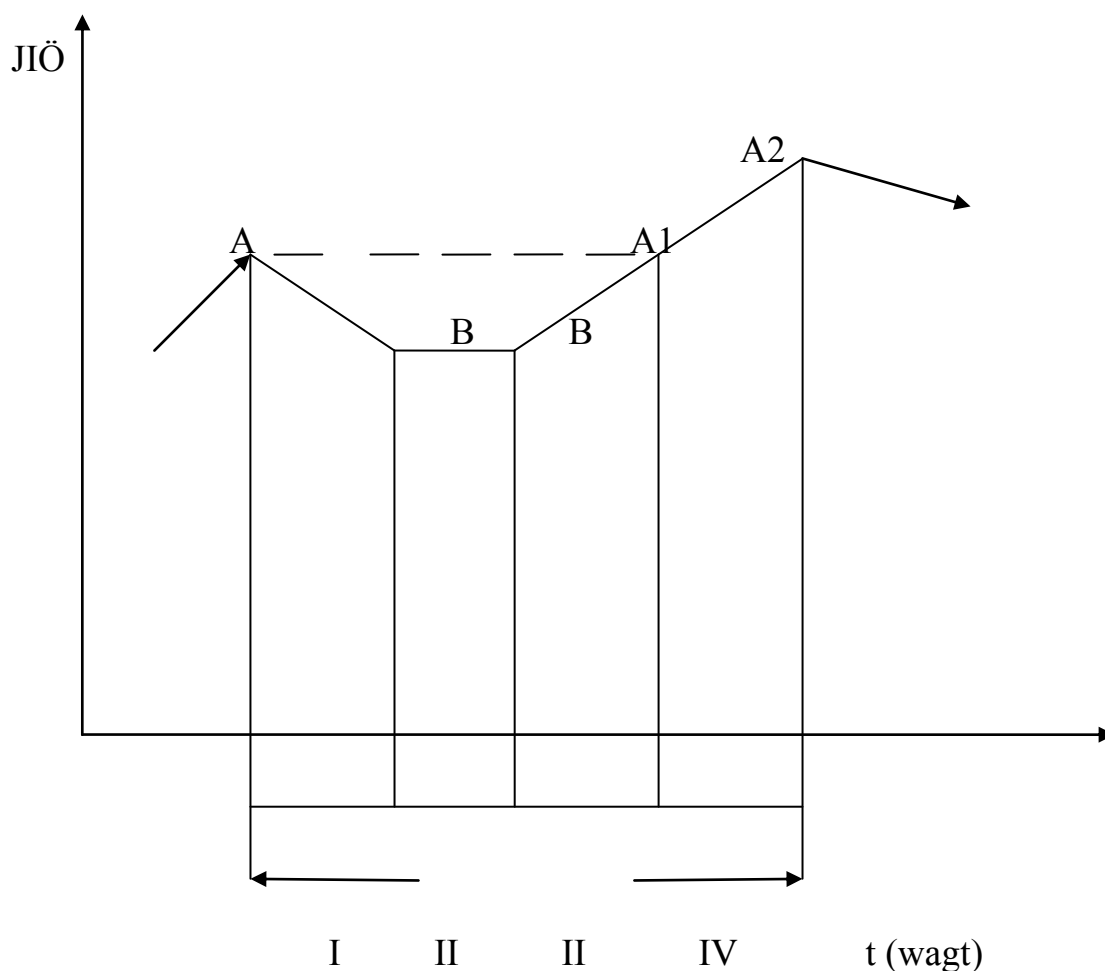
- milli girdeýjiniň artdyrylmagynyň inwestisiýany artdyrmasyňa gatnaşygy boýunça kesgitlenýän multiplikator koeffisiýenti;
- inwestisiýanyň artdyrmasyň milli girdeýjiniň artdyrmasyňa gatnaşygyna esaslanýan akselerator koeffisiýenti;

Şu koeffisiýentler umumy islegiň üýtgemeginiň gutulgysyzdygyny (hökmanydygyny) subut edýärler, onuň makroykdysady görkezijileriniň birnäçesiniň özara gatnaşygyny häsiýetlendirýän koeffisiýentleriň bahalary hakyky durmuşdan alynýar.

Ykdysady döwürleýinlik dört tapgyrlar ýa-da iki tapgyrlar, ýagny iki görnüşli modeller boýunça hereket edýär. Döwürleýinligiň dört tapgyrly düzümine, adaty, nusgawy görnüş diýilýär, ol şu tapgyrlary öz içine alýar:

- krizis (çökgünlik);
- depressiýa (ýa-da durgunlyk);
- janlanmak;
- ösüş;

Döwürleýinligiň baş mukdar parametri bolup, jemi içerki önüm, jemi milli girdeýji ýaly r görkezijileriniň üýtgeşmeleri çykyş edýär. Öň senagat önümçiligi birinji orny eýeleýärdi, häzirki wagtda JIÖ-ne artykmaçlyk berilýär (6-nji surat)

Döwürler

6-nji surat. Ykdysady döwürleýinligiň dört tapgyr nusgawy modeli.

I- krizis; II-depressiýal III-janlanmak; IV-ýokary galmak

A-önümçiligiň iň ýokarky görülişiniň (krizisiň öňi syrasyndaky) birinji nokady;

B-önümçiligiň ýokary derejede pese düşmeginiň nokady;

A1-ikinji ýokary görüminiň nokady, şu nokatda krizisiň öňi syrasyndaky önümçiligiň möçberi ýetilýär;

A2- önümçiligiň ýokary görülişiniň ikinji nokady.

Krizisiň birinji tapgyrynda önümçilik iň kiçi derejä çenli peselýär. Krizis döwründe önümçiligiň esasy faktorlaryna, şeýle hem sarp edilýän harytlara we hyzmatlara isleg azalýar, ýerleşdirilmedik önümiň möçberi artýar. Satuwiň peselmegi netijesinde bahalar,

kärhanalaryň peýdasynyň möçberi peselýär, karzlaryň möçberi gysgalýar, karzyň göterimi köpeliýär. Karz gatnaşyklary tölegsizligiň ösmegi netijesinde bozulýar, firmalar köpçülikleýin tozýarlar, işsizlik gysga wagtyň içinde köpeliýär.

Ikinji tapgyrda (depressiýada) önümçiligiň pese düşmegi togtayar, emme ösüş ýok. Şu döwürde ykdysadyýetde durgunly ýagdaý döreýär, investisiýalara we sarp edişe isleg gysgalmagyny bes edýär. Ýerleşdirilmedik önümiň möçberi azalýar, bahalaryň derejeleri pes, işsizlik köpçülikleýin. Esasy kapital täzelenip başlaýar, önümçilige has döwrebap tehnologiýalary ornaşdyrmaga girişilýär, geljekki ykdysady ösüş üçin kem-kemden binýatlar emele gelyär.

Üçünji tapgyrda (janlanmak) önümçiligiň ösmegi krizisiň ön ýanyndaky derejä ýetýär. Şu döwürde önümçiligiň faktorlaryna we sarp edilýän nygmatlara isleg artýar, esasy kapitallyň täzelenmegi çaltlaşýar, karzyň göterimi peselýär, ýerleşdirilýän taýýar önümiň möçberi we bahalar ýokary galýar, işsizlik peselýär.

Dördünji tapgyrda (ösüş) önümçiligiň ösüşi krizisiň ön ýanyndaky döwriň çäginde geçýär we ykdysady ýokary göterilişiň derejesine eltýär. Döwürleýinlik, onuň her tapgyry belli aralykda dowam edýär. Döwürleýinligiň mukdar taýdan häsiýetlendirilmesi ýurdyň ykdysadyýetiniň böküş depginli ösüşiniň mazmunyna düşünmäge kömek edýär.

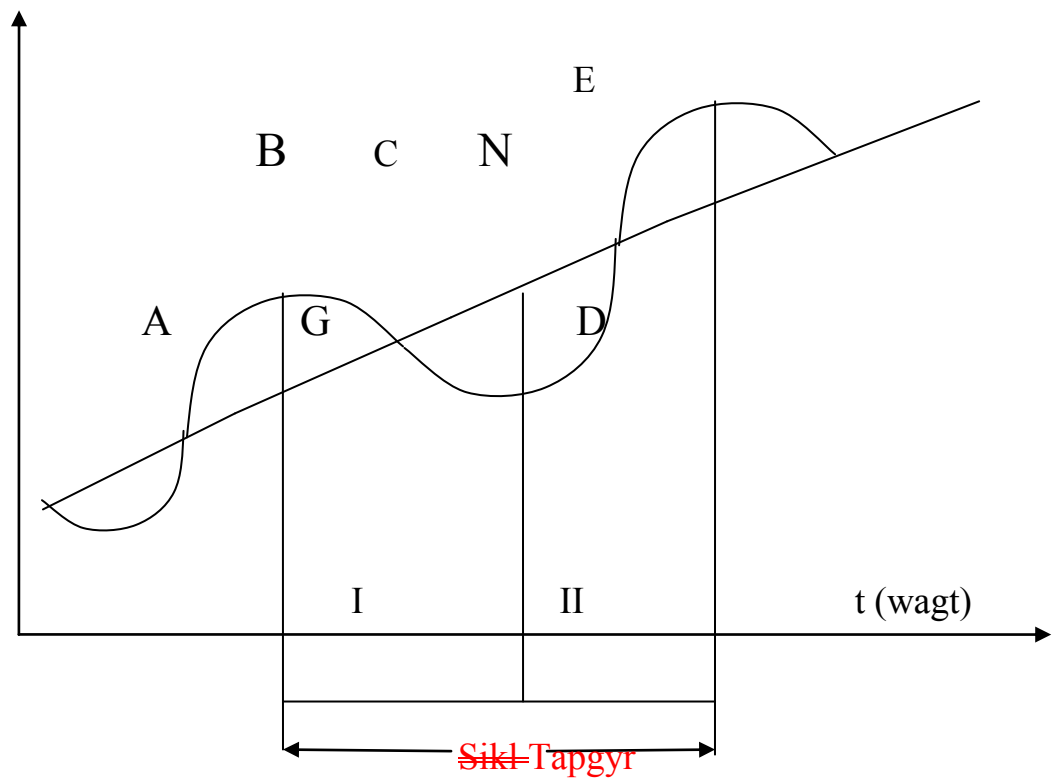
Ykdysady döwürleýinligiň iki tapgyrly modeli şu düzüm böleklerden ybarat:

- önümiň hakyky öndürilişiniň in ýokary möçberini häsiýetlendirýän nokat;
- öndürilýän önümiň möçberiniň gysgalýan tapgyry, ýagny gysgalmak;
- önümiň öndürilişiniň in kiçi möçberini häsiýetlendirýän nokat;
- ýokary galmak, ýagny ösüş.

Şu düzüm gurluşda ykdysady döwürleýinlik diňe iki tapgyry – önümçiligiň ösýän we peselýän wagat aralygyny häsiýetlendirýär (7-nji surat)

JIÖ

F

7-nji surat. Ykdysady döwürleýinligiň häzirki zaman iki tapgyrly modeli.

I-peselýän tolkun (önümçiliginiň gysgalmagy);

II-beýgelyän tolkun (önümçiligiň ösüşi);

Suratdaky tolkun görnüşli egriçyzyk önümçiligiň möçberiniň (JIÖ) döwürleýin üýtgeşmelerini şekillendirýär: B we F nokatlar iň ýokary göteriliş hem D nokat iň pes derejede aşak düşmegi aňladýar.

Ykdysadyýet degişli edebiýatlarda döwürleýinligiň anyk elementleri we tapgyrlary barada gürrüň bolanda dürli görnüşli adalgalar (terminler) ulanýar. Aýratyn hem şu adalgalaryň kesgitlemelerine üns bermek zerur: depressiýa, resessiýa, stagnasiýa we stagflýasiýa. Depressiýa – işsizligiň ýokary derejesiniň döremegine getirýän bir näçe ýyl

dowam edýän önümçiligiň pese düşmegini aňladýar. Mysal üçin 1923-1933-nji ýyl dünýä krizisi Beýik depressiýa adyny aldy. Resessiýa alty ýa-da şondan hem köp aýyň dowamynda önümçiligiň yzygiderli pese düşmegidir. Ykdysadyýetde durgunlylyk hadysalar sebäpli önümçiligiň pese bilen düşýän tapgyryna stagnasiýa, eger-de krizisler inflýasiýanyň (bahalaryň ýokarlanmagy) çaltlanmagy bilen utgaşan ýagdaýynda, oňa stagflýasiýa diýilýär.

Krizisleriň köp görnüşine gabat gelmek mümkin. Ykdysadyýetiň döwürleýin hereketiniň başlangyç tapgyryny krizisiň özi döredýär. Onuň görnüşleriniň arasynda önümçiligiň önümlerini çenden aşa köp öndürýän döwürleýinlik krizisi aýgytlaýjy orun tutýar, bu barada ýokarda beýan edildi. Şolar bilen birlikde aralyk, bölekleyin, pudaklaýyn, düzümleýin häsiýetli krizisler hem bazar ykdysadyýetinde hereket edýärler.

Aralyk krizisi – diňe janlanmak ýa-da ösüş tapgyrynyň dowamlygyny gysgaldýar we täze döwürleýinligiň döremegine alyp barmaýar.

Bölekleyin krizis – ykdysadyýeti tutuşlygyna gurşap almaýar, ol diňe ykdysady işleriň käbir ugurlaryny öz içine alýar. Mysal üçin, maliýe, walýuta, bank we birja krizisleri şu görnüşe degişlidir.

Pudaklaýyn krizis – senagat, oba hojalyk, gurluşyk, ulag we ş.m. aýry-aýry pudaklarda ýüze çykýar.

Düzümleýin (struktura) krizisi – milli ykdysadyýetiň aýry-aýry ugurlaryna ýaýraýar, onuň dowamlygy kähalatda bir tapgyr bilen çäklenmeýär. Düzümleýin krizislere energetika, çig mal we ş.m. degişlidir.

Krizisleriň köpgörnüşliligi, kähalatda olaryň utgaşykly hereket etmegi krizisli ýagdaýdan çykalgany gözläp tapmak üçin goşmaça kynçylyk döredýär. Emma krizisleriň ähli görnüşlerinden çykalga tapmaga mümkinçilik elmydama bar, bu mümkinçilik bazar ykdysadyýetiniň tebigatyndan gelip çykýar, çünki ol krizisi ýeňip geçmek üçin zerur şertleri döredýän obýektiw we subýektiw faktorlara täsir etmäge ukyplydyr.

XX asyryň sosializim ulgamynyň dargamagy dünýä ykdysadyýetiniň möhüm aýratynlygydyr. Bu üýtgeşmeler Ýewropanyň we Aziýanyň jemi 1.5 mlrd ilatly 30 ýurdyny öz içine aldy, bu ýer ýüzüniň ähli ilatynyň dörtden birine barabardyr. Bu hadysanyň getirýän netijeleri diňe bu ýurtlar ýa-da halklar üçin däl, бүтүн dünýäniň durmuşy üçin möhüm ähmiýeti bardyr. Başgaça, köp ýurtlar merkezleşdirilen, sosialistik ykdysadyýetden bazar ykdysadyýetine geçdiler, şeýlelik bilen bu ýurtlaryň hemmesi diýen ýaly özleriniň hojalyk ulgamlaryny özgerdýärler hem-de önümçiligiň pese düşmegine duçar bolýarlar, ýagny krizis we depressiýa ýagdaýyna düşýärler.

XX asyrda 90-njy ýyllaryň başyndan bu ýurtlaryň ykdysadyýeti krizise, sezewar boldy. On ýylyň dowamynda JIÖ we senagatyň çykarýan önümi gysgaldy, maýa goýumlaryň möçberi bir näçe esse kemeldi, önümçilik inflýasiýa, işsizlik ýaly hadysalar bilen utgaşdy. Ilatyň köp böleginiň maddy ýagdaýy peseldi, şol bir wagtda ilatyň örän uly girdeýjili gatlagy emele geldi, oňa ilatyň durmuş taýdan goraglygyny üpjün edýän dürli görnüşleriniň hereketi gowşak täsir etdi.

90-njy ýyllaryň krizisi, ýagny bazar özgertmeleriniň pese düşmegi we depressiýasy bilen bagly döwür barada aýdylanda bolsa, ol ilkinji nobatda gönümel üç sany aýgytlaýjy faktoryň täsiri bilen döredilen faktorlar, 1-njisi, ýurduň ykdysadyýetini özgertmek üçin başlangyç şertleriň örän ýaramaz bolmagy; 2-njisi, hojalyk we durmuş toplum işlerinde döwlet dolandyrylyşynyň gowşamagy; 3-njisi, hojalygy ýöretmegiň bazar mehaniziminiň, döwrebap bazar ykdysadyýetiniň (gatyşyk we durmuş ugurly) бүтеwi ulgamynyň uzaga çekip döredilýänligi.

Soňky iki faktorlar geçiş döwrüniň gapma-garşylykly бүтеwliligini emele getirýär, bazar özgertmeleriniň başlangyç tapgyrynda käbir döwletleriň ygılan edýän “sarsgynly terapiýasy” hakykatda terapiýasyz sarsgynlykdy. Şu şertlerde ýeterlik derejede ösüşe eýe bolmadyk bazar ykdysadyýeti, onuň düzümleri döwlet syýasatynyň kömegi bilen ykdysadyýetde oňaýsyz hadysalary ýok edip bilmeýärdi, çünki syýasaty özi ýetmezçilikden we ýalňyşlardan halas dälidi.

Bu ýurtlardaky krizisler önümçiligi we zerur resurslaryny merkezleşdirilen görnüşde meýilleşdirýän hem paýlaýan döwlet ykdysadyýetinden alyş-çalyşa esaslanýan we isleg - teklibiň özara gatnaşygyny sazlaşdyrýan bazar ykdysadyýetine geçiş döwrüniň özi bilen şertlenendir. Hut şonuň üçin hem özüniň tebigaty boýunça bu krizis döwürleýin häsiýetli dähdir, ol özgertmeleriň krizisini aňladýar.

Emma, häzirki wagtda, bu ýurtlar krizisli ýagdaýdan çykyp başladylar. Ykdysadyýetde depginli ýokary göteriliş (janlanmak) gönümel döredilýän bazaryň düzümlerine we hojalygy ýöretmegiň mehanizimine, şeýle hem döwlet kadalaşdyrylyşynyň belli görnüşlerine esaslanýar. Şol bir wagtda hem her bir ýurduň halk hojalygynyň dünýä ykdysadyýetine goşulyşmagy güýçlenýär.

Ykdysadyýetiň ösüşindäki oňaly üýtgeşmeleri gazanmak we berkitmek üçin mikro, we makro derejede jemgiýetiň ykdysady durmuşynda hemmetaraplaýyn we yzygiderli netijeli guramaçylygyň döwrebap görnüşlerini ulanmak talap edilýär.

Maliýe ulgamynyň nazarýeti

- mazmuny we wezipeleri;
- maliýe gatnaşyklary.

Ykdysady gatnaşykda maliýe ulgamyna aýratyn ähmiýet bermeýär, maliýe gatnaşyklary obýektiw häsiýete eýedir. Maliýe – jemleýji (ýa-da umumy) ykdysady kategoriýadyr, öňden gatnaşýan bir bölegidir, ol jemgiýetde pul gatnaşyklary bilen bagly toplum işleri häsiýetlendirýär. Maliýeniň mazmuny, we ykdysadyýetdäki tutýan orny, döwletiň alyp barýan syýasaty boýunça käesgitlenilýär. Maliýe – pul serişdeleriniň fondyny döretmek we peýdalanmak boýunça jemgiýetde hereket edýän ykdysady gatnaşyklarynyň ulgamydyr, maliýe umumy öndürilen önümiň gymmatynyň paýlanmagy esasynda emele gelýär. Emma pul öz-özünden maliýe bolup bilmeýär, ol peýdany almak maksady bilen haýsy hem bolsa bir bähbitli ugurda ulanylmaly. Maliýe pul gatnaşyklarynyň hemmesini öz içine almaýar, oňa pul fondyny döretmek, paýlamak we

peýdalanmak ýaly gatnaşyklar degişlidir. Mysal üçin, alyş-çalyşda ulanylýan pul, serişdeleri maliýe gatnaşyklaryna degişli däl, şeýle hem sowgat berlen hem miras galan pul serişdeleri hem girmeýär.

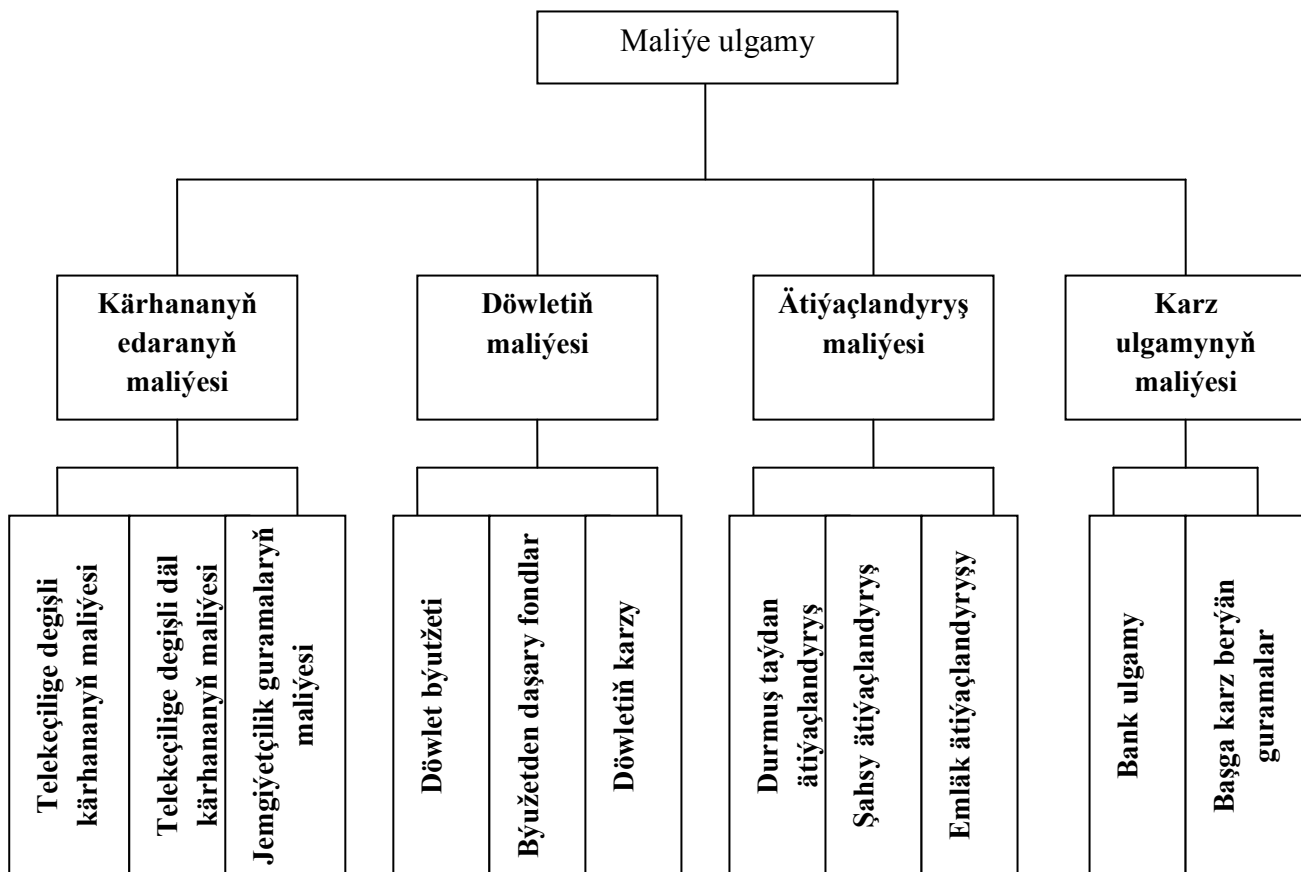
Maliýe gatnaşyklaryna şu aşakdakylar girýär:

- döwlet bilen kärhananyň arasyndaky maliýe gatnaşyklary, olar döwlet býujetine degişlidir, ýagny kärhanalar döwlet býujetine töleg geçirýär, şeýle hem kärhanalar öz nobatynda döwletden maliýe goldawyny hem alyp bilerler;
- satmak we satyn almak boýunça kärhanalaryň arasynda döreýän maliýe gatnaşyklar;
- karz pul fonduny peýdalanmak boýunça kärhanalaryň we bahalaryň arasyndaky maliýe gatnaşyklary;
- zähmet hakyny tölemek boýunça kärhanalaryň we olaryň işgärleriniň arasyndaky maliýe gatnaşyklary;
- pensiýalary, kömek puly bermek, salgytlary, jemagat, ätiýaçlyk tölegleri tölemek boýunça döwlet bilen ilatyň arasyndaky maliýe gatnaşyklar.

Maliýeniň wezipeleri:

- esasy wezipe üznüksiz önümçiligi pul serişdeleri bilen üpjün etmek;
- umumy öndürilen önümi paýlamak, onuň üçin kärhananyň we ilatyň pul serişdeleri peýdalanylýar;
- höweslendirmek. Önümçilik serişdeleriniň netijeli peýdalanmaga höwes döretmek;
- gözegçilik etmek, ýagny maliýeniň üsti bilen ähli kärhanalaryň işine barlag edilýär.

Maliýe gatnaşyklar düzüm böleklerden ybaratdyr. Pul serişdeler fondyny düzmäge we ulanmaga gatnaşýan ugurlar we düzüm bölekler ýurdyň maliýe ulgamyny emele getirýärler.

9-nji surat. Maliye ulgamynyň düzümi.

Maliye – syýasatyň täsir edýän jemgiýetçilik gatnaşyklarynyň obýektidir. Maliye syýasatynyň baş wezipesi – döwletň durmuş – ykdysady ösüş maksatnamasyny iş ýüzüne geçirmek üçin degişli maliye serişdeleri bilen üpjün etmek. Maliye syýasaty – maliye serişdelerini, paýlamak we ulanmak ýaly döwletň işlerini ýerine ýetirmekdir. Maliye ulgamy ilatyň durmuşynyň we döwlet gurluşynyň durnukly ösüşini goraýan hem pugtalandyryan jemgiýetçilik gatnaşyklaryny üpjün edýär.

Döwlet býujeti

Býujetiň mazmuny

Býujetiň ähmiýeti

Býujetiň düzüm gurluşy

Döwlet býujeti – bu döwletiň girdejilerini we çykadjylaryny hasaba alýan resminamadyr. Döwlet býujeti hem salgytlar ýaly ýurtda öndürilen umumy önümi gaýtadan paýlamak üçin ulanylýar. Milli ykdysadyýetimiziň ösüşiniň dürli döwründe býujetiň tutýan orny birmeňzeş däl. Şunlykda iki tapgyr has aýdyň tapawutlanýar.

Mälim bolşy ýaly nusgawy kapitalizimiň döwründe döwlet hojalyk işlerine işjeňlik derejede goşulmaýar. Öňdebaryjy ýurtlarda döwlet býujeti arkaly umumy öndürilen önümiň 9-18% - i täzedan paýlanýardy. XX asyryň ilkinji ýarymynda býujetiň makroykdysady görkezijileri güýçli kadalaşdyryjy gurala öwürüldi. Günbatar ýurtlaryň býujetiniň üsti bilen häzirki döwürde umumy öndürilen önümiň 1/3-den 1/2-e çenli bölegi gaýtadan paýlanýlar. Salgytlaryň we çykadjylaryň derejesi býujete ykdysady ösüşde we iş bilen üpjünçilikde täsirli orun tutmaga mümkinçilik berýär.

Çykadjylaryň we alynýan salgytlaryň derejelerini üýtgetmek bilen bildirilýän umumy islegiň (sarp ediş we maýa goýum çykadjylaryň) möçberini kadalaşdyrmak mümkin. Şuňa baglylykda ýaýbaňlaşdyrylan we çäklendirilen býjet syýasaty tapawutlandyrylýar. Olaryň birinjisi çykadjylary artdyrmagy we salgydyň derejesini peseltmegi nazarda tutýar, şeýle çemeleşmek ykdysady ösüş tizlendirmäge mümkinçilik berýär. Ikinji görnüşi çykadjylary azaltmaga we salgytlary köpeltmegi göz önünde tutýar, bu bolsa infliýasiýany gowşatmaga we hojalygy ýöretmegiň şertlerini kadalaşdyrmaga goldaw berýär.

Döwlet derejede geçirilýän bu çäreler karz-pul ugurda degişli özgertmeleri talap edýär, şeýle halatda garaşylýan netijäni almak mümkin. Eger-de ýaýbaňlaşdyrylan syýasat pul emissiýasynyň we karzyň möçberiniň gysgalmagy bilen ugurdaş alynyp barylmasa, onda infliýasiýany güýçlendirýän ýagdaý emele gelýär. Öz nobatynda, ikinji syýasatyň pul serişdeleriniň möçberini pugta çäklendirýän çäreler bilen utgaşdyrylmagy ykdysady çökgünligiň döremegine getirmegi mümkin.

Býujeti hereketlendiriji güýçler uzak möhletli düzüm gurluş süýasatynyň möhüm guraly hökmünde çykyş edýärler. Ol ylmy köp talap edýän önümçilikleri has çalt

ösdürmäge, milli ykdysadyýetde ylmy-tehniki özgertmeleri geçirmekde, ykdysady taýdan yza galýan sebitleri ýokary götermek üçin peýdalanylýar.

Büjetiň kadalaşdyryjy ähmiýetiniň ulalmagy oňa hojalygyň maliýe meýilnamasy hökmünde garamaga esas berýär, bu meýilnama büjetiň möhüm düzüm bölegine öwrüldi we ykdysadyýetiň durnukly ösüşini gazanmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. Büjeti hetekete getirýän güýçleriň şu ugra gönükdirilmegi köp derejede onuň girdeji bölegini emele getirýän çeşmelerine we çykdaýlaryň ugryna baglydyr.

Günbatar ýurtlaryň büjetiniň ähli girdejileri diýen ýaly salgytlaryň hasabyna emele gelýär (olaryň 90% merkezi we 70% ýerli derejeli salgyt). Salgytlaryň üsti bilen umumy öndürilen önümiň ABŞ-da we Ýaponiýada 30% -den Germaniýada, Fransiýada, Şwesariýada 40-50% çenli bölegi büjede gönükdirilýär.

Şeýlelik bilen, büjetiň mazmuny paýlamak we gözegçilik wezipeler öz beýanyny tapýar.

Paýlamak – döwletde pul serişdeleriniň toplanmagy we olaryň döwlet derejeli zerurlyklary kanagatlandyrmak üçin ulanylýandygyny aňladýar.

Gözegçilik – döwletiň pul serişdelr gaznasyny döretmek we ony ulanmak bilen bagly döretmek we ony ulanmak bilen bagly ýerine ýetirilýän işleri obýektiw häsiýetlendirmegi nazarda tutýar.

Kärhanalaryň, edaralaryň, ilatyň döwlet bilen aralarynda ýüze çykýan maliýe gatnaşyklary büjet gatnaşyklaryny emele getirýärler.

Büjetiň girdejisi we çykdaýjysy aýratyn ykdysady görnüşlerdir, olara esaslanyp döwlet emele gelen maliýe serişdeler gaýtadan paýlanylýar. Büjetiň girdeji bölegi girdeji salgydynyň, korporasiýa üçin salgydyň, durmuş ätiýaçlandyryş ýygymlarynyň, aksizleriň, sarp ediş harytlar üçin salgydyň hasabyna emele gelýär.

Býujete gelýän girdejileriň $\frac{1}{4}$ -den, $\frac{1}{2}$ -e çenlisi girdeji üçin alynýan salgytdyr, bi görnüş beýlekileriň arasynda öňdebaryjy orny eýeleýär, raýatlaryň şahsy girdejilerinde (zähmet haky, gonorarlar, diwidend, göterim, telekeçilik girdejisi we ş.m.) slgyt alynýar. Salgytdan başga büjete dürli ýygymlardan – söwda etmek üçin ygtyýarlykdan, awtoulaglary ulanýanlardan, şypahanalardan we ş.m.girdeji toplanlýar. Kärhananyň alan

peýdasyna salynýan salgydyň haky 30-dan 50% çenlidir. Köp ýurtlarda ownuk kärhanalaryň işine höwes güýçlendirmek üçin salgyt hakynyň ululygyny peseltýärler.

Soňky ýyllarda durmuş ätiýaçlandyryş üçin ýygymlaryň ähniýeti ulydyr. Kärhanalaryň ýygymlary işgärleriňkiden artyk gelýär.

Gytaklaýyn salgydyň görnüşi aksiz esasn alkohol içgiler, temmäki önümlerine, benzine salynýar. Şu salgydyň aýratyn görnüşi gümrük salgytlarydyr, büjetiniň girdeji böleginde tutýan paýy köp ýurtlarda uly däl.

Häzirki döwürde öňden döp bolan salgytlary almak döwäm edýär: miras galan we sowgat berlen emläkdir. Şonuň ýaly aýratyn salgytlaryň girdejide tutýan orny kiçidir. Döwlet büjetiniň ikinji düzüji bölegi çykdajylardyr, Bu bölek maliýe serişdelerine bildirilýän islegleri üpjün etmäge ýardam berýär.

Ösen ýurtlarda 1/3-den 1/2-e çenli jemi möçberi büjetiniň üsti bilen esasy kapitala gönükdirilýär. Önümçiligiň tehniki binýadynyň täzelenmegine düýpli we amatly ylmy-barlag işlerine döwlet derejesinde goýberilýän serişdeleriň köpelmegi itergi berýär. Çykdajylaryň başga bölegi karz, pul kömegi görnüşde telekeçilige berilýär, çünki olar hem ykdysadyýeti ösdürmegiň döwlet maksatlaryny ýerine ýetirmäge gatnaşýarlar. “Adam maýasyna” (bilim hünärligi ýokarlandyrmak, täze hünär taýýarlygyny almak) goýulýan serişdeleriň möçberleri ep-esli artdy.

Büjetiniň başga möhüm wezipesi döwletiniň üsti bilen harytlary we hyzmatlary satyn alyp, umumy islegiň möçberini artdyrmakdan ybaratdyr.

Büjet döwletiniň durmuş syýasatynyň baş guraly hökmünde hem çykyş edýär. Onuň kömegi bilen durmuş babatda adalatlygy üpjün etmek maksady bilen girdejiler täzedan paýlanylýar. Mälim bolşy ýaly, günbatar ýurtlaryň ilaty salgytlaryň uly möçberlerini töleýärler. Emma olaryň köp bölegi durmuş zerurlyklary üçin transfert tölegler görnüşde yzyna gaýdyp berilýär. Günbataryň ýurtlarynda merkezleşdirilen büjetiniň ähli çykdajylarynyň ýarpysy diýen ýaly durmuş ykdysady maksatlara ugrukdyrylýär. Ol, ilkinji nobatda, durmuş zerurlyklaryna (pensiýa, kömek pullar, saglygy goramak, bilim we hümärmenleri taýýarlamak) degişlidir. Olaryň ikinji topary gönümel ykdysady çykdajylara (ýangyç- energiýa, ýaşaýyş jaýlaryň gurluşygy, kommunal hojalygy, sebitleri

ösdürmek, tenigý reurslar we daş-töweregi goramak, gazyp çykarýan we gaýtadan işleýän senagat, oba-hojalygy, ulag, aragatnaşyk we ş.m.).

Büjet serişdeleri göni we gytaklaýyn harby çykdajylara gönükdirilýär. Bir näçe ýurtlarda – ABŞ-da, Germaniýada, Fransiýada, Beýik Britaniýada we başgala şu serişdeleriň möçberi örän ulydyr. Söňky 20-30 ýylda ösen ýurtlaryň merkezleşdirilen büjetiň çykdajylar böleginiň düzüm gurluşynda üýtgeşmeler bolup geçýär.

Brinjiden, ösüşiň depginleri haýallady we şoňa göräde goramak we dolandyryş bilen bagly çykdajylaryň udel agramy peseldi.

Ikinjiden, ilatyň hal-ýagdaýyna (saglygy goramak, bilim, hänärmeleri taýýarlamak, durmuş üpjünçiligi) degişli harajatlaryň udel agramy köpeldi.

Şeýle hem bolsa, ykdysadçy alymlaryň bir topary, geljekde durmuş zerurlyklaryna degişli çykdajylary etmek üçin kynçylyklaryň döremegi mümkin, diýip çak edýärler. Häzirki wagtyda pensionerlere tölenýän kömek pullar işgärleriň zähmet hakynyň gaznasyndan alynýan salgytdan maliýeleşdirilýär. Emma Günbataryň ýurtlarynda garry adamlaryň sany artýar. Şonuň üçin hem pensionerleriň sanynyň ösmegi işgärleriň sanynyň azaldylmagy bilen maliýeleşdirilýär. Netijede döwletiň önünde şeýle meseläni çözmäge zerurlyk döretýär: işgärleriň zähmet haklarynyň gaznasyna salgytlary artdyrmaly ýa-da pensiýalaryň möçberini azaltmalymy, ýa-da iki çözgüdi hem utgaşdyrmalymy.

Döwletiň bergili bolmagy döwlet büjedine gönümel baglydyr, ol çykdajylaryň girdejilerden artyk bolmagy sebäpli döreýär, şeýle maliýe hadysa büjet defisiti (gytçylygy) diýilýär. Býujet defisitine garaýyşlar dürlüdir. Mysal üçin, uly möçberrde bolmadyk aram büjet defisiti; onuň üsti bilen döwletiň çykdajylaryna umumy islegi artdyrmaga mümkinçilik döredýär. Başga tarapdan, büjetiň defisiti, jemgyýetiň isleginiň kanagatlandyrylmaýandygyna şaýatlyk deýär, ol öz nobatynda, dürli ýaramaz ykdysady hadysalaryň döremegine getirýär. Defisitiň döremeginiň sebäpleri:

1. Ykdysadyýetiň ösüşine iri döwlet maýalarynyňgoýmak zerurlygy defisitiň döremegine sebäp bolýar. Şu halda ol krizisi däl-de ykdysadyýetiň saýlanyp alynan ugrunyň döwlet tarapyndan sazlaşdyrylýandygyny aňladýar.

2. Defisit adatdan daşary ýagdaýlaryň (tebigy näsazlyklar we başgalar) ýüze çykmagy netijesinde emele gelýär, şu halda adaty netijeler ýeterlik bolmaýar.

Şu iki sebäp boýunça ýüze çykýan defisite düzüm gurluşy üýtgediji diýip at berilýär. Ýagny ol döwletiň syýasatynyň ykdysadyýetiň durnukly ýagdaýyna gönükdirilmegi boýunça emele gelýär.

Defisitiň döremeginiň 3-nji sebäbi önümçiligiň döwürleýin peselmegi netijesinde emele gelýär. Ol ykdysadyýetdäki çökgünli hadysalary şekillendirýär. Bu döwürleýin defisit ykdysadyýetde yaramaz hadysa hökmünde garalýar, emma bu ýagdaý dünýä ýurtlarynyň köpüsine häsiýetlidir. Büjet defisitini düzmek üçin şu çäreler amala aşyrylýar; büjet çykdajylaryny gysgaltmak, girdejiniň we karzyň goşmaça çeşmelerini ýüze çykarmak.

Döwletiň bergisi-döwlet karzynyň üzülmelik jemini aňladýar, onuň görnüşleri:

- İçerki bergi, döwletiň özüne edýän bergileri. Bu ýagdaýda döwlet bankrot (tozmaýar) bolmaýar. İçki bergi ýurdüä girdejileriniň täzeden paýlaşygyna alyp barýar. Ol bergini puluň goşmaça emissiýasy ýa-da döwletiň gymmat kagyzlaryny satyn almak arkaly üzýär.
- Daşki bergi, hökmany suratda tölenilýär. Ony gyzył pul bilen hasaplaşmak, köp peýda getirýängymmat kagyzlary bermek ýa-da bergini giçki möhlete goýup tölemek.

Döwletiň bergili bolmagy şu ykdysady netijelere getirýär:

- Bergi, belli derejede, hususy maýa goýumynyň gysylp çykarylmagyna alyp barýar, bu bolsa ykdysady ösüşi çäklendirýär;
- Döwlet bergisini üzmek üçin niýetlenen salgytlaryň ösmegi ykdysady işjeňlige päsgelçilik döredýär;
- Berginiň uly möçberi, ýurduň ilatynyň sarp ediş mümkinçiliklerini azaldýar;

Şeýlelik bilen, döwletiň bergisini üzmek üçin doladyryşa zerurlik döreýär. Döwletiň bergisini dolandyrmak - bu döwletiň döwlet karzyny sazlaşdyrmak we üzmek boýunça alyp barýan işleriniň jemidir. Döwlet bergisini dolandyrmagyň usullary: konwersiýa we konsolidasiýa. Konwersiýa-zaem boýunça tölenýän göterimiň möçberiniň artdyrylmagy

ýa-da kemeldilmegi. Konsolidasiýa- bu zaemyň möhlet bilen bagly şertleriniň üýtgedilmegi (ýagny gysga möhletli borçlaryň uzak we orta möhletlere öwrülmeği)

Büjet defisitiniň esasynda emele gelen döwletiň bergisi bir topar çylşyrymly ýagdaýlara duçar etmegi mümkin. Gunbatar ýurtlarda defisiti maliýeleşdirmek syýasatyndan täze büjet syýasatyna geçilýär. Bu syýasatda döwletiň milli girdejisini hususy eýeçilik sektora garaňda pes derejede netijeli peýdalanylýar diýip belleniýär. Milli girdejiniň büjetiň usti bilen täzedan paýlanylmagyny çäklendirmeli, şoňa baglylykda büjetiň girdejileriniň we çykdaýylarynyň ösüş depginleri hem gysgalýar. Täze büjet syýasaty döwlet büjetiniň girdejiler bölegine, ilkinji nobatda, üýtgeşmeleri girizýär, bu syýasat boýunça esasy ünsi toplamagy artdyrmaga, önümçiligiň ösüş depginlerine we investisiýanyň gerimini giňeltmäge gönükdirýär. Aýratin hem tygşylylyga, olary köpeltmäge ýardam berýän höweslendiriji itergi berýän güýçler üns merkezinde saklanylýar. Onuň bir ýoly- göni salgytlaryň möçberini peseltmek, salgyt salmagyň ösüş depginlerini kiçeltmek.

Tygşylylygy ösdürmäge itergi berýän serişdeleriň biri- girdejä salynýan salgytdan sarp etmek salgydyna geçmekdir, çünki ol girdejiniü bir bölegine, ýagny diňe sarp edilýän bölegine düşýän salgyda degişlidir, tygşytlamak üçin ulanylýan girdejä salgyt salynmaýar. Täze büjet syýasaty büjetiň çykdaýylar böleginde, döwlete degişli çykdaýylary ep-esli möçberde gysgaldýar.Şu gysgaltmalar diňe ykdysady, ilkinji nobatda, durmuşassignasiýalarynyň hasabyna geçirildi.

Beýleki töleglerden emele gelen girdejileri we olaryň çykdaýylaryny özünde jemleýär. Döwlet býujetiniň ikinji derejesi toplumlardan we döwlet gaznalarynyň girdejilerinden hem çykdaýylaryndan ybaratdyr. Munuň özi her bir pudagyň gazanan girdejisiniň hut şol pudagy ösdürmek üçin sarp edilýändigini hem aňladýar.

Durnuklaşdyryş gaznasy raýatlaryň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmaga, geljekki nesillerimiz üçin ýurdumyzyň maliýe aktiwlerine toplamaga, milli ykdysadyýeti çökgünlikden goramaga mümkinçilik berýär. Bu gaznanyň esasy serişdeleri merkezleşdirilen býujetiň profisitinden, ýagny býujetiň artykmaçlyklaryndan, gaznany dolandyrmakdan alnan maýa goýumlardan we girdejilerden ybaratdyr. Bu gazna

toplaýjy we durnuklaşdyryjy wezipeleri ykdysadyýetiň durnukly ösmegi hem ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagy üçin ýerine ýetirýär.

Türkmenistanyň döwlet býujeti ykdysady we durmuş ösüşiniň dinamikasyny kesgitleýär. Şonuň üçin hem ol ykdysady ösüşiň depginleriniň durnukly ýagdaýyny üpjün edýär hem ilatyň durmuş derejesini ýokarlandyrmaga gönükdirilýär.

Her ýyl üçin bolşy ýaly, şu üçin hem “Türkmenistanyň 2010-njy ýyl üçin Döwlet býujeti hakynda” Türkmenistanyň Prezidentiniň kanunyna laýyklykda, girdejiler – 48280,7 mln. manat we çykdajylar boýunça 49780,7 mln. manat möçberde tassyklanyldy. Döwlet býujetiniň ýetmezçiligi 1500,0 mln. manatda deňdir.

Türkmenistanyň býujeti merkezleşdirilen we ýerli býujetlerden ybaratdyr. Merkezleşdirilen býujet girdejiler boýunça 45116,1 mln. manat we çykdajylar boýunça 46616,1 mln. möçberlerde bellendi. Ýerli býujetler 4580,6 mln. manat möçberde kesgitlenildi. Ýerli býujetleriň deňeçerligini üpjün etmek üçin merkezleşdirilen býujetden kömek pullary (dotasiýa) berilýär, 2010-njy ýylyň döwlet býujetinde bu görkeziji 1416 mln. manat möçberdedir.

Salgyt ulgamy

- Salgydyň mazmuny;
- Salgydyň görnüşleri;
- Salgydyň ýörelgeleri.

Salgytlar munuň özi fiziki we ýuridiki taraplaryň döwlet býujetine geçirýän hökmany töleglerdir. Döwlet býujeti üçin serişdeleri toplamakda salgytlar esasy orun tutýarlar (döwlet býujetiniň 90%-e golaýy salgytdan emele gelýär). Şeýlelik bilen salgytlar maliýe gatnaşyklarynyň bir görnüşidir.

Salgyt ulagamynyň esasy ýörelgeleri (~~prinsipleri~~):

- adalatlylyk, her bir adam özüniň girdejisine we mümkinçiligine görä döwletiň çykdajylaryny maliýeleşdirmäge gatnaşmalydyr;

- bähbitleriň gabat gelmegi, ýagny salgyt töleýjiniň we döwlet býujetiniň bähbitleriniň laýyklygy;

- salgyt töleýjiniň bähbitleriniň nazarda tutulmagy, ýagny salgydyň hasaplanylyşynyň we tölenişiniň ýönekeýligi;

- tygşylylyk (netijelilik), ýagny salgytdan alynýan döwletiň çykdajylaryny gysgaltmaga zerurlyk.

Salgytlaryň ulgamy salgytlaryň dürli görnüşlerini öz içine alýar. Salgydyň ýörelgeleri boýunça olar göni we gytaklaýyn görnüşlere bölünýär.

Göni salgytlar girdeji we emläge salynýar. Olara girdeji salgydy we kärhananyň peýdasynyň möçberine salynýan salgydy, durmuş salgydyny (iş hakyna we durmuş ätiýaçlandyryş salgydy), emläkden alynýan salgyt, daşary ýurda iberilýän peýdadan ýa-da maýadan alynýan salgyt degişlidir.

Göni salgytlar anyk fiziki ýa-da ýuridiki taraplardan alynýar. Gytaklaýyn salgytlar harytlara we hyzmatlara salynýar we olaryň bahalaryna ýa-da tariflerine girýär. Gytaklaýyn salgytlaryň töleýjileri bolup alyjylar-sarp edijiler çykyş edýär. Şunda döwlet bilen salgyt töleýjiniň arasyndaky gatnaşyk gytaklaýyn, ýagny salgydyň obýektiniň üsti bilen ýüze çykýar. Şu sebäpden **ha** şu salgyda gytaklaýyn diýilýär. Olar şu görnüşde çykyş edýärler: aksizler, artdyrylan gymmata salynýan salgyt, gümrük tölegleri.

Aksiz – munuň özi ýokary islegli harytlara salynýan salgydyň möçberidir, harytlaryň **sa**pnawy we möçberi döwlet tarapyndan kesgitlenilýär.

Artdyrylan gymmata salynýan salgyt artdyrylan gymmatyň bir bölegini býujete almagyň görnüşidir. Artdyrylan gymmata salynýan salgydyň obýekti bolup, harytlary ýerlemekde amala aşyrylýan işler çykyş edýär.

Puluň tölegleri bu ýurda getirilýän we ondan äkidilýän, şeýle hem ýurduň üstünden geçirilýän harytlara salynýan gytaklaýyn salgytlardyr.

Döwlet býujetine uly möçberdäki tölegler ilatyň girdeji salgydyndan 25-den 45%-e alynýar. Beýleki salgytlardan artdyrylan gymmata salynýan salgyt we aksizler uly ähmiýete eýedirler. Şu salgyt ähli gytaklaýyn salgytlarda 30-dan 50% çenli paý tutýar. Artdyrylan gymmata salynýan salgyt ABŞ-da we Ýaponiýada ulanylmaýar.

Salgydyň şu elementlerini (düzüm böleklerini) bellemek bolar:

- salgydyň obýekti – salgyt alynýan emläk ýa-da girdeji;
- salgydyň subýekti – salgydy töleýji, ýagny fiziki ýa-da ýuridiki tarap;
- salgyt birligi – obýektiň ölçenilýän birligi (ýurduň pul birligi);
- salgydyň çeşmesi – salgyt tölenýän girdeji;
- salgyt haky – salgyt salynýan obýektiň birliginden alynýan salgydyň möçberi (%);
- salgyt ýeňilligi – salgydy töleýjini salgydy tölemekden doly ýa-da bölekleyin boşatmak;
- salgyt ýoklygy - salgyt töleýjiniň bir obýektden töleýän jemi salgydynyň möçberi.

Göni salgytlary sarp edijä geçirmek kyn, ýere we beýleki gozgalmaýan emläklere (kärende we öý üçin tölegler), oba hojalyk önümleriniň bahalaryndan başga salynýan salgytlar.

Gytaklaýyn salgytlar sarp edijä salgyt salynýan harytlara we hyzmatlara islegiň çeyelik (maýyşgaklyk) derejesine baglylykda geçirilär. Islegiň çeyeliginiň kiçi boldygyça, sarp edijä salgydyň köp bölegi düşýär. Teklibiň çeyeliginiň kiçi boldygyça sarp edijä salgydyň az bölegi düşýär, beýleki bölegi peýdanyň hasabyna tölenýär. Uzak möhletli geljekde teklibiň çeyeligi ösýär we sarp edijiniň üstüne gytaklaýyn salgytlaryň barha köp bölegi düşýär.

Islegiň ýokary çeyeliginde gytaklaýyn salgytlaryň köpelmegi sarp edijileriň azalmagyna, teklibiň ýokary çeyelik sap peýdanyň gysgalmagyna getirmegi mümkin. Şeýle ýagdaý maýa goýumlaryň gysgalmagyna ýa-da maýanyň başga ugurly işlere gönükdirilmegine alyp barar.

Döwletiň býujetiň serişdelerini ulanmak we salgytlary almak mümkinçiligi döwletiň fiskal syýasatyny emele getirýär. Fiskal (latynça fiscus-döwlet gaznasy) şu maksatlary nazarda tutýar:

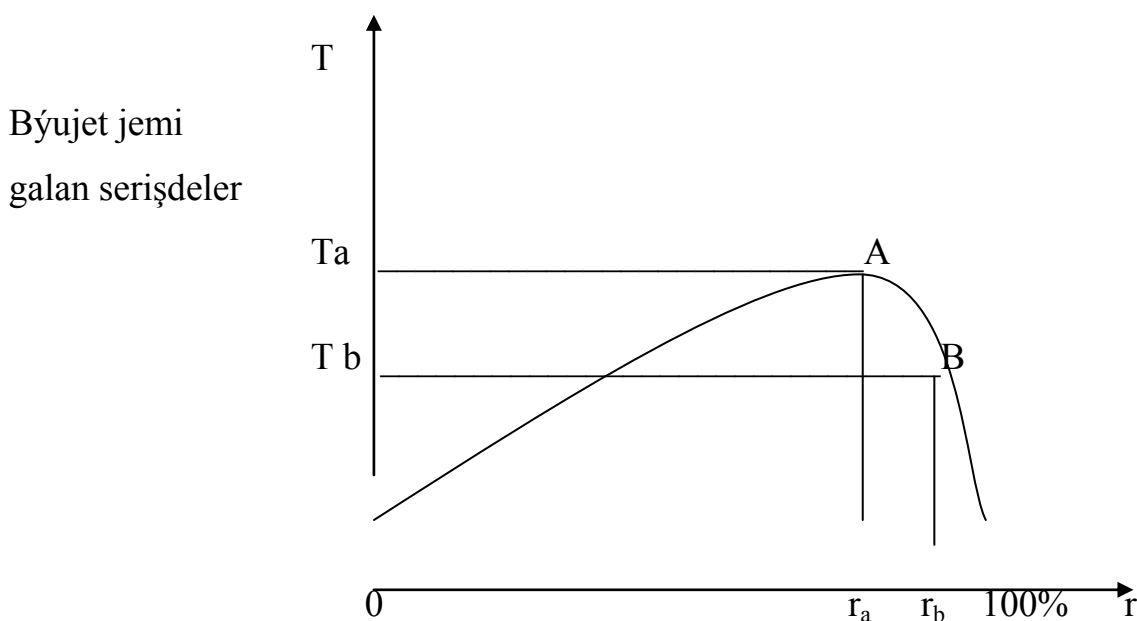
- işsizligi ýok etmek;
- inflýasiýanyň garşysyna göreş;
- ykdysady ösüşi durnuklaşdyrmak;
- döwürleýinlige garşy ykdysady sazlaşdyrmak;

-ykdysady ösüşe itergi bermek;

-daşky sowdanyň deňagramly ýagdaýyny gazanmak.

Ykdysady nazaryýetde fiskal syýasaty geçirmegiň usullaryna dürli nukdaý nazarlar hereket edýär. Keýnsianlyk nazaryýeti, salgytlar ykdysadyýeti sazlaşdyrmagyň baş serişdesi we onuň ösüşiniň düzüm böleginiň biridir deýen pikire (ideýa) esaslanýar. J.M.Keýns salgytlaryň gysgaldylmagyny umumy islegiň we oňa degişlilikde JIO-ň ösmegine täsir edýän esasy faktor hökmünde garaýar. Monetaristleriň (M.Fridmen, F.Keýgan, A.Meltser, F.Haýýek; 1970-1980 ýý.) nazaryýeti boýunça salgytlar beýleki düzüm bölekler (komponentalar) bilen bir hatarda pul dolanşygyna täsir edýär, onuň üsti bilen artykmaç puluň mukdary dolanşykdan çykarylýar. Şeýlelik-de ykdysadyýetiň ösüşine ýaramaz täsir edýän faktorlaryň sany kemelýär. Ykdysady teklibiň nazaryýeti (A.Laffer, M.Feldstaýn, J.Gilder, M.Ewans; 1970-1980 ýý.) salgytlary ykdysady ösüşin we ykdysadyýeti sazlaşdyryjy faktor hökmünde örän uly üns beripdirler. Şu nazaryýete görä salgydyň agramynyň peseldilmegi telekeçilik we maýa goýum işleriniň ýokary derejede ösmegine alyp barýar. Şu nazaryýetiň çäklerinde amerikanyň ykdysatçysy A.Laffer býujetiň girdejisiniň salgyt hakynyň derejesine matematiki baglylygy kesgitledi.

Lafferiň täsiri (effekti) býujete gelýän salgytlaryň jeminiň girdeji salgydynyň hakynyň möçberine baglylygy egri çyzyk boýunça şekillendirilýär.

Surat 9 Lafferiň effekti

Lafferin egri çyzygynda şu nokatlara üns berilýär:

- salgyt haky nola deň – býujete serişde gelmeýär;
- salgyt haky 100% - býujete serişde gelmeýär (legal ykdysadyýetde hiç kim işlemeýär, hemmeler kölegeli ykdysadyýete gidýärler).

Salgyt hakynyň (r) beýleki ululyklarynda salgydy töleýjiler salgydy tölärler, döwlet bolsa olary alar;

-Anokat – r_a –nyň belli bir bahasynda býujete gelýän salgytlaryň in ýokary derejesi (maksimum) gazanylýar, r_a bolsa salgyt hakynyň optimal (ñamatly) derejesi hasap edilýär, T_A -býujete gelýän salgytlaryň in ýokary (maksimal) jemidir. Eger-de salgyt haky r_a görä artdyrylsa, onda býujete gelýän salgytlaryň jemi köpelmän, azalar, ýagny

$$r_b \geq r_a, T_b < T_a$$

çünki salgyt hakynyň ulalmagy netijesinde zähmet we telekeçilik işine höwes peselýär. Şeýlelik bilen, Lafferin efektiniň mazmuny şu aşakdakydan ybaratdyr. Eger-de ykdysadyýet Anokatdan sagda ýerleşýän bolsa (mysal üçin Bnokatdan) salgyt salmagyň derejesiniň optimala (r_a) çenli peseldilmegi gysga möhletli döwürde býujete gelýän serişdeleriň gysgalmagyna uzak möhletli döwürde – olaryň artmagyna alyp barar. Sebäbi zähmet çekmäge we telekeçilik işlerine höwes güýçlener, kölegeli ykdysadyýetden legal ykdysadyýetde geçiler. Başgaça, eger-de salgyt haky ýokary bolsa, onda täzelikleri girizmäge höwes peselýär, ykdysady işjeňlik hem pese düşýär, telekeçileriň bir bölegi kölegeli ykdysadyýete geçýär. Şeýlelik bilen, salgytlaryň gysgalmagy milli önümçiligi we girdejiniň ösmegine getirýär, bu bolsa öz nobatynda býujete alynýan salgytlary, azaltmaýar we býujet ýetmezçiligine alyp barmaýar, ýöne salgydyň has kiçi haklarynda býujete gelýän girdejiniň, salgydyň bazasynyň, giňelmeginiň hasabyny ösmegine getirýär. (Lafferin effýektine degişlilikinde). Ýagny salgyt hakynyň gysgalmagy salynýan salgydyň bazasynyň artmagyna getirýär (köp önüm – köp salgyt). Ýokary salgytlar salynýan salgydyň bazasyny we döwlet býujetiniň girdejilerini gysgaldýarlar.

Girdejleriniň ep –esli böleginiň (40-50 % -niň) salgyda alynmagy salgydy töleýjiler üçin çäk hasap edilýär, mundan ýokarda telekeçilik başlangyçlaryna ~~(inisiatiwa)~~, önümçiligi giňeltmäge höwes ýitýär. Salgyt salynmakdan gaça durmagyň dürli ýollaryny, usullaryny gözlemek bilen meşgullanýan we maliýe resurslaryny kölegeli ykdysadyýetde jemlemäge çalyşýan salgyt töleýjileriň toparlary döräp başlaýar. Lafferiniň konsepsiyasyna görä öndürijilerden artdyrylan gymmatyň 35-40%-ň salgyt görnüşde alynmagy üznüksiz önümçilige gönükdirilýän maýalaryň düşewüntsiz bolmagyna getirýär. Salgydy töleýjiler kiçi salgyt agramly (15% derejedäki) ýaramly hasap edýärler. Emma salgydyň şu derejesinde döwlet ykdysadyýetiniň ösüşini dolandyrmak üçin örän az mümkinçiliklere eýe bolýar. Şu sebäpden hem ösen döwletler salgytdan gelýän girdejileri köpeltmäge çalyşýarlar, şol bir wagtda hem býujetiň durmuş-medeni ugurdaky serişdeleriniň möçberini artdyrýarlar, bu ýagdaý bolsa ilatyň ýaşaýyş derejesiniň beýgelmegine täsir edýär.

Türkmenistanyň ykdysady syýasatynyň düzümi bölegi salgyt syýasatyndan durýar. Onuň esasy maksady döwleti maliýe serişdeleri bilen üpjün etmek, ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin şertleri döretmek. Salgyt syýasaty döwletiň salgydy kesgitlemek wezipesini ýerine ýetirmäge hem-de býujetiň pul serişdelerini jemlemäge ýardam berýär. Şeýle hem salgyt syýasaty döwletiň ykdysady ösüşini, halkara ykdysady gatnaşyklarynyň, telekeçiligiň we durmuş ulgamynyň meselelerini çözmekde aýgytlaýjy orun tutýar. Salgyt syýasatynyň kadalaşdyryjy gözegçilik aýratynlygyny hem bellemek gerek.

Karz – bank ulgamy

Karzyň mazmuny, çeşmeleri, görnüşleri

Bahklaryň görnüşleri, wezipeleri

Pul serişdelerini karz – bank ulgamy herekete getirýär, şonuň üçin ulgam bazar ykdysadyýetiniň özeni hasap edilýär.

Karz (rusça – kredit, lat – bergi, nesýe) ykdysady kate~~g~~oriýadyr, ol jemgyýetdäki ykdysady gatnaşyklary häsiýetlendirýär. Karz ilkidurmuş obşına jemgyýetiniň dargap, adamlaryň emläk boýunça gatlaklara bölünip başlan döwründe ýüze çykýar. Karz bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde giňden ulanylýar.

Karzyna bermek – bu hyzmatyň görnüşidir. Hyzmat üçin, mälüm bilşy ýaly, tölemek gerek. Karz üçin hyzmatyň bahasy – göterimdir, ýagny bergi üstüne goşulan pul bilen yzyna gaýtarylýar. Töleg serişdesi hökmünde pulyň artykmaçlygy (dolanşykdaky pul serişdesinden tapawutlylykda) aşakdakylardan ybaratdyr:

- Aljylarda pulyň ýoklygy sebäpli, önümçilikdäki ösüşiň depginlerini ösdürmek wezipesi kesgitlenen, ýagny önümçilige goýulan pul serişdesiniň yzyna gaýdyp gelmegi belli wagt talap edýär, bu üznelik önümçilik tapgyrlaryň dowamlygy bilen düşündirilýär, önümçilik harajatlaryna we kärhananyň hususy hem karz serişdelerini amatly utgaşdyrmagyň hasabyna dolanşykdaky pullary azaltmaga obýektiv şert döretýär. Çünki şeýle ýagdaýda pulyň umumy möçberi azalýar, pul dolanşygy çaltlandyrylýar (ýagny, satmak we satyn almak köpeliýär), şu ýagdaýda infliýasiýanyň howpy peseliýär:
- Ykdysadyýetiň käbir pudaklarynda önüm öndürmek möwsümleýin görnüşe eýýedir,
- Kä ýagdaýda, ykdysadyýetiň aýry-aýry pudaklaryny ösdürmek ýa-da önümçiligiň dürkyny täzelemek üçin uly möçberli maýa goýum talap edilýär.

Şeýlelikde kärhanalar, adamlar karzy peýdalanmak bilen öz isleglerini kanagatlandyrýarlar, netijede ilatyň ýaşayyş derejesi ýokarlanýar. Günbataryň ýurtlarynda adamlaryň köpüsi karz alýarlar, olar ony okuwy tamamlandan soňra bir näçe ýyllaryň dowamynda üzýärler (her ýurtda dürli-dürli).

Karzyň mazmuny şu funksiýalardan ýüze çykýar:

- Karz pul maliýesini toplaýar we ony zerur ugra gönükdirýär, bu bolsa önümçiligiň gerimini giňeltmäge mümkinçilik berýär,

- Karz pul maýasyny gaýtadan paýlaýar, boş duran pul serişdeleri önümçiligiň girdeýjili ugurlaryna gönüldirilýär,
- Karz dolanşygyndaky harajatlaryň gysgalmagyna ýardam berýär, şu ýagdaýda dolanşykdaky nagt pullar, karz pullar – wekseller, çekler, banknotakar bilen hasaplaşylýar,
- Karz pul maýasyny jemlemäge we merkezleşdirmäge çaltlandyrýar. Ol bäsdeşlikde ulanylýar, firmalaryň birleşdirilmegine ýardam berýär we kärhanalaryň paýdarlar jemgyýetine özgermegine belli derejede goşanat goşýar,
- Karz bazar ykdysadyýetini sazlaşdyryjy serişde hökümünde ulanylýar. Ykdysadyýeti karzyň üsti bilen sazlaşdyrmag – ýurdyň ykdysadyýetiniň möhüm ugurlaryna karz pul serişdelerini ýerleşdirmäge aňladýar.

Karzyna berilýän pul maýasynyň (ýagny, asyda maýasynyň) bazarynda wagytlaýyn boş duran pul serişdeleri haryt hökümünde çykyş edýär, şu sebäpden onuň başga birine berilmegi hem wagytlaýyn häsiýete eýedir. Şeýlelik bilen, karzyň yzyna gaýtaryp berilmegi obýektiv häsiýete eýedir. Karz belli möhletde yzyna gaýtarlyp berilýär. Karz maýasy maddy taýdan üpjün edilýär, onuň üçin karz alynan pulyň möçberi üçin göterim alynýar, bu bolsa karzyň töleglidigini görkezýär, ýa-da, alynan karz pul üçin ipoteka emläk (ýaşaýyş jaý, gymmatlyklar, emläk) girewine goýulýar.

Ipoteka karzy uzakmöhletleýin pul serişdesi bolup, ol banklar tarapyndan jaý gurmak ýa-da emlägiň başga görnüşini almak üçin ulanylýar. Ol esasan ABŞ-da, Angilýa, Kanada ýutlarynda giňden ýaýrandyr, onuň göterimi 10%-den 30%-de çenlidir, kä ýagdaýlarda has ýokary göterimler hem duş gelmek bolýar.

Täjirçilik karzy – harytlary karzyna bermegi we onuy soň tölemegi nazarda tutýar. Karzyň şu görnüşi bankyň üsti bilen tölegi amala aşyrylýan wekseldir.

Bankyň karzy – hojalyk subýekitlerine pul karzy görnüşde bank tarpundan berilýär, Bu karzlar manatly häsiýete eýedir. Şonuň üçin hem telekeçilik namalary düzüýär. Mysal üçin, döwlet Halkara walýuta fondundan karz alanda, ykdysadyýeti durnuklaşdyrmak ýa-da ykdysadyýetiň düzüm gurluşyny täzelemegi we ş.m maksatlary kesgitleýär.

Sarp ediş karzy – banklar, söwda guramalary tarapyndan alyjylara uzakmöhletli ulanylýan harytlar (awtomaşynlar, durmuş enjamlary we.m.) üçin berilýär.

Döwlet karzy – döwlet we ýerli häkimlikler karzy alyjylar, ilaty we telekeçilik karz berijiler görnüşde çykyş edýär.

Halkara karzy – şu halkara ykdysady we walýuta-maliýe gatnaşyklarda ýüze çykýar hem-de karzyň diňe ýurdyň içinde däl-de, döwletlerň arasynda hereket edýändigini görkezýär.

Ilkinji banklar – “telekeçiligiň öýleri” gadymy taryhy döwürde ýakyn Gündogarda döräpdir. Elbetde, olar adaty banklardan tapawutlanypdyrlar, emma “işewürligiň öýleri” köp bank amallaryny ýerine ýetiripdirler: goýumlary karz etmek we yzyna gaýtaryp bermek, çekleri tölemek we ş.m. Häzirki döwürdäki bankyň görnüşü orta asyrdaky Italiýada ýüze çykýar. Italiýa şol döwürde Ewropany Gündogar ýurtlary bilen baglanyşdyrýan söwda ýollarynyň merkezi bolupdyr. Italiýada Ewropanyň dürli ýurtlaryndan serkowlary (dün öýleri) saklamak üçin salgytlary jemlenipdir. Şu esasyda hem diňe pullary çalyşmak däl, gymmat bahaly zatlary saklaýan çalşyjylar topary döräpdir.

“Bank” sözi “wanso” italyança – çalyşylýan stol diýen manyny aňladýar. Çalşyjylar kem-kemden ýerine ýetirýän amallaryny ýönekeý alyş-çalyşdan nagt pulсыz tölege çenli giňeldipdirler. Häzirki döwürinäkä meňzeş ilkinji banklar XV asyrdaky döräpdir: Geniýada, Wnesiýada, Florensiýada (1587ý). XVII asyrdaky şeýle banklaryň görnüşü Amsterdamda (1609ý), Gamburda (1618ý) ýüze çykýar. XVII asyrdaky Germaniýanyň we demirgazyk Italiýanyň şäherleriniň söwdegärleri öz topar banklaryny döredipdirler (~~žirebanklar, giro-topar, aýlaw italyança~~). Şu banklar nagt däl töleg hökmünde wekseliň giňden ýaýramagyna we ilkinji karz pullaryň (banknotlaryň) döremegine itergi beripdir.

Banklar pul dolanşygyny we karz gatnaşyklaryny guraýarlar, halk hojalygyny maliýeleşdirýärler, ätiýaçlandyрма amallaryny, gymmatbaha kagyzlary satmak – satyn almak, delallyk hyzmatyny, maslahat bermegi we ş.m. dürli maliýe şilerini ýerine ýetirýärler.

Döwletin karz gurmalary – döwlet derejesinde ähmiýetli Milli Maksatnamalary maliýeleşdirmek üçin döredilýär. Olara, düýpli abatlaýyş we ösüş, eksport – import we

ş.m. banklar degişlidir, bu banklar döwlet tarapyndan döredilip, döwlet büjetinden serişdeler bilen üpjün edilýär. Şu banklaryň ähli girdejileri maksatnamany maliýeleşdirmäge ýa-da büjete gönükdirilmeýär, çünki girdejini almak bu banklaryň maksadyna girmeýär.

Paýdarlar banky – täjirçilik guramalaryna degişlidir, olaryň esasy maksady girdejini almakdan ybaratdyr. Paýdarlar banklary görnüşinde ýöriteleşdirilen – inwestikasiýa, süýşürintgiler, ipoteka we ş.m. banklar döredilýär.

Kooperativ banklar – bu karz guramasy, kooperatiwiň arzalarynyň emlägine esaslanýar we çäkli bank amallaryny ýerine ýetirýär. Onuň esasy maksady girdejini almak däl-de, kooperatiwiň agzalaryny bank hyzmaty bilen kanagatlandyrmakdan ybaratdyr. Kooperativ banklar telekeçiligiň ownuk subýektleriň we şahsy goýumlara hyzmat etmäge wezepe edinýär.

Täjirçilik banky – bu karz berýän gurama serişdeleri toplamak we ýerleşdirmek wezipelerini ýerine ýetirýär, esasy şerti karzy bellenen möhletde gaýtaryp bermek. Esasy wezipesi: karz berýän guramadan karz alýana çenli pul serişdeleriniň hereketinde araçy bolmak, esasy maksady: girdeji almak. Wagytlaýyn boş duran pul serişdelerini şu guramalaryna karzyna berýärler:

- Kärhanalar, amortizasiýanyň we peýdasynyň hasabyna karz bermäge mümkinçilikleri bar,
- Pensiýa gaznasy – bu serişdeler ähli müşderilere bir wagtyda tölenilýär,
- Ätiýaçlandyryş guramasy – ätiýaçlandyrmak ýagdaýy dörän ýagdaýynda tölenilýär,
- Döwlet büjeti – ähli serişdeler bir wagtda harç edilmeýär,
- Banklar – olaryň hususy serişdeleri, bir-birine karz berýärler we başgalar.
- sçýot – bankyň hasabyndaky süýşürintgiler.

Karz bilen bagly guramalar karz ulgamyny emele getirýärler:

- milli bank, şeýle bank her ýurtda hereket edýär, ýöne olara dürli atlar berilýär: Russiýada Merkezi bank, ABŞ-da Federal ätiýaçlik ulgamy,
- täjirçilik banklary,

- boş pul serişdeleriniň bazary,
- döwlet guramalary. Olar sazlaşdyryjy funksiýa arkaly karz gatnaşyklaryna täsir edýärler, şeýle hem kara degişli tertip –düzgüni kesgitleýärler.

Döwlet guramalary öz funksiýalaryny şu iki görkeziji arkaly amala aşyrýarlar:

1. Göterimiň haky,
2. Hökmany ätiýaçligiň normasy, ýagny täjirçilik banklary goýumlaryň bir bölegini milli bankda saklamalydyr.

Merkezi bank – ýurdyň karz ulgamyna ýolbaşçylygy amala aşyrýar, onuň banknotlary goýbermäge (emmissiýany) hukugy bardyr, ol karz pul sistemasyny milli ykdysadyýetimiziň bähbidine laýyklyda alyp barýar.

Türkmenistanda ýokary depginli ykdysady ösüşi üpjün edýän faktorlaryň arasynda karz-bank ulgamyna möhüm üns berilýär.

Karz milli manadyň durnukly bolmagyna täsir edýär, ýagny karz, bir tarapdan, nagt pula bolan islegi peseltmäge ukyply, başga tarapdan, ýurtda haryt bolçulygyny döretmäge we ilatyň töleg ukyplylygyny ýokarlandyrýar. Karz – bank ulgamy täze derejä çykarylýar. Karzlary uzak möhletlere bermek we täze görnüşleriniň bank tejribesine ornaşdyrmak ýola goýulýar. Telekeçilikde maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmek üçin banklar ýylda 5 göterimden 10 ýyla we dolanyşyk serişdelerini almak üçin bir ýyla çenli möhlete karz berilýär. Şeýle hem daşary ýurtlara tölegli okaýan talyplara ýurdymyzyň ähli raýatlaryna 30 ýyllyk möhleti bilen 1 göterimden 5 ýyla ýeňillikli ipoteka karzynyň berilýär, ilatyň sarp ediş karzyny bermegiň möhleti uzaldyldy we möçberi köpeldilýär. Olardan hem başga karzyň täze görnüşlerini – faktoring, lizing – bermäge girişilýär.

Karzlaryň iki – täjirçilik, bank – görnüşde çykyş edýär. Täjirçilik karzlary – bu bir kärhananyň beýleki bir kärhana haryt görnüşinde tölegi yza süýşürilen görnüşinde berýän karzydyr. Onuň esasy maksady harytlary ýerleşdirmek, maýalaryň dolanyşygyny we peýda gazanmagy çaltlandyrmak. Bank karzlary banklar kärhanalara we beýleki karzy alyjylara pul görnüşinde berilýär. Bank karzlary diňe maýanyň dolanyşygyny üpjün

etmän, onuň toplanmagy bilen hem oňaly täsir edýär. Göterim tölegleri görnüşinde alnan girdejilerden banklaryň peýdasy emele gelýär. Türkmenistanyň banklarynyň gazanan peýdasynyň 60-70%-i karz amallaryndan alynýar.

Türkmenistanda bank ulgamy örän çalt depginler bilen ösýär we özüniň hyzmat çäklerini ösen telekomunikasiýa ulgamyny ulanmak, ^[2] hyzmatlaryň dürli täze görnüşlerini hödürlemek arkaly günsaýyn giňeldýär

Ýurdumuzda ýokary we durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmeklige gönükdirilen durmuş-ykdysady syýasatyň çäklerinde, 2008-nji ýylyň maý aýynyň 1-den başlap milli pulumyzyň daşary ýurt puluna ýeke-täk çalyşyk hümmeti yglan edildi we milli puluň resmi we täjirçilik hümmetleri 2,85 manat möçberine deňeşdirildi. Muňa laýyklykda, ýurdumyzyň täjirçilik banklaryna ilatyň we beýleki ykdysady birlikleriň daşary ýurt puluny erkin çalyşmaklyk üçin doly şertler döredildi.

Ýurduň bank ulgamyny özgertmekligiň pul reformalaryndan başlanmagy örän maksada laýyk bolup durýar. Çünki ýurtda daşary ýurt pulunyň ýeke-täk hümmetine geçilmegi bank ulgamynyň infrastrukturasyny, daşary ýurt pul bazaryny ösdürmek, bank ulgamynda bazar ykdysady şertlerini berkitmek arkaly banklaryň gerimini giňeldýär.

Türkmenistanyň bank ulgamynyň karz-pul syýasaty ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň durnukly we sazlaşykly ösüşi Merkezi bankyň ýolbaşçylygynda döwlet we paýdarlar täjirçilik banklary tarapyndan durmuşa geçirilýär.

Bankyň karz syýasatynyň esasy maksady içkeri önüm öndirijileri goldamak we ýurtda orta we kiçi telekiçiligiň ösmegine ýardam bermek bilen döwletiň ykdysadyýetiň berkitmekligi, azyk bolçulygyny döretmeklige gönükdirilendir. Telekeçiligi ösdürmek maksady bilen maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmek üçin banklar ýylda 5 göterimden 10 ýyla we dolanyşyk serişdelerini almak üçin 1 ýyla çenli möhlete milli pulda we daşary ýurt pulunda karzlary berýärler. Karzyň täze görnüşleri ýola goýulýar, mysal üçin faktoriniň we lizing karzlary. Ýurdumyzyň raýatlaryna 30 ýyllyk möhlet bilen 1 göterimden 5 ýyl ýeňillikli ipoteka karzlar berilýär we ş.m.

2008-nji ýylyň ahyrýna hümmetsizlenmäniň derejesi 8,9%-e çenli peseldi we hümmetsizlenäniň derejesi gözegçilikde saklanýlar.

Ýurdumyzyň denominasiýanyň üstinlikli durmuşa geçirilýän döwründe milli pul birligimiziň satyn alyjylyk ukyby has-da berkeddi.

Nagt däl hasaplaşyklaryň gerimi giňelär, bankomatlarynyň ýaýlymlary döredildi, töleg terminallary we täze “Altyn Asyr” plastik kartalary dolanyşyga goýberildi.

Inflýasiýa

- Mazmuny;
- Inflýasiýanyň görnüşleri.

Inflýasiýa – häzirki döwürde ünsi özüne çekýän ykdysady hadysadyr. Ykdysadyýeti sagdynlaşdyrmaga degişli maksatnamany işläp taýýarlamak üçin inflýasiýanyň dürs ýörelgesi zerurdyr. Birinjiden, işçi maksatnamada inflýasiýa bazar hojalygyna mahsus kategoriýa hökmünde orun tutmalydyr. Ikinjiden, Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň özboluşly aýratynlygyny nazarda tutmak möhümdir. “Inflýasiýa” diýen adalga ilkinji gezek kagyz-pul dolanyşygynyň ösmegi bilen bagly işleri bellemek üçin ulanylýar, bugdaý Demirgazyk Amerikada 1861-1865 graždanlyk urşy döwründe emele gelýär. “Inflýasiýa” latynçadan terjime edilende, ”çişirilmegi” aňladýar. Inflýasiýanyň mazmuny dolanyşykdaky kagyz pullarynyň möçberiniň hakyky teklipl edilýän haryt bilen deňeşdirilende adatdan daşary köpelmegidir. Şunuň ýaly ykdysady hadysa XVI asyrdan J.Lonyň kagyz pullary dolanyşyga girizende hem döräpdir, şol wagtda dolanyşyga örän köp kagyz pullary goýberilipdir, ol bolsa puluň satyn alyjylyk ukybynyň (hereketiniň) pese düşmegine getirýär. Inflýasiýa sarp ediş bahalaryň indeksi $ИП=ИПЦ_1-ИПЦ_0/ИПЦ_0$ (bu ýerde, ИП-сarp ediş bahalaryň orta derejesiniň ösüş depgini; $ИПЦ_1$ we $ИПЦ_0$ -öwrenilýän we baza ýylynyň sarp ediş bahalarynyň indeksi). Ykdysadyýetde bahalaryň derejesini kesgitlemek üçin JIÖ-ň deflýatorynyň ösüş depgini ýa-da inflýasiýanyň normasy (kadasy) görkezijisi peýdalanylýar:

$$\dot{E}_i = \frac{\dot{A}_{JIÖ} - \dot{A}_J}{\dot{A}_{JIÖ}} \times 100\%$$

bu ýerde: \dot{E}_i - inflýasiýanyň normasy;

$\dot{A}_{JIÖ}$ -öwrenilýän ýylda JIÖ-ň deflýatory;

\bar{A}_{JID} - baza ýylynda JID-ň deflýatory;

Döwletiň funksiýalarynyň ýerine ýetirilişine ilkinji nobatda harby girdejiler, daşary söwdadan gelýän girdejiler degişli harytlar bilen üpjün edilmese, inflýasiýanyň ýüze çykmagy mümkin. Maýa goýumlaryň has köp möçberi iş hakynyň, baha-laryň ýokarylanyşy ýeterlik derejede ylmy taýdan esaslandyrylmasa inflýasiýa dörär. Inflýasiýa dürli mazmunly bolup bilmegi üçin biziň ýurdumyzda zyýan berýän hadysa hökmünde mälimdir. Inflýasiýanyň ykdysady ösüşe ýardam berýänligi bara-daky maglumatlara selçeň duş gelinýär. Şonuň üçin hem inflýasiýa diňe zyýan getir-ýän hadysa däldir, ony jemgyýetiň peýdasyna, ykdysady ösüş hökmünde hem ulanmak mümkin.

Inflýasiýanyň görnüşleri:

Onuň açyk we osüş depgini boýunça:

1. Açyk inflýasiýa bazar ykdysadyýetiniň ýurtlary üçin häsiýetlidir, ol açyk we ýapyk bolup bilýär. Isleg we teklibiň bozulmagyna bahalaryň erkin ösmegi sebäp bolsa, oňa açyk inflýasiýa diýilýär, eger-de bahalar döwlet tarapyndan üýtgedilse, oňa ýapyk inflýasiýa diýilýär. Açyk inflýasiýa alyjyny bahalaryň birsyhly ösýändigini üçin öz puluny çaltrak haryda çalyşmaga mejbur edýär. Bu bolsa islegi ösdürýär, isleg bilen teklibiň arasyndaky sazlaşyk bozulýar. Oňa islegiň inflýasiýany hem diýilýär. Netijede tekliplere ýaňsa galýar. Ýapyk inflýasiýa emele gelýär. Bahalar döwlet guramalary tarapyndan belgilenilýär, bu bolsa haryt gytçylygyna getirýär.

Deflýatoryň kömegi bilen ýurtda baha derejeleri ölçenilýär:

$$I_p = \sum P_1 q_1 / \sum P_0 q_0$$

bu ýerde: q_1 - şu ýyldaky harytlaryň (hyzmatlaryň) möçberi;

P_0 -bazis ýylda harytlaryň (hyzmatlaryň) bahalary;

P_1 -şu ýyldan öwrenilýän ýylda harytlaryň (hyzmatlaryň) bahalary;

Haryt gytçylygy köp wagt dowam etse, bahalar çalt ösmäge başlaýarlar, oňa giperinflýasiýa diýilýär. Ol ýurt üçin ykdysady taýdan howpludyr, çünki ony iş ýüzün-de dolandyrmak mümkin däl. Bahalar jemgyýetçilik önümçiligini dolandyrmak wee höweslendirmek wezipelerini ýerine ýetirip bilmeýärler. Pululň möçberi bolsa artýar. Giperinflýasiýa bolsa puluň öz wezipelerini doly ýerine ýetirmeýänligini aňladýar, bahalar örän ýokary derejede ösýärler.

2. Ösüş depgini boýunça :

- a) Pes depginde ösýän inflýasiýada pul özüniň ähli wezipelerini ýerine ýetirýär, oňa adatça ýylyň döwamynda 10 %-e çenli ösüş depgini häsiýetlidir.
- b) inflýasiýa endigan ösmeýär, şonuň üçin ony dolandyrmak kyn düşýär. Bahalar ýy-lyň dowamynda 3 esse çenli ýokarlanyp biler, ýagny, pul özüniň maýa toplaýyş wezi-pesini ýerine ýetirmeýär, ol çalt haryda öwrülýär. Şertnamalar bahalaryň ösüş depgi-nine görä düzülýär. Netijede pul bazarynda sazlaşyk bozulýar.

Inflýasiýa uly ýitgä getirýär. Öňi bilen ilatyň ýaşaýyş derejesi peselýär, önümçiligiň netijeliligi peselýär, zähmete höwesini döretmek başartmaýar. Inflýasiýa döw-ründe karz bermek amatsyz bolýar. Sebäbi karz berlen pul yzyna gaýtarylanda onuň hümmeti peselýär.

Inflýasiýa özüniň depgini boýunça tapawutlandyrylýar:

- 1) Kadaly inflýasiýa – bahalar haýal ösýär, takmynan ýylda 3-3,5%;
- 2) Haýal ösýän inflýasiýa – bahalaryň ösüşi 10% çenli ýylda;
- 3) Çalt ösýän inflýasiýa – ýylda bahalaryň ösüşi 20 %-den 200% çenli;
- 4) Giperinflýasiýa –bahanyň ösüş aýda we ýarym ýylyň dowamyndan pes däl.

Netijede karz beriji zyýan çekýär. Inflýasiýa döwründe pul toplanylmaýar, ol haryt bilen çalşylýar. Harydyň eýeleri hem bahalaryň has hem ýokarlanmagyna garaşyp, öz harytlaryny satmakdan saklanýarlar. Inflýasiýanyň garşysyna göreş çäreleri:

1. Döwlet eýeçiligini başga eýeçilige satmak we ony hususlaşdyrmak, ol döwletiň girdejilerini köpeldýär.
2. Maliýe-karz syýasatynyň dogry alnyp barylmagy, önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy haryt bolçulygyny döredýär.
3. Pul reformasyny geçmek, köne pullary täze puluň az mukdary bilen çalşylýar, oňa denominasiýa ýa-da dewalwasiýa diýilýär.

Inflýasiýa garşy göreş we degişli ýörite maksatnamanyň taýýarlanylmagy ykdysadyýeti durnukly görnüşe getirmegiň zerur çäresidir. Şu maksatnama inflýasiýa getirýän sebäpleriň we faktorlaryň seljermesini , onuň garşyyna geçirilmeli ykdysa-dy syýasatyň çärelerini öz içine alýar. Inflýasiýanyň şertlerinde hojalygy dolandyrmak üçin iki hili çemeleşilýär: birinji - inflýasiýa uýgunlaşmak, beýlekisi - onuň garşysyna göreş çärelerini ornaşdyrmak. Inflýasiýa uýgunlaşmak syýasaty bazar ykdysadyýetiniň ähli subýektleriniň (öý hojalygy, hususy eýeçilik, döwlet eýeçiligi) öz işlerinde inflýasiýany hasaba almagyny göz önünde tutýar. Ilkinji nobatda puluň alyjylyk ukybynyň peselmegi sebäbi çekilýän zyýana üns gönükdirilýär. Çekilýän zyýanyň öwezini dolmak üçin iki usul ulanylýar. Has giň ýaýrany - göterimiň ululygyny hakyky indeksirmek. Şu usul boýunça göterimiň ululygyny inflýasiýanyň derejesine çenli ýetirmek. Beýleki usul – investisiýany ilki başdaky jemi ululygyny indeksirmek, bu jeme döwürleýin düzedişler girizilýär. Hojalyklar girdejiniň goş-maça çeşmesini döretmek arkaly inflýasiýa uýgunlaşmaga çalyşýarlar. Işgärler zäh-met şertnamalarynda inflýasiýa bilen bagly düzedişleri iş hakynyň möçberine girizýärler. Beýleki usul boýunça maşgala býudjet bahalary durnukly harytlary we hyzmatlary girizýärler, bar bolan puly gyssagly suratda haryt-maddy gymmatlyklary öwürmeli. Firmalar, kärhanalar hem inflýasiýanyň şertlerinde öz ykdysady syýasa-tyňy üýtgedýärler. Olar diňe gysga möhletli taslamalary investisiýany çalt yzyna gaýtaryp almaga şert döredýär. Kärhanalar banklarda öz pullaryny gatmazlyga, öz ak-siýalaryny goýbermäge çalşyýarlar. Inflýasiýa garşysyna göreş çäreleri döwlet tarapyndan geçirilýär:

1. Ykdysadyýetiň harytlyk derejesini ýokarlandyrmaly, ýagny bazara dürli görnüşli harytlary ýerleşdirmeli, olar barada maglumatlary giňden ýaýratmaly;
2. Monopoliýanyň (ekemenligiň) garşysyna göreşmeli;
3. Döwlet eýeçiligini oýlanyşykly hususlaşdyrmaly;
4. Maýa goýumyny peýdalanmakda päsgelçilikleri aýyrmaly;
5. Tygşytlanan serişdeleriň ulanyşyny wagtlaýyn togtatmak, pul reformasyny geçirmek arkaly islegi çäklendirmek;
6. Döwlet býujetiniň ýetmezçiligini gysgaltmak (esasan, durmuş maksatnamalaryny gysgaltmagyň, şeýle hem düşewüntsiz kärhanalara kömek bermegi bes etmegiň ýa-da salgydyň möçberiniň köpelmeginiň hasabyna);
7. Göterimi ýokary gymmat karzy girizmek, şeýle karz düşewüntsiz kärhanalary dar-gadar, düşewüntli işleýän kärhanalar üçin bolsa salgydyň derejesini peseltmek;

Döwletiň inflýasiýa garşy çärelerini durmuşa geçirmek üçin syýasatyň iki görnüşü hereket edýär. Olaryň birinjisi - bazar ykdysadyýetini kadalaşdyrmak çäreleri, ikinjisi - moneteraitleriň konsepsiyasy (ýörelgesi). Keýni ykdysadyýeti ösdürmek üçin teklibi giňeltmegi meýilleşdirýär. Keýni we onuň tarapdarlary telekeçileriň netijeli islegi höweslendirmegi, şonuň üçin hususy kärhanalary döwlet buýurmasy (zakazlary) bilen üpjün etmegi göz önünde tutýar. Şeýle ýagdaý önümçiligiň ösmegine bahalaryň şeýle hem inflýasiýanyň peselmegine getirer diýip hasap edilýär. Inflýasiýanyň şertlerinde kärhanalar alnan peýdany ulanmagyň syýasatyny üýtgedýärler. Bir tarapdan, firmanyň işini ykdysady taýdan gyzyklandyrmak üçin maddy sylaglar üçin gönükdirilýän serişdeler köpeldilýär. Beýleki tarapdan kärhana eýeleri peýdanyň köp möçberini önümçiligi ösdürmäge, ugrukdyrmaga mejbur bolýarlar. Sebäbi inflýasiýa halatynda girdejileriň akymy azalýar, çykdaýylar köpeliýär. Şonuň üçin kärhana eýeleri öz mallarynyň hümmetini pese düşürmezlik üçin peýdany önümçiligiň ösmegine gönükdirýärler. Döwletiň derejesinde birnäçe çäreler geçirilýär, olaryň ähmiýetlisi – baha bilen iş hakynyň özara gatnaşygyna gözegçilik etmek. Şu syýasat gysga möhletli döwürde peýdalydyr. Döwlet inflýasiýanyň ýagdaýyna has aktiw kadalaşdyryjy çäreler arkaly täsir edip biler: bahanyň we iş hakynyň ösüşini wagtlaýyn togtatmak, telekeçiligi

salgyda esaslanyp höweslendirmeli, ilatyň tygşyt-lanan pullaryny, durmuş ähmiýetli möhüm pudaklary we önümçiligi goldamagy wagtlaýyn togtatmak. Inflýasiýanyň netijesinde ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda – önümçilige we dolanyşyk ugurda üznüksiz önüm öndürmek bozulýar. Inflýasiýa diňe ýurduň içinde ykdysadyýeti ösüşi bozmaýar, ol halkara walýuta gatnaşyklarynda oňaýsyz täsir edýär, şonuň üçin bahalaryň ösmegi walýutanyň peselmegine getirýär. Monetaristler Keýnisiň çäreleri oňki bar bolan näsazlyklardan doly saplanmaýar we şol sebäpli krizisli ýagdaýyň gaýtalanmagy mümkin diýip hasap edýärler. Şu sebäp-den, hem inflýasiýanyň garşysyna çäreleriň iň möhümi goşmaça maýa goýumlaryny talap etmeýän teklibi ösdürmekdir.

2008-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidenti “Türkmenistanda daşary ýurt pulunda geçirilýän ammarlary kämilleşdirmegiň meseleleri hakynda”, “Türkmenistanyň milli pul birliginiň denominasiýasyny geçirmek (puluň gymmatyny) üýtgetmek hakynda” kararlary kabul etdi. Şu kararlarda milli manadyň denominasiýasyny geçirmek we onuň daşary ýurt puluna bolan ýeke-täk hümmetine tapgyrlyýyn geçmek meseleleri uly orun tutýar. Türkmenistanyň barha kuwwatlanýan ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna çuňňur aralaşmagy bilen hereket edýän milli manadyň nusgasy 5000:1 gatnaşykda çalşyp täzelenýär.

Türkmenistanda milli manadyň ýeke-täk hümmetiniň girizilmegi, onuň hümmetiniň berkemegini, ykdysadyýetde, daşary ýurt pul dolanyşygynyň kadalaşdyrylmagyny, daşary ykdysady gatnaşyklarda işjeňligiň ýokarlanmagyny üpjün edýär. 2008-nji ýylyň maý aýynyň 1-den manadyň ýeke-täk hümmeti 1 amerikan dollary 14250 (2,85 man) manat gatnaşykda bellenildi.

2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-den dekabryň 31-i aralygynda milli manadyň köne nusgalary täze, ýagny denomirlenen, nusgalary bilen kanuny töleg serişdesi hökmünde ulanyldy, bu ýagdaý 2010-njy ýylyň бүтін dowamynda hem saklanylýar. Iki nusgady puluň bir wagtda dolanyşykda bolmagy inflýasiýa getirmezligi üçin, dolanyşykda nagt pullaryň ýurtdaky haryt dolanyşygy, hyzmat we iş üpjünçiligi üçin zerur möçberleri çäklendirildi. 2009-njy ýylyň бүтін dowamynda dolanyşyga täze pullaryň goýberilmegi we köne nusgadaky pullaryň dolanyşykdan çykarylmagy, jemi içerki önümiň ösüş depginleri hem-de puluň dolanyşykda tizligi boýunça amala

aşyryldy. Bu bolsa, milli pul birliginiň hemmesini durnukly derejede saklanmaga we bahalaryň üýtgemeginiň önüni almaga mümkinçilik berdi.

Dünýä puly

Sebit ykdysadyýeti

- sebit barada düşünje;
- maksady we ýörelgeleri;
- wezipeleri.

Ykdysady syýasatyň ugurlarynyň biri sebit meselelerini çözmek bilen baglydyr. Her ýurtda diýen ýaly özaralarynda köp görkezijiler, sypatlar boýunça tapawutlanýan çäkleri bar. Ilkinji nobatda bu ýagdaý tebigy baýlyklaryň, zähmetiň we kapitalyň sebitiň çäkleri boýunça gyrađeň ýerleşmändigini üçin ýüze çykýar.

Taryhy döwürde her ýurdyň anyk milli toparlaryň (ýa-da milletiň) ýaşayyş üçin zerur giňişlikleri özleşdirmegi netijesinde döränligi mälimdir. Ilatyň çäklerde ýerleşmegi köp derejede tebigy baýlyklaryň giňişlikde endigan bölünmezligi sebäplidir. Şonuň üçin hem wagtyň geçmegi bilen ykdysadyýetiň ösmeginde aýry-aýry önümçilik faktorlarynyň ähmiýeti ýütgeýär, dürli çäkleriň ösüş mümkinçilikleri hem başga bolýar.

Şeýlelik bilen, ýurdyň ykdysadyýetinde çäkleriň birmeňzeş ösmeyär. Bu ýagdaý, bir tarapdan önümçilik faktorlarynyň ýurdyň çäkleri boýunça gyrađeň ýerleşmezligi, başga tarapdan aýry-aýry faktorlaryň ykdysadyýetiň ösmeginde ähmiýetiniň üýtgemegine baglydyr.

Her ýurdyň ösüşiniň belli bir tarpynda umumyykdysady meseleler sebit syýasatyny geçirmek arkaly kadalaşdyrylyp çözülýär. Sebit syýasaty milli ykdysadyýetde çäkler we önümçilik boýunça belli bir deňagramlygy gazanmagy maksat edinýän döwlet çäreleriniň toplumydyr. Olar, düzgün bolşy ýaly, gowşak ösen üäkleri ykdysady taýdaý goldamak arkaly amal edilýär.

Sebit syýasty şu ýörelgeler esaslanýar.

1. Sebiti tutuşlygyna, şol sanda obalary, şäherleri özgertmek. Önümçilik toplumynyň ösüş derejesine baglydyr.

Önümçiligiň ösdürilmegi täze iş orunlarynyň köpmukdarda döremegine alyp barýar. Şonuň üçin hem döwlet bar bolan önümçilik kärhanalarynyň durkuny abatlamaga we täzelerini döretmäge, şeýle hem zerur halatda olaryň önümçilik ugurlaryny gaýtadan sazlaşdyrmaga goldaw berýär. Şu maksadyň amala aşyrylmagy sebitde önümçilige hyzmat edýän täze edaralaryň hem hereket etmegine, ahyrky netijede goşmaça iş orunlarynyň döremegine getirýär.

2. Sebitleriň ykdysady taýdan ösüşini deň derejede amala aşyrmak.

Şu maksat sebitlerde zähmet öndürijiliginiň derejeleriniň hem deňleşmegine talap bildirilýär. Çünki tapawudyň uzak wagtyň dowamynda saklanmagy milli ykdysady serişdeleriň netijeli paýlanylmagyna we netijede ykdysady ösüşe päsgel berýär.

3. Şu ýörelge durmuş we hukuk ugurlar bilen baglydyr. Çünki sebitleriň durmuş derejeleriniň arasyndaky tapawudyň uzak wagytlaýyn saklanmagy jemgyýetiň durmuş—hukuk ýagdaýyna laýyk gelmeýär.

4. Ykdysady taýdan howupsyzlygyň we durnuklygyň saklanmagy uly ähmiýete eýedir.

Sebitler ykdysady taýdan kesgirlenen anyk maksatlary we öz-özünü üpjün etmäge ukuply bolmalydyr. Dürli sebitleriň ykdysady görkezijileriniň biri-birine golaý bolmagy maksada laýyk hasap edilýär. Sebitiň çäkten daşardaky bazara çenden aşa bagly bolmagy harytlary ýerleşdirmäge ýa-da satyn almaga degişli şertleriň çaltlykda üýtgäp durmagyna alyp barýar. Şunyň ýaly özara baglylyk jemgyýetde durmuşyň howupsyzlygy we durnuklygy baradaky garaýyşa laýyk gelmeýär.

Bazar gatnaşyklarynda ykdysady özgertmeleri ylmy taýdan esaslandyrmakda sebit ykdysadyýeti aýratyn orun tutýar. [Sebit ykdysadyýeti ýurduň aýry-aýry çäklerini, olaryň tebigy-ykdysady şertleri bilen baglanyşdyryp, amala aşyrylýan durmuş-ykdysady ýagdaýy, öndüriji güýçleri ýerleşdirmegi öwrenýän ylymdyr. Sebit ykdysadyýetiň mazmuny ylmy taýdan esaslandyrylan netijeli sebit syýasatyny alyp barmaga täsir edýär] häzirki döwre çenli sebit ykdysadyýetiň nazary we amaly ugurlary doly öwrenilmedik diýip hasap edilýär. Ähli ykdysady işleriň ýerine ýetirilýän ýeri bolan sebitiň ýagdaýyny bilmeýän, ýokary bilimli ykdysatçyny göz önüne getirmek kyn. [Sebit latynça “region”

sözünden gelip çykýar we terjimede ýurt, welaýat, etrap, giňişlik diýen manyny aňladýar.] Alymlar “sebit” diýen düşünjä dürli kesgitlemeleri berýärler. XX asyryň 60-70-nji ýyllarynda rus alymy akademik H.H.Hekrasow sebit ykdysadyýeti durmuş-ykdysady faktorlaryň jemidir, onuň baş düzüji bölegi – öndüriji güýçlerini ýerleşdirmekdir, diýip hasap edýär.

Ykdysady edebiýatda başga nukdaý nazarlar hem beýan edilýär. Köplenç halatda region “raýon” (etrap) diýen düşünje bilen deňleşdirilýär. Ýa-da ykdysady etrap, ýa-da aýry-aýry milletleriň ýaşaýan geografiýa giňişligine düşünilýär.

-umuman, ykdysatçy alymlaryň bu ugurdaky alyp barýan işleri şu mazmunly kesgitlemäni bermäge esas döredýär. Ýagny, ~~S~~sebit ykdysadyýeti – ýurt derejesinde dürli ugurlar boýunça ýöriteleşdirilen önümçiligi özünde jemleýän ulgamdyr, bu ulgam bar bolan resurslary toplumlaýyn peýdalanmak arkaly ýokary durmuş – ykdysady netijäni almagy üpjün edýär, bu ulgam bar bolan resurslary toplumlaýyn peýdalanmak arkaly ýokary durmuş-ykdysady netijäni almagy üpjün edýär. Bu nukdaý nazar rus alymy H.I.Çistobewe degişlidir.

Şeýlelik bilen, sebit diýip, pudak we çäkler boýunça zähmet bölünişiginiň özara hereketi esasynda guralýan halk hojalygynyň belli bir ulgamçasyna düşünilýär.

Sebit ulgamlaýyn çemeleşmek nukdaý nazaryndan şu aýratynlyklardan ybaratdyr: ýagny ýurt boýunça garalanda sebit:

- özbaşdak üznüksiz ulgamçadyr;
- özbaşdak durmuş-ykdysady ulgamçadyr;
- beýleki sebitler bilen hojalyk babatda aragatnaşykly ulgamçadyr.

Diýmek, ~~f~~sebit pudak bilen deňleşdirilende has çylşyrymly gurluşdyr. Pudak – tehnologiýa babatda birmeňzeş kärhananyň we önümçiligiň toparyny aňladýar, sebit – maddy nygmatlaryň we hyzmatlaryň önümçiligini, paýlamagy, alyş-çalyşy hem sarp etmegiözüne birleşdirýän dürli pudaklardan ybaratdyr.‡

Bazar gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde, sebit jemgyýetçilik zähmetiniň ýöriteleşdirilen derejesine, ýagny zähmet bölünişigine, bagly bolýar. Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň çuňlaşdygyça, çäklerde ýerleşen kärhanalaryň arasyndaky

kooperasiýa baglanyşyklary (bilelikde önüm öndürmek) güýçlenýär, bu bolsa ykdysady integrasiýanyň çuňlaşmagyna alyp barýar.

Umuman, sebit baradaky düşüňjä kesgitleme berlende ykdysatçy alymlaryň ählisi sebiti bölüp aýyrmaklygyň obýektiw esasy esasy hökmünde çäk boýunça zähmetiň bölünmegini, olary iş ýüzüne çäkleriň meýilnamalar boýunça geçirmegiýkrar edýärler. Şeýlelik bilen, sebit – bu önümçiligiň düzüm gurluşy, eýeçiligiň dürli görnüşleri, ilatyň we iş orunlarynyň jemlenmegi, şeýle hem çägi dolandyryýan ýerli guramalardan ybarat, durmuş-ykdysady bütewi giňişlikdir. Sebitleri önümçiligiň ýöriteleşdirilen ugurlary boýunça toparlara bölmek bolar: agrosenagat, nebitgazsenagaty, pagtaçylyk, maldarçylyk, däneçilik, balykçylyk, miweçilik, dynç alyş we başgalar.

Birmeňzeş sebitler bolmaýar; öňden ýa-da ýakyn wagtda özleşdirilen sebitler; merkezi we çetki sebitler; ilat sany ösýän we azalýan sebitler; ilatyň umumy sanynda uly ýaşly adamlaryň ýa-da ýaşlaryň tutýan paýyny ýokarlygy boýunça häsiýetlendirilýän sebitler hereket edýär.

Sebitler öndüriji güýçler bilen üpjün edilen derejesi, durmuş düzümi (ýaşayyş derejesi), çig mala we gazylyp alynýan magdanlara başlygy, ýokary derejede ösen senagat, medeni we paýtagt merkezden ýerleşýän uzaklygy boýunça tapawutlanýarlar. Sebitiň şu aýratynlyklaryny ykdysadyýetde, hususan hem, ykdysadyýetiň durnukly ösüşini gazanmakda, kirizisli ýagdaýlaryň önüni almaga, bazar gatnaşyklaryny çuňlaşdyrmakda nazarda tutulýar.

Sebit häzirki wagtda ykdysady, medeni we syýasy gatnaşyklaryň baş obýektidir. Şu ýagdaýda, sebitiň beýlekilere garanda bar bolan artykmaçlyklaryna, hususan hem taryhy, medeni ösüş aýratynlyklaryna esaslanyp, sebit ykdysadyýetiniň özboluşlylygyny we ileri tutulýan ugurlaryny ýüze çykarmaga zerurlyk döreýär.

Sebit ykdysadyýetiň maksady – degişli çägiň ilatynyň ýeterlik ýokary we ýaşayşynyň hil derejesini üpjün etmektir. Sebit ykdysadyýeti esasan şu üç ýörelgeden (birinjiden) ugur alýar:

-sebitiň isleglerini, emele gelýän bazarlaryň ýagdaýyny we ösüşini, döwletiň we kärhanalaryň bähbitlerini hasaba almak;

-sebitiň ykdysadyýetiň düzüm gurluşynyň içki we daşky faktorlara ýokary derejede ukyply bolmagy üçin şertleri döretmek;

-sebitiň bähbitlerini işeňňirlik bilen durmuşa ornaşdyrmak.†

†Sebit ykdysadyýetiň wezipeleri:

-önümçilik ugurda: sebitiň maksatnamalary içki we daşky bazarlar üçin önümi (hyzmatlary) öndürmek, jemgyýetçilik hyzmatlaryny (awia; demir, awtoýollary, arassalaýjy desgalary, gök, ýaşyl guşagy baglary we ş.m.) öndürmek; jemgyýetçilik hyzmatlaryny (syýahatçylyk, bilim, saglygy goramak, ýaşaaýyş jaýlary, gurnamak we ulanmak, medeni-çäreler we beýlekiler);

-bahanyň emele gelýän ugrunda: **bahalary we**

-paýlamak (~~distribusiýa~~) ugurda: harytlary we hyzmatlary paýlamagyň sebit ýollaryny döretmek;

-alyş-çalyş ugurda: harytlary we hyzmatlary ýerleşdirmegi, satuwdan soňky servis hyzmatlaryny, reklammany guramagy, jemgyýetçilik maglumatlar ulgamyny telekommunikasiýanyň statistiki maglumatlaryny we ş.m.döretmegi höweslendirmek;

-sarpediş ugurda: sarp edişiň peýdaly (rasional) derejesini üpjün etmek.†

†Sebit ykdysadyýetiň üstünlikli işlemegi köp derejede sebit dolandyryjylaryň, merkeziň we sebitiň bähbitlerini nazarda tutýan amatly çözgütleri kabul etmek mümkinçiligine we başaraňlygyna baglydyr. Her bir sebitiň aýratynlygy keşbi eýeçiligiň görnüşleri, boýunça däl-de, ykdysadyýeti dolandyrmagyň usullary, durmuş-ykdysady gatnaşyklar boýunça kesgitlenilýär. Şunlukda, sebitiň artykmaçlyklaryny netijeli peýdalanmagy, merkeziň we ýerli durmuş-ykdysady bähbitleri utgaşdyrmagy başarmak möhümdir.†

†Olaryň hemmesi (Sebit syýasatyny) paýhasly we täsirlik kesgitleýär. †Sebit syýasatynyň esasynda ýurt boýunça her bir sebitiň özboluşlylygyny nazarda tutmak, ykdysady özgertmeleriň esasy ugurlaryny sebitde dowam etmek, ýerli dolandyryşy ösdürmek, ýerlerde telekeçiligi ösdürmek, sebitde durmuş we ekologiýa meselelerini üstünlikli çözmek, tebigy baýlyklary ýerlikli ulanmak durýar.†

Şu maksatlara ýetmek üçin, bazar gatnaşyklarynyň şertlerinde, sebit syýasaty şu esasy wezipelere gönükdirilýär.

1.Ýurtda bütewi içerki bazary, ýangyç-energetika, ulag we aragatnaşyk bütewi infrastruktura ulgamyny, bütewi salgyt ulgamyny, önümiň eksportyna we importyna umumy gözegçiligi ýurduň ähli çäklerinde, eýeçiligiň dürli görnüşlerinde öndürijileriň erkin bäsdeşligini, harydyň we maýanyň erkin hereketini saklamak hem ösdürmek.

2.Ilatyň gündelik zerurlyklaryny we kärhananyň durnukly işini, sebitara gatnaşyklary giňeltmegi, zähmet bazarynyň emele gelmegini we iş bilen üpjünçiligi sebitleriň arasynda sazlaşdyrmagy, paýdarlar jemgyýetçilik, biržalaryň gaznalaryny, täjirçilik banklaryny we ş.m. üpjün etmek bilen her bir sebitde ilatyň mynasyp ýaşaýyş derejesini, durmuş derejesini kem-kemden deňeşdirmek, önümiň çykaryşyny artdyryp, durmuş şertlerindäki näsazlyklary düzetmegi gazanmak.

3.Ykdysadyýeti öszgertmek, ekologiýa taýdan tebigaty sagdynlaşdyrmak, hyzmat edýän edaralaryň durkuny täzelemek, eýeçiligiň dürli görnüşlerini we telekeçiligi giňeltmek arkaly oba ýerlerinde durmuş derejesi döwrebap ösdürmek, sebitýaka etraplarynyň ýöriteleşdirilen önümçilik ugurlaryna gaýtadan seretmek we giňeltmek. Täze ykdysady zolaklary işe girizmek, daşary ykdysady gatnaşyklary tertipleşdirmek üçin çäreler toplumyny iş ýüzüne ornaşdyrmak.]

Şu wezipeleri orta derejedäki şertlere esaslanýan ýeke-täk çemeleşmek boýunça ykdysady özgertmeleri amala aşyrmak mümkin däldir. Her bir sebitiň aýratynlyklaryny, tebigy baýlyklaryny, zähmet resurslaryny, ekologiýa ýagdaýyny hasaba alýan çäýe sebit syýasaty zerurdyr.

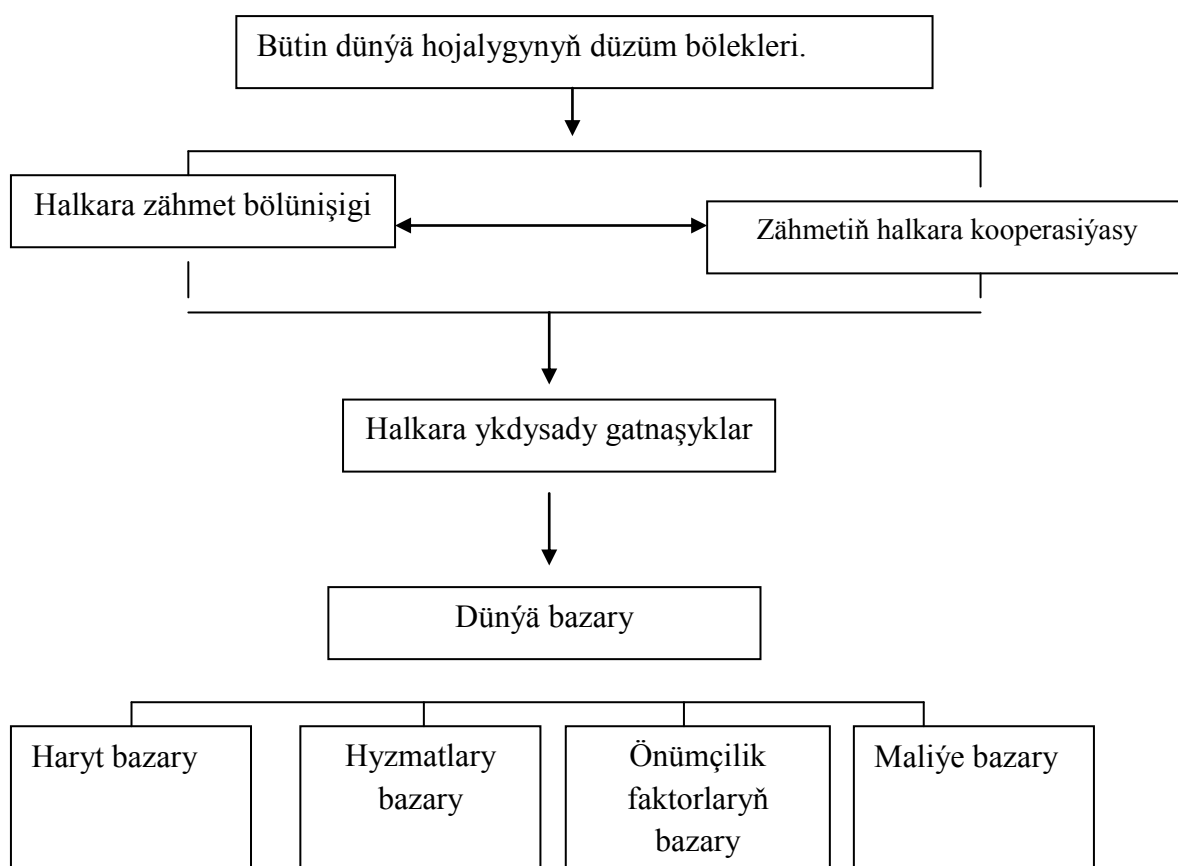
Şeýlelik bilen, sebit syýasaty sebit ykdysadyýetiň ylmy taýdan esaslandyrylan netijelerine daýanmagydyr. Şu barlaglar umumy mäk meselelerini sebit derejesine geçirip, anyklaşdyrýar, aýry-aýry etraplary ösdürmegiň bähbitlidigine baha berýär.

Bütün dünýä hojalyk ulgamy

- Halkara ykdysady gatnaşyklar;
- Halkara zähmet bölünşi;

Häzirki döwürde dürli ýurtlaryň milli ykdysadyýetleri, özboluşlyklarynyň, we ýeke-täklerini saklamak bilen, halkara ykdysady işlere gatnaşýarlar we has açyk makroykdysady ulgamlara öwrülýärler. Milli ykdysadyýetiň ýagdaýyny öwrenip, oňa baha bermek, şeýle hem gelejegini çaklamak, daşky gatnaşyklara baglylykda amala aşyrylýar.

Bütün dünýä hojalygy-dünýä ýurtlarynyň milli ykdysadyýetiň we olaryň arasyndaky halkara zähmet bölünşiğini esasynda ýüze çykýan ~~halkara~~ ykdysady gatnaşyklaryň jemidir. Bütün dünýä hojalygy-halkara zähmet bölünşiği esasynda özara halkara ykdysady gatnaşyklar bilen bagly dünýä ýurtlaryny hojalyklarynyň bütewüligidir. Ony şu ~~shema~~ **çyzgy** boýunça aňlatmak bolar.

Shema Çyzgy 1. Bütün dünýä hojalygy.

Halkara ykdysady gatnaşykar dünýäniň ähli ýurtlarynyň özara ulanýan usullaryny we aýratynlyklaryny häsiýetlendirýärler. Dünýä hojalygynyň işleri ~~halkara-zähmet bölünşigine esaslanýar, ýagny~~ halkara ykdysady işlere gatnaşýan ýurtlar bilen harytlary we hyzmatlary öndürmäge ýöriteleşýärler.

Dünýä hojalygynyň gurluşy şu düzüm böleklerden ybaratdyr.

- Bazar ykdysadyýetine esaslanýan ösen ýurtlar;
- Bazar ykdysadyýetine esaslanýan ösýäen ýurtlar;
- Geçiş ykdysadyýetine esaslanýan ýurtlar (administratiw höküm beriji ulgamçdan bazar ykdysadyýetine).

Bütün dünýä hojalygynyň esasy bölegini senagat taýdan ösen 25 ýurt düzýär: Demirgazyk Amerikanyň, Günübatar Ýewropanyň we Aziýanyň ~~ý~~Ýuwaş okeanynyň sebitiniň ýurtlary. Dünýäniň beýleki ýurtlary çetdäki ~~ýuwaş-okean~~ yzagalýan ýa-da gowşak, çetdäki ýarym yza galýan hasap edilýär.

Milli ykdysadyýet halkara ykdysady gatnaşyklar arkaly dünýä hojalyk ulgamyna bagly bolýar. Halkara ykdysady gatnaşyklar şu görnüşde ýüze çykýar.

1. Halkara haryt söwdasy-dünýäniň ähli ýurtlarynyň daşary söwdasynyň jemidir. Ol öz gezeginde söwdanyň şu görnüşlerine bölünýär: çig mal harytlary; maşynlar we enjamlar; sarp ediş harytlary.

2. Hyzmatlaryň söwdasy-bu zat görnüşe eýe bolmadyk.

Halkara zähmet bölünişigi esasynda halkara ykdysady gatnaşyklar alnyp barylýar.

Onuň üç görnüşü hereket edýär:

- ykdysadyýetiň pudaklar we ugurlar boýunça ýöriteleşdirmegine HZB (halkara zähmet bölünşiginiň) umumy görnüşü diýilýär~~mekdir~~;
- aýry-aýry taýýar önümleri öndürmeli, ýöriteleşdirilen x 35 hususy ýa-da (onuň önüm) pretmet boýunça diýilýär;

- tehnologiýa toplumy işleriniň düzümi bölekleri öndürmäge tapgyrlar boýunça ýöriteleşmegine ýeke-täk HZB diýilýär.

Soňky ýylyň dowamynda HZB doly derejede özgerdi. Aýry-aýry önümleri, şaýlary öndürmäge, önümçiligi ýöriteleşdirmäge esasanam täze HZB döredi. Tehnologiýa işleriniň aýry-aýry tapgyrlary boýunça ýöriteleşmek mümkinçiligi emele gelýär. “Bütün dünýä boýunça bütewi ýeke-täk konweýer” guramaga girişildi. Sarp edilýän harytlaryň söwdasydyr. Bu söwda şu görnüşler boýunça amala aşyrylýar:

- ulag;
- lisenziýa, bilim;
- syýahatçylyk;
- halkara söwdasynda araçylyk hyzmatlary;
- maliýe hyzmatlary;
- maglumatlara, reklama we ş.m. degişli hyzmatlar.

3. Kapitalyň (maýa serişdeleriň) daşary çykarylmagy. Hususy döwlet we halkara gurama satyp biler. Transmilli koorporasiýalaryň we banklaryň ähmiýeti uludyr.

4. Işçi güýjüniň halkara migrasiýasy-ykdysady sebäplere görä zähmete ukyply ilatyň başga ýere göçürilmegi. Migrasiýanyň esasy ugurlary:

- ösýän ýurtlardan gelýän hünärligi pes işçi ýetýär;
- ýokary hünärli işgärleriň ösen ýurtlara gitmekleri.

5. Ykdysady integrasiýa – geljekde umumy halkara internatoinal hojalygyň döremegine alyp barýan aýry-aýry milli hojalyklary goşuluşmagynyň hil babatdaky täze tapgyrydyr. Onuň iň kämil tapgyry harytlaryň we hyzmatlaryň, kapitalyň we işçi çüýşäniň erkin hereketini, ýeke-täk bütewi walýutany döretmägi nazarda tutýar.

6. Halkara walýuta-karz gatnaşyklary-halkara ykdysady gatnaşyklaryň dürli görnüşleri arkaly durmuşa geçirilýär.

Bütindünýä hojalygynyň ösüşinde kanunalaýyklyk we kanunlar **hereket** edýär.

1. Ykdysady ösüşini endigan bolmazlygy. Bütindünýä ykdysadyýeti yzagalýan ~~seýurtlary~~ özüne birleşdirip, anyk merkezler boýunça ösýär, onuň netijesinde ~~boýnik~~ deň derejede paýlanylmaýar; ~~peýurtlar~~ girdejileri boýunça toparlara bölünýär, şonuň üçin olar bütün dünýäniň ösüşine ykdysady we syýasy taýdan dürli derejede täsir edýärler.

2. Dürli döwletleriň önümçiligiň we kapitalyň (maliýe serişdeleriniň) gatyşmagy, häzirki wagtda bugdaý ilkinji nobatda transmilli korporasiýalaryň we transmilli banklaryň işlerinde, halkara ykdysady we walýuta integrasyýasynda ýüze çykýar.

3. Bütindünýä ykdysadyýetiň globalanmagy.

Dünýä ykdysadyýetiniň globalaşmagy

- globallaşmak bilen bagly meseleler;
- globallaşmagyň aýratynlygy;
- global ykdysadyýetiň halkara söwda;
- global nygmatlar we maliýa ulgamy.

Häzirki zamanda bütün dünýä hojalygy we hil taýdan täze sypatlara eýe bolýar. Bu ugurda ~~baeş~~ aýratynlyk – onuň globallaşmagyndan ybaratdyr. Adamzadyň globallaşmagy bilen bagly meseleleri we globallaşmak prosesini (toplum işleri) tapawutlandyrmak zerur.

Adamzadyň globallaşmak bilen bagly, meseleleri – bu daş-töweregiň hapalanyşy, demografiki üýtgeşmeler we dünýä ýurtlaryna ilatyň migrasiýaly azyk harytlarynyň ýetmezçiligi parahatçylygy goramak, we konwersiýa. Bu meseleler toplumlaýyn häsiýetli bolup, alar ykdysadyýetiň, syýasatyň, durmuş üpjünçiliginiň, ylmyň tehnikaýnyň we tehnologiýanyň çatrygynda döreýär.

Ilkinji nobatda olar döp bolan tehnologiýanyň krizisli ýagdaýy we adamynyň tebigat bilen kadaly gatnaşmagynyň bozulmagy bilen düşündirilýär.

1. Dünýä ykdysadyýetiniň globalaşmagy önümçiliginiň we kapitalyň internationallaşmagynyň häzirki zamandaky ~~tapgyrydyr toparadyr~~, ol 100 ~~ýüz~~ ýyl töweregi dowam edýär. Ikinji jahan urşundan soň interna~~st~~ionallaşmak prosesi tizlendi we çuňla~~ş~~ndy. Bu dörän ýagdaý, bir tarapdan, milli banklaryň alyp barýan işleriniň

germiniň giňelmegine, ikinji tarapdan, ykdysady proseslerde integrasiýanyň ösmegine täsir etdi. Ykdysady integrasiýa mikroderejeden makroderejä geçip, ykdysady integrasiýany sebitten birleşmeleriniň görnüşine eýe boldy.

Globallaşmak prosesiniň aýratynlygyna düşünmek üçin, ony önümçiligiň we kapitalyň internasionallaşmagynyň irki tapgyrlary bilen deňeşdirmek gerek. Birinji aýratynlyk, bu çäkler we ykdysady halkara gatnaşyklaryň ugurlary boýunça, gerimleri boýunça tapawutlanýar. Emma gep diňe gerimde däl-de esasan, milli ykdysadyýetlere transmilli prosesleriniň ornaşyp, olaryň hil taýdan çuňlaşmagyndadyr.

2. ~~Globallaşmagyň netijesi — global ykdysadyýetdir.~~ Global ykdysadyýet dürli görnüşleri boýunça ýüze çykýar. Oňa elektron aragatnaşyk serişdeleriň ösmegi we kompýuter tehnologiýalarynyň peýdalanmagy ýardam berdi;

- intellektual işleriniň netijesiniň alşylyp – çalyşmagynda;
- alşylyp-çalyşmagynda;
- harytlaryň we hyzmatlaryň hereket etmegi netijesinde

Globallaşmak ylmy-tehniki ösüşiň we transmillileşdirilmegiň obýektiv maddy binýadyna esaslanýar. Şol bir wagtda hem globallaşmak ýurtdy dolandyrmaga degişli milli funksiýalaryň bir bölegini halkara guramalaryna bagly edýär. Bu ýagdaý esasan hem bütün dünýä söwda guramasynyň (BSG) işiniň mysalynda äşgär görünýär. BSG harytlar şeýle hem hyzmatlar, investisiýa maýa goýym serişdeleri bilen söwdany sazlaşdyrýar. Bu ugurda milli kanunçylyga üýtgeşmeleri girizmegi talap edýän degişli çözgütler kabul edildi, intellektual eýeçiligiň söwda babatdaky hukuklaryny BSG öz üstüne alyp başlady. BSG – da harytlara we zähmet standartlaryna ekologiýa taýdan bildirilýän talaplar boýunça meseleler ara alnyp maslahatlaşylyýar. Halkara söwdany we onuň bilen bagly daşary ykdysady işleriniň görnüşlerine degişli kadalary we düzgünleri umumylaşdyrmak ugrynda işler alnyp barylýar.

Globallaşmagyň başga bir möhüm guraly bolup, halkara söwdanyň düýpli liberallaşmagynyň täze tapgyry çykyş edýär. XX asyryň dowamynda dünýä söwdasynyň üýtgeşikler bolup geçýär. Eger-de XX asyryň birinji ýarymynda çig mal, azyk, ýangyç dünýä harytdolanşygynyň (66,9%) düzen bolsa, onda XX asyryň ahyrynda haryt dolanşykda olaryň paýy 25% barabar boldy. Gaýtadan işläp senagatyň dünýä boýunça

öndürýän önüm 33,1% 75%-e çenli ösdi, soňky onýyllykda dünýä söwdasynyň 33,1% maşynlaryň we enjamlaryň paýyna düşýär.

Dünýä söwdasynyň harytlarynyň düzümi gurluşy ylmyň we tehnikaýyň ösmegi we halkara zähmet bölünşiginiň çuňlaşmagy esasynda özgerdi.

Bazaryň sarp ediş harytlar, täze enjamlar~~da~~ we tehnologiýa bilen üpjünçiligi ýokarlanmagy bilen önümçilik we sarp ediş häsiýetli hyzmatlara isleg artýar. Dürli görnüşli hyzmatlary gurluşyk-bejergi ylmy tehnologiýa önümleri deňşlidir. Hususanda häzirki döwürde, ulag, inžiniring, kolsalting, ~~pa~~etent we lisenziýa, lizing, nou-hau, maliýe-karz ýaly hyzmatlar ösýär. Aýratyn hem önümçilik häsiýetli hyzmatlaryň söwdasy, öz nobatynda, önümçilik ugurly harytlaryň söwdasyna itergi berýär.

Globallaşmagyň başga bir ugry aragatnaşyk info~~o~~rmasiýa~~ny~~ setey serişdeleriniň we maglumatlar ýaýlymlarynyň uly ösüşe eýe bolmalydyr. Olaryň binýadynda maliýa ulgamy globallaşmagyň täze tapgyrna geçmäge we özüni ýeterlik derejede ösdürmäge mümkinçilik alýar. Şeýlelik bilen, maýalaşdyrmak we karzlaşdyrmak ugurda täze mümkinçilikler açylýar.

Maýa-bank ulgamy has ýokary derejede globallaşandyr. Köp banklar we beýleki maliýa edaralar öz operasiýalarynyň global gerimde amala aşyrylýar. Kämber çylşyrymly ýagdaýlara garamazdan banklar üçin öz işler şümçilik kompaniýalar bilen deňşdirilende, ýeňil we arzan düşýär, bu ugurda önümçilik kompaniýalaryň aglabasy sebit derejede netijeli hereket edýärler. Şeýlelik-de bolsa maliýenyň globallaşmagy dünýä ykdysadyýetiniň durnukly ýagdaýyna ýaramaz täsir edmegine ukyply birnäçe töwekgelçilik bilen baglanyş~~y~~ldyrylýar.

Şeýlelik bilen, häzirki döwürde dünýä ykdysadyýeti~~de~~ täze global ulgama öwürülýär, ony öwrenmek we oňa düşünmek üçin hil taýdan täze çemeleşme talap edilýär.

XX-XXI asyrlarda globallaşmak diýen düşünje giňden ýaýrawa eýe boldy. Globallaşmak-jemgyýetçilik durmuşynyň hemme taraplary gurşap alýan çalşyrymly işlerden ybaratdyr. Globallaşmak bütindünýä üçin häsiýetlidir, ol milli durmuş-ykdysady gurluşlary bütindünýä boýunça bütewi ykdysady we jemgyýetçilik ulgamy bilen özara baglanyşdylýar.

Ulagyň we aragatnaşygyň gymmatynyň yzygiderli peselmegi halkara zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagy glonallaşmagyň ösmegine alyp barýar. Jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplaryna örän uly täsir bildirýän maglumatlar serişdelerindäki öwrülişikde aýratyn orun degişlidir. Globallaşmak ýurtlaryň aragatnaşyklarynyň çaltlaşmagyna, pugtalanmagyna ýardam berýär. Hiç bir ýurt beýleki ýurtlar bilen gatnaşyk etmeýärlikde bolup, özüniň wezipelerini amala aşyryp bilmez. Diňe üzňelik däl, eýsem daşky gatnaşyklaryň ýeterlik derejede ösmezligi hem ýurduň milli bähbitlerine zyýan getirýär. Emma globallaşmagyň oňat taraplary bilen ýaramaz täsirlerini hem bellemek gerek. Çünki globallaşmaga goşulyşmak milletçilik, aragatnaşyk, ýerli bähbitlere kowalaşmak bilen ugurdaş alnyp barylýar. Globallaşmagyň garşysyna çagyrylýan her bir adamynyň, ýurduň medeniýetiň, şeýle hem ykdysady, durmuş, syýasy ulgamlarynyň erkin ösmegine howp döredýär.

Dünýäde ýer ýüzüniň ilatynyň sany barha artýar. Şonuň bilen birlikde ilatyň köp bölegi şäherde bolmaga meýil bildirýär, BMG-niň çaklamasy boýunça 2025-nji ýyla çenli ýer ýüzüniň ilatyň 85% şäherlerde ýaşaýar, bu bolsa geosyýasy, jyns bilen bagly we beýleki ýagdaýlaryň çyrşyrylyşmagyna getirmegi mümkin. Häzirki wagtda amerikanyň "Parahatçylygynyň goragynda" instituty tebigy gurşawa we ýeriň resurslaryna esasy agramy dünýäniň 8 ýurdy berýär: senagat taýdan ösen dört döwlet: ABŞ, Germaniýa, Ýaponiýa, Russiýa, Hytaý, Hindistan, Indoneziýa we Braziliýa. Şu sekiz ýutda dünýäniň ilatynyň 56%-i ýaşaýar, tokaýlaryň meýdanynyň 53%-i ýerleşýär, dünýä boýunça ŽIO-nyň 59%-i öndürilýär, şol bir wagtda hem ýeriň atmosferasyna göýberilýän kömürturşy gazynyň 58%-i şu ýurtlaryň paýyna düşýär (23%-ABŞ, 13%-i Hytaý, 7%-i Russiýa). BMG-niň maglumatlary boýunça ABŞ-nyň bir ýaşajysynyň sarp edýän energiýasy üç ýaponiýa, ýa-da 12 hytaýlyň, ýa-da 33 hindiň, ýa-da 147 Bangladeşniň talap bildirýän möçberine deňdir; Amerikadaky bir çaga doglan wagtyndan ýigit ýaşyna ýetýänçä sarp edýän tebigy resurslar ösýän ýurtlaryňka görä 30-40 esse köpdür. 1990-njy ýyldan başlap dünýäde ilatyň ösüşi peseldi, azyk howpsyzlygy ýer ýüzüniň ilatynyň düzüminiň çalt garramagy we ilatyň diňe gowşak ösýän ýurtlaryň hasabyna idelmegi ýaly meseleler alymlaryň ünsüni özüne çekýär. Soňky 10-15 ýylda suw resurslaryň umumy ýagdaýy erbetleşdi. Dünýäniň ilatynyň 40%-niň ýaşaýan 80

ýurtda hemme suw ýetmezçiligi duýulýar, ýetmezçilik barha ulanýar. Ýeriň biologiki gurşawy hem ýaramazlaşýar, soňky ýüz ýylda önümleriň 25 müňi, haýwanlaryň ýüzden gowragy ýitdi; 2010-2015 ýyl, bilermenleriň çaklamalary boýunça, biosferanyň görnüşleriniň ýenede 10-15% ýitmegi mümkin.

Global bazar ykdysadyýetiň ösüşiniň hereketlendirip güýji sarp edijilikdir. Global bazar ykdysadyýeti ilkinji nobatda dünýäniň ösen ýurtlaryna hyzmat edýär we netijede dünýä boýunça öndürilen nygmatlary olaryň bähbitlerine görä paýlaýar. Şeýlelik bilen, dünýä ilatynyň başdan bir bölegi bütindünýä nygmatlarynyň we resurslarynyň 85%-ni peýdalanýar. BMG-niň adamzadyň ösüşi bilen bagly dokladynda şu maglumatlary getirilýär: dünýä boýunça in gurlý üç sany adamyň şahsy baýlygy 48 sany gowşak ösen ýurtlaryň ŽIO-lerinden köpdür; ýer ýüzünde 225 sany baý adam bir mln.dollar gymmata barabar baýlyga eýedir, şol bir wagtda hem dünýä ilatynyň bir bölegi arassa suw, medeni ýaly hyzmatlara mätäçlik çekýär.

Dünýä ýurtlarynyň arasynda durnukly ösüşi gazanmak üçin, her ýylda ilatyň yza galýan ýaşayyş derejesini ýeňip geçmek, tebigat eýesini gowulandyrmak, bilim maksatnamalaryny ýaýbaňlandyrmak üçin we ş.m. Her ýylda 70 müň dollar gönükdirilýär. Emma ýene-de bolsa baý we gowşak ösen ýurtlaryň ra tapawudyny ýeňip geçmek başartmaýar. Dünýäde ýaşayyş şertleriniň su günki ýaly tapawutly bolan wagty ýok. Ýaponiýada ýaşayyş derejesi Hindistanyňkydan 100 esse ýokary, Şweýsariýada Efiopiýanyňky bilen deňeşdirilende 400 esse ýokary, barlag geçirilende Nýu-ýork şäheriniň şertleri esasynda beýleki şäherler ýaşayyş derejesine baha berilýär. 2009-njy ýylyň sanawynda ilkinji orny 108,6+ bal bilen (Nýu-ýork şäheri-100 bal) Awstriýanyň paýtagty Wena aldy, ilkinji başlige düşen beýleki şäherler: Sýurih (Şweýsariýa), Ženewa (Şweýsariýa), Wankuwer (Kanada), Oklend (Täze Zelandiýa). Ýaşayyş dereje şu görkezijiler boýunça ölçenilýär: syýasy we durmuş daşky gurşaw, saglyk hyzmatlary, kommunal hyzmatlar we aragatnaşyk, okuw jaýlary we bilim, ýaşayyş ýerleri, durmuş medeni gurşaw, tebigy daşky gurşaw hem-de rekreasiýa. Şu barlagda Ýewropanyň we Demirgazyk Amerikanyň şäherleri ilkinji orunlaryň aglaba bölegini eýeleýärler. Öňki we täze howplara ýüzleýin syn edilende hem geçen asyryň soňky çärýeginde dünýä jemgyýetçiligine termoyadro urşunyndan başga global howplarynyň hiç biriniň hem

öňüni almak başartmady. Şu döwürde alymlar we syýasy işgärleriň köpüsi adamzadyň global meselelerini çözmek üçin dünýä jemgyýetçiligi täze guramaçylyk usullaryna we mehanizmlere mätäçlik çekýändigine düşünýärler, meseleleriň üstünlikli çözülmegi şu günki ~~bezelejekki~~ **we geljekki** nesli tebigy we durmuş howplaryndan ygtybarly goramaga ýardam berer. Global meseleler tutuş ýer ýüzüni, ähli adamzady gurşap alyp, häzirki we geljek döwür üçin howp döredýär we döreýän ýagdaýy asudalyk bilen çözmek üçin ähli ýurtlaryň hem milletleriň tapawutlaryň birleşdirilmegini talap edýär. Global meseleleri, adaty, üç topara bölýärler. Birinji topara adamzadyň esasy durmuş ugurly meseleleri girýär: ýaragsyzlanmak we täze jahan urşunyň öňüni almak, dünýä ýurtlaryň durmuş-ykdysady taýdan ösüşi bilen bagly şertlerdäki tapawutlary aradan aýyrmak. Ikinji topara “Adam-jemgyýet” ulgamyndaky gatnaşyklara degişli meselelerden ybaratdyr, ýagny YTP-nyň gazananlaryny netijeli peýdalanmak, medenýeti, bilimi, saglygy goramagy we başgaly ösdürmek. Üçünji topara “Adam-tebigat” ulgamyndaky gatnaşyklar bilen bagly meseleler degişlidir. Ekologiýa deňagramlylygy saklamak we gaýtadan dikeltmek, adamzadyň tebigy resurslara bildirýän islegini üpjün etmek, Dünýä okeanynyň resurslaryny ulanmak, kosmos giňişligini parahatçylykly özleşdirmek we başgalar.

Globallaşmak dünýä bazaryndaky ýerleriň paýlanmagyna we aýry-aýry toparlara berkidilmegine getirdi. Ýokary tehnologiýany we ylmy netijeleri köp talap edýän önümleriň bazary senagat taýdan ösen ýurtlar eýeledilýär. Çigmalý, kapitaly we resursy köp talap edýän önümleriň önümçiligi yza galan we ösýän ýurtlara degişli boldy, bu önümligiň daşky gurşawyň hapalanmagyna getirýändigini galyndylarynyň köpdügi mälimdir.

Ykdysady ösüşiň täze hil görnüşine geçmek ykdysadyýetiň şu ugurlara esaslanyp ösmegini aňladýar:

-ykdysadyýet esasan YT öňegidişiniň faktorlaryny, kompýuter resurslary, täze tehnologiýalary we ş.m. ~~ullanyp~~ **ullanyp**, ~~ösmegini~~ **ösmegini** amala aşyrýar;

-öňki döwür bilen deňeşdirlende, öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň hili ýokarlanýar, onuň ýokarlanmagyna bäsdeşlik itergi berýär;

-ykdysadyýetiň ösmegi ekologiýany goramak bilen baglydyr, onuň bozulmagy **ýaşayş üçin howp döreär** ~~durmuş taýdan howany hasap edinýär~~;

-ykdysadyýetiň ösmegi durmuş ugurludyr, durmuş instrakturalary ösýär, zähmet şertleriniň howpsuzlygy pygtalanýar, adam maýasyna inwestisiýalar goýulýar, boş wagt has peýdaly ulanylýar, ilatyň zähmete ukyply bölegi iş bilen doly üpjün edilýär.

Ykdysady ösüşiň täze görnüşine geçmek öndüriji güýçleriň bazary harytlar bilen doldurmaga ~~üpjün derejesine~~ çenli ösdürmäge talap edýär. Şunlukda tekliplik doly talap islegi kanagatlandyrmak ukyplydyr. Islegiň möçberi önümçiligiň giňelmegini çäklendirýär, sebäbi öndürýän önümi ýerleşdirmäge mümkinçilik çäkli. Şonuň üçin telekeçiniň, kärhanalar goşmaça girdeýjini almak üçin başga strategiýany ulanýarlar. Olar önümiň hilini ýokarlamdyrmak, şeýle hem önümiň täze görnüşlerini öndürmäge ýardam berýän önümçiligiň tehnologiýa derejesini kämilleşdirýärler.

Jemleme

XXI asyrdaky ylmyň-bilimiň adamzady durmuşyna çaltlyk bilen aralaşýan döwründe maglumatlar jemgyýetiniň ösýän döwründe täze ykdysadyýet emele gelýär. Dünýä alymlarynyň bellemegine görä, täze ykdysadyýet döp bolan ykdysadyýetden birnäçe aýratynlyklar boýunça tapawutlanýar.

Täze ykdysadyýet diýip , döp bolan ykdysadyýetiň ýokary tehnologiýadan ybarat bölegine düşünilýär. Täze tehnologiýalaryň täsiri bilen emele gelen, täze ykdysadyýet döp bolan ykdysadyýetden özüniň esasy ýörelgeleri we mundan bu ýana ösüşiň mümkinçilikleri boýunça tapawutlanýar.

Tapawut, ilkinji nobatda, täze ykdysady şertlerde resurslaryň özgermeginden başlanýar. Ýagny maglumatlar resursy adatlardan düýpli tapawutlanýar, bu resurslary uniwersallyk bilen paýlanmak we üznüksizlik bilen gaýtadan dikeldilmek häsiýetlidir. Olardan hem başga, bu resurslar ýurt boýunça çäklendirilmeýär, şeýle hem, ulanylandan soň maglumat ýok bolmaýar. Maglumat, bilim giňişlige bagly bolmadyk ýagdaýda hereket edýär. Bilim ýada maglumat satylanda, alyjy bilen satyjynyň özara hereketleri bir taraplaýyn häsiýete eýe bolýar. Ýagny, maglumaty yzyna gaýtaryp alyp bolmaýar, emma

şol bir maglumaty birnäçe gezek (kanuny esasyda) satmak mümkin. Onuň üstesine-de, satylan maglumat satyjynyň hem eýeçiliginde galýar.

Diýmek, maglumaty satmak adaty alyş-çalyş amaldan tapawutlanýar, çünki döp bolşy ýaly maglumat diňe alyjynyň haýyryna geçmeýär, ol satyjynyň hem emlägi bolmagynda galýar. Şol bier halatda, maglumatlar wagtyň geçmegi bilen maddy önümden tapawutlykda diňe duýdarsyz könelýär.

Ylmy köp talap edýän nygmatlaryň önümçiliginde harajatlaryň düzüm gurluşy adaty nygmatlaryňkydan tapawutlanýar. Ýagny, harajatlaryň esasy bölegi önümçiligiň başlangyç tapgyryna düşýär. Şonuň üçin hem ilkinji tapgyrda taýýar edilen önüme sarp edilýän harajatlar soňky tapgyrda bilen deňeşdirilende birnäçe esse uly bolýar.

Täze ykdysadyýetde bazaryň nusgasy hem üýtgeýär. Häzirki döwrüň elektron aragatnaşyl serişdeleri maglumatlary her bir adam üçin hem, köpçülik üçin hem elýeter edýär we şoňa göräde bazar barha kämil bäsdeşligiň nusgasyna ýakynlaşýar.

Täze ykdysady şertlerde monopoliýalar hem öňkülerden tapawutlanýar. Mälim bolşy ýaly, döp bolan ykdysadyýetde monopoliýalar sazlaşdyrylmadyklar halatynda bahalar ösýär, öndürilýän önümiň görnüşleri we möçberleri azalýar. Emma täze ykdysadyýetde önümiň artmagyna we bahalaryň peselmegine alyp barýan monopoliýalara düş gelmek bolýar (mysal üçin, ykjam aragatnaşygynyň hyzmatlarynyň tariflary). Täze tehnologiýalar ulanylmagy netijesinde harajatlar peselýär, hyzmatlar we önümler, öňki tehnologiýa öwrülişiklerine garaňda has çalt arzanlaýar.

Täze ykdysadyýetde daşky täsir edýän güýçleriň ýenede bir görnüşi ýüze çykýar. Döp bolan ykdysadyýetde hususy hyzmatlaryň bazarynda sarp edijileriň könelmegi her bir alyjynyň paýyna düşýän nygmatyň möçberi azalýar diýip hasap edilýär. Emma täze ykdysadyýetiň önümlerini peýdalanmakda ýaýlymlaýyn daşky täsirler ýaly hadysa düş gelinýär. Şu hadysa nygmatyň bir adam üçin bähbitlilik derejesiniň şu nygmaty sarp etmäge gatnaşýan başga adadmlaryň sanyna baglydygyny aňladýar. Mysal üçin, her bir adam elektron poçtanyň hyzmatyndan peýdalanyp biler, egerde başga adamlar üçin elektron poçta elýeter bolan ýagdaýynda.

Şeýlelik bilen ýurdyň ykdysadyýeti üçin birinji derejeli ähmiýetli maddy zat we energetiki resurslardan intellektual hem maglumat görnüşli resurslara geçiş döwri başlanýar. Maglumatlar uly ähmiýete eýe bolup, ykdysadyýetiň binýadyny emele getirmäge gatnaşýarlar. Maglumatlara önümçiligiň faktlary hökmünde çykyş etmäge esas döreýär. Önümçiligiň funksiýasy maglumaty faktor hökmünde özüne goşup, ykdysady ösüşiň täze nusgasyny emele getirýär.

Täze tehnologiýalar ykdysadyýet bilen birlikde jemgiýetiň syýasy, durmuş, hukuk taraplarynada täsir edýär. Mysal üçin, elektron gurallaryň kömegi bilen ýurt derejesinde ýygnaclary geçirmek we başgalar. Şeýlelik bilen, häzirki wagtda täze ykdysadyýet maglumatlar tehnologiýasynyň, täze tehnologiýanyň durmuş-ykdysady netijelerini ykdysady ösüş üçin ulanmaga mümkinçilik açýar.

Edebiýatlar

1. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat, 2008.
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň XXI Halk Maslahatynyň mejlisinde eden çykyşy. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Aşgabat, 2008.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adamk üçindir. Aşgabat, 2008.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2009.
7. “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgermeleriniň 2010-njy ýyla çenli Baş ugry” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 1999.
8. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmeginiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2003.
9. Туркменистан в цифрах в 1990 году // Кратки стат. сборник. – А.: Туркменистан, 1991.

10. Народное хозяйство Туркменистана в 1995 году // Стат. ежегодник, том 1. – А.: 1997.
11. Народное хозяйство Туркменистана в 1995 году // Стат. ежегодник, том 2. – А.: 1997.
12. Türkmenistanyň her ýylda çykýan hasabat neşiri, 2000-nji ýyl. – А.: Türkmenmillihasabat, 2001.
13. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 1997-2001. – А.: Türkmenmillihasabat, 2002.
14. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2005. – А.: Türkmenmillihasabat, 2006.
15. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2006. – Aşgabat, 2007.
16. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2007. – Aşgabat, 2008.
17. A.Annaýew, A.Annaýew, A.Japarowa “Menejmentiň esaslary”, Aşgabat, Ylham, 1998.
18. A.Annaýew, A.Annaýew, A.Japarowa “Dolandyryş işleriniň esaslary”, Aşgabat, Ylham, 1998.
19. A.G.Annaýew, O.Baýkipçakowa, I.Muhamedowa, A.Japarowa “Kiçi täjirçilik kärhanalarynda dolandyryş zähmetini guramak”, Aşgabat, 2001.
20. A.Annaýew, I.Muhamedowa, A.Japarowa “Dolandyryş zähmetini guramak”, Aşgabat, Ylym, 2001.
21. A.Annaýew “Menejment (dolandyryş)”, Aşgabat, Ylym, 2001.
22. Ç.Ataýew “Bazary öwrenmek”, 1-2 kitaplary, Aşgabat, 2001.
23. J.Ataýew, A.Hydyrow “Ykdysady seljermäniň nazaryýeti”, Aşgabat, 2009.
24. A.Aýnazarow “Statistikanyň nazaryýeti”, Aşgabat, 2009.
25. I. B. Bakyýew “Zähmetiň ykdysadyýeti”, Aşgabat, 2001.
26. B.Berdimyradow “Ykdysadyýetde modelleşdirme we çaklaýyş”, Aşgabat, 2001.
27. Ý.Çarygeldiýew “Salgyt menejmenti dersi boýunça meseleler ýygyndysy”, Aşgabat, 2008.
28. Я.Чарыгелдиев “Фонд биржалары ве гыммат кагызлар базары”, 1995.

29. A.Esenow, A.Allanurowa “Beýik galkynyş we ylmy-tehniki ösüş”, Aşgabat, Ýlym, 2010.
30. Ö.Işangulyýew “Dünýä ykdysadyýeti”, Aşgabat, 2001.
31. A.Hydyrow “Pudakda hojalyk işleriniň analizi”, Aşgabat, 2001.
32. B.Lukmanow “Türkmenistanyň halk hojalygynda zähmeti goramagy dolandyrmagyň ýeketäk ulgamy”, Aşgabat, 2001.
33. М.Мамедов “Малие менежменти”, 1994.
34. A.Sopyýew “Ykdysady nazaryýet”, Aşgabat, 2001.
35. В.Таýharow “Pul, karz we banklar”, Aşgabat, 2009.
36. М.А.Абрамова, Л.С.Александрова «Финансы, денежное обращение и кредит», М., 2006.
37. В.С.Автонамов «История экономических учений», М.2000.
38. Т.Агапова, С.Серегина «Макроэкономика», М., 2004.
39. Г.Н.Акулова «Международные валютнофинансовые организации и развивающийся страны», М., 2005.
40. А.А.Амбарцумов, Ф.Ф.Стерлигов «Экономическая теория в вопросах и ответах» ч.1,2, М., 2004.
41. К.А.Багриновский, В.М.Матюшек «Экономико-математические методы и модели (микроэкономика)», М., 2003.
42. Е.Ф. Борисов «Экономика», М., 2009.
43. И.М.Братищев, К.А.Смирнов, П.И.Филимонов «Социально-ориентированные модели рыночной экономики», М., 2008.
44. Ю.Я.Вавилов «Финансы», М., 2004.
45. А.М.Воловская «Экономика и социология труда», М., 2004.
46. Е.С.Вентцель «Теория вероятностей», М., 2008.
47. Н.А.Волгин «Социальная политика», М., 2002.
48. Б.Л.Воркуев «Стоимость, ценность и цена», М., 2005.
49. В.Гальперин «Теория потребительского поведения и спроса», М., 2003.
50. В.Гальперин «Теория фирмы», М., 2005.
51. Б.М.Генкин «Экономика и социология труда», М., 2005.

52. С.В. Горбунов «Международный валютный фонд», М., 2006.
53. О.А.Гороховская «ТНК в мировой экономике», Б., 2002.
54. А.Г. Грязнова «Экономическая теория», М., 2007.
55. Д.Гэлбрейт «Экономические теории и цели общества», М., 1996.
56. Г.К.Девлет, В.Н.Кавнир «История экономических учений», М., 2003.
57. Э.Долан «Деньги, банковское дело и кредитно-денежная политика», М., 2001.
58. А.М.Дубов, Б.А.Лагаша, Е.Ю.Хрусталеv «Моделирование рисковvх ситуаций в экономике и бизнесе», М., 2006.
59. В.Жуков «Глобализация», М., 2002.
60. А.В. Зверев «Финансы внешнеэкономических связей», М., 2004.
61. В.Д.Камаев и др. «Экономическая теория», М., 2006.
62. Н.Д.Кондратьев «Проблемы экономической динамики», М., 1999.
63. В.С. Кузнецов «Мировая валютная система капитализма» М., 2004.
64. В.Леонтьев «Будущи мировой экономика», М., 1999.
65. А.Я.Лившиц «Введение в рыночну. экономику», М., 1998.
66. Е.Н. Лобачева «Экономика», М., 2003.
67. Е.Н. Лобачева «Экономическая теория», М., 2008.
68. Н.И.Лукащук «Глоболизация. XXI век.», М., 2000.
69. Ю.А.Львов «Основы экономики и организации бизнеса», М., 2004.
70. К.Р.Макконнелл, С.Л. Брю «Экономикс», М., 1998.
71. Ч.Макмиллан «Японская промышленная система», М., 2000.
72. И.А.Малевич «Внимание, Китай», Минск, 2000.
73. Г.П.Мартин, Х.Шуманн «Западная глобализация», М., 2004.
74. А.Маршалл «Принципы экономической науки», М., 2003.
75. Н.Г.Менкю «Макроэкономика», М., 2004.
76. Н.В.Минаева «Экономика и предпринимательство», М., 2007.
77. И.А.Мысляева «Государственные и муниципальные финансы», М., 2003.
78. Р.В.Нуреев «Основы экономической теории», М., 1996.
79. Л.П.Павлова, М.Р.Пинская «Налоги и воспроизводство», М., 2005.

80. А.П.Паршев «Почему Россия не Америка», М., 1999.
81. М.Сажина, Г.Чибриков «Экономическая теория», М., 2003.
82. В.М.Сергеев «Ворота в глобальную экономику», М., 2002.
83. Н.В.Сычев «Политическая экономия», М., 2002.
84. П.А. Самуэльсон, В.Д. Нордхаус «Экономика», М., 2000.
85. В.Г.Тансков «Налоги», М., 2002.
86. Ф.Фабозци «Управление инвестициями», М., 2004.
87. С.Фишшер, Р.Дорабуш, Р.Шмалензи «Экономика», М., 2001.
88. М.Фридмен «Основы монетаризма», М., 2002
89. В.Хайер «Как делать бизнес в Европе», М., 1999.
90. Е.Д.Халевинская, И.Крозе «Мировая экономика», М., 2001.
91. Э.Хансен «Экономические циклы и национальный доход», М., 2007.
92. Р.К.Харрод «Теория экономической динамики», М., 1997.
93. М.Чепурин «Курс экономической теории», Киров, 2003.
94. Г.И.Черкасов «Общая теория собственности», М., 2003.
95. Э.О.Човушян, М.А.Сидоров «Управление риском и устойчивое развитие», М., 2007.

Mazmuny

Giriş

Ykdysady nazaryýet dersi barada düşünje

Ykdysady nazaryýetiň ösüş döwürleri

Ykdysady nazaryýetiň usullary

Islegler we resurslaryň çäkligi

Ykdysady nygmatlar we olaryň görnüşleri

Eýeçilik nazaryýeti

Telekeçilik

Jemgyýetçilik hojalygy

Bazar hojalygy

Bazar gatnaşyklary we deňagramlyk

Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary

Durmuş ugurly ykdysadyýet

Bazar ykdysadyýetiniň türkmen milli nusgasy

Pul nazarýeti

Baha ulgamynyn nazaryýeti

Zähmet haky

Önümçilik harajatlary

Peýda. Düşewüntlik

Bazar gatnaşyklarynda bäsdeşlik

Ykdysady ösüş

Milli hasaplar ulgamy

Ykdysadyýetde döwürleýinlik

Maliýe ulgamynyň nazarýeti

Döwlet býujeti

Salgyt ulgamy

Karz – bank ulgamy

Inflýasiýa

Sebit ykdysadyýeti

Bütindünýä hojalyk ulgamy

Dünýä ykdysadyýetiniň globallaşmagy

Jemleme

Edebiýatlar